

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

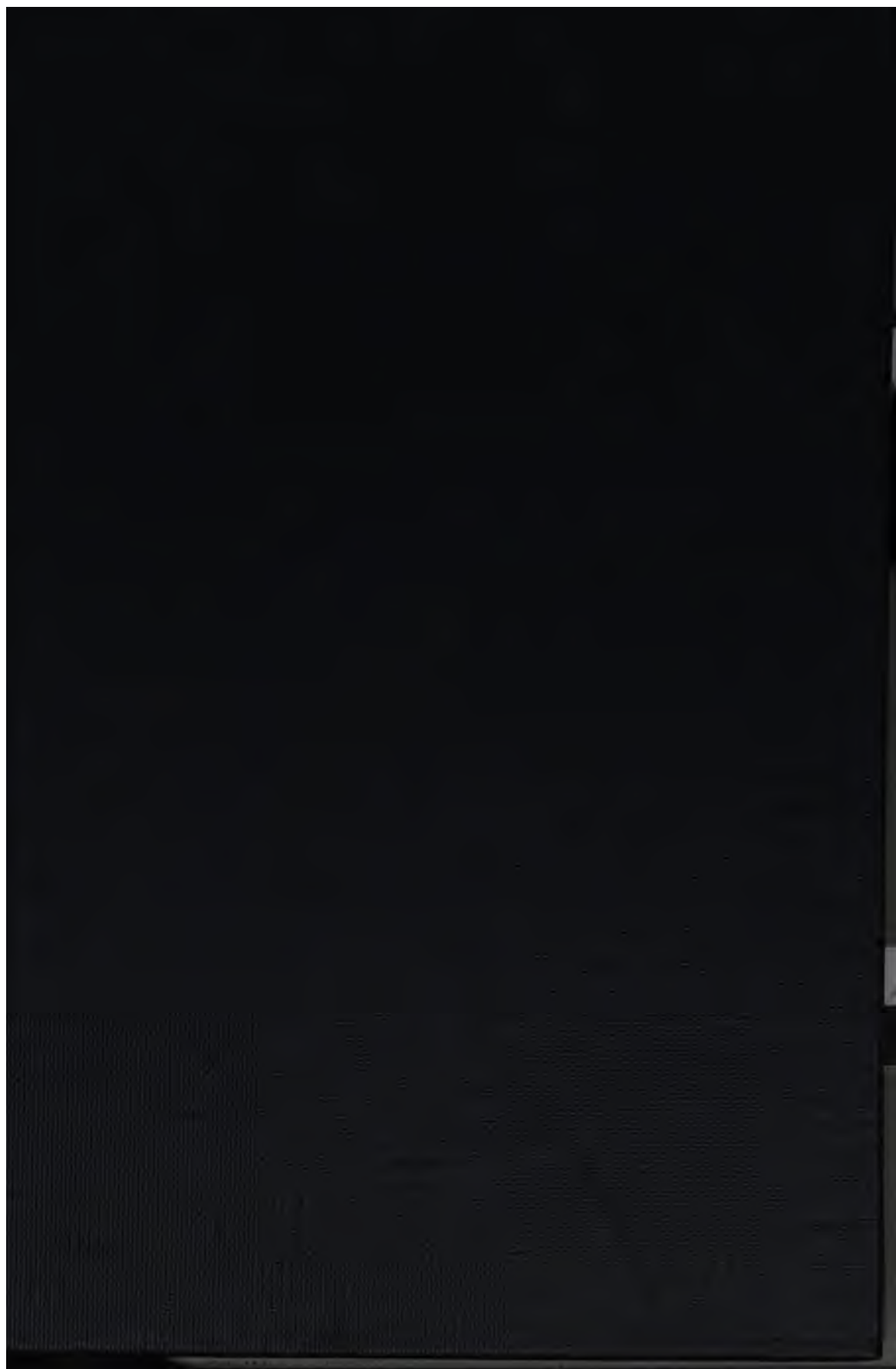
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

~~1721-7203~~

**HARVARD COLLEGE
LIBRARY**

**FROM THE LIBRARY OF
JAMES HAUGHTON WOODS
INSTRUCTOR AND PROFESSOR AT HARVARD
FROM 1900 TO 1935**

**THE GIFT OF HIS FAMILY
1935**

THE
BHAMINIVILASA
OF
PANDITRAJA JAGANNATHA
WITH
A SANSKRIT GLOSS BHUSHANA OF
MAHADEO SURI DIKSHITA PANDITAJA,

WITH
ENGLISH TRANSLATION, NOTES
ON DIFFICULT WORDS, VARIOUS
READINGS AND THE POET'S LIFE

BY
B. G. BAL, B. A.

Assistant Master, Amraoti High School.

Bombay:

GOPAL NARAYEN & Co;
BOOKSELLERS & PUBLISHERS,

1895.

Ind L 720.3

~~Ind L 720.3~~

HARVARD COLLEGE LIBRARY
FROM THE LIBRARY OF
JAMES HAUGHTON WOODS
1935

**BOMBAY: PRINTED AT "GOPAL NARAYAN & Co's PRINTING
PRESS," FOR THE PROPRIETOR, VENAYEK NARAYAN,
BY R. C. PINGE, HANUMAN LANE.
(Registered under Act XXV of 1867).**

PREFACE.

The Bhaminivilas is a very highly interesting poetic composition, divided into four parts, named Prástavikavilas, Shringávilas, Karupavilas and Shántavilas. These contain miscellaneous stanzas and present a variety of subjects, in which respects they closely resemble the three Shatakás of Bhatrihari. To illustrate universal truths by means of personal experience seems to have been the author's motive at heart and so the stanzas are composed to represent various occasions when remarkable events took place in connection with his rise in the royal court of Dhilli, his intellectual superiority over his contemporary rivals, his amorous enjoyments, the loss of his son and wife, and finally his sincere devotion to the Almighty in his advanced life. This is manifest enough from the order of the Vilásas. Thus in the Anyokti or Prástávikavilas, there appear such of the stanzas as have a direct bearing upon his personal abilities in point of composing poems with success; in point of reverses of fortune, of the influence of wicked persons in the royal court with the consequent disrespect of the learned worthies, of the obliging nature of the good, &c. &c. In the second or Shringávilás, the author's mind is busy at work in discerning charms in the three stages of the development of youth (युवावस्था—मध्यमावस्था—वृद्धावस्था) of a damsel, and he describes with cogent force the various mental agitations to which a young damsel is subjected, when she has direct control over her husband; when she waits anxiously for him, after having dressed and decorated herself to the best advantage; when she is disappointed in her love; when she is offended against him by finding that he has been attached to another lady; when she is struck with bitter remorse and re-

proaches herself for having quarreled with him; when her heart is sunk within her on account of separation from him; when she is extremely impatient to see him or when she becomes ready to go to him, having decorated herself and clad in her best apparel. In the third or Karunavilas he deplores the loss of his dear wife and observes that he could not bear the thought of those amorous enjoyments which he once had with her and which he had faithfully made the subject for so many stanzas in his compilation. Her final separation was too much for him. In the last or Shāntavilas his mind is completely set at rest and it is obvious from the fact of his having composed poems to implore Divine mercy for his past sins, to show indomitable courage in pursuing right course of conduct, though heavy misfortunes were threatening to overwhelm him and lastly to advise his tongue to accustom itself to the Godly name Krishna. In short he was so much conscious and proud of what-ever he'did in his active life that he declares,

शास्त्राप्याकृतानि नित्यविधयः सर्वेपि संभाविता
 विस्तीवन्नभयापिपन्नवतले नीतं नवीनं वयः ॥
 संमत्सुखिज्ञतवासनं मधुपरीमये हरिः सन्वते
 सर्वे पंडितराजराजितिलकेनाकारि लोकाधिकम् ॥

2 Thus all the stanzas are arranged under four heads, each of which contains as many of them as answer the notions conveyed by it; on the whole however each stanza is complete in itself and no context can be seen in any of the stanzas whatever; consequently the guiding principle of context is thoroughly absent and it becomes difficult to determine which of the stanzas are genuine or spurious and in such cases whole stanzas might be dropped or interpolated without the least fear of detection. From this point of view it is not difficult to account for the unusual diversity respecting the number of stanzas contained in several editions of Bhaminivilas. The late Professor L. R. Vaidya has however done ample justice to

III

this part of the work by inserting such of the stanzas and readings as he found in the majority of the six different copies which were carefully collated by him for his edition. I have, therefore, invariably adopted the same readings for my translation, though I am not the less indebted to Pandit Achyutrao Modak for some of his readings. The stanzas which are omitted in this edition, but are seen in the late Professor L. R. Vaidya's edition are given in the footnotes as perhaps, his edition may be the University text.

The compilation of "the Bhaminivilas" has caused a great deal of discussion among its commentators. Nagojibhatta says the poem was composed in anticipation of the illustrations he would have had to give in the Rasagangadhar, a treatise on Alankāra Shāstra. His argument is that all the stanzas, with the exception of a very few, are found in the Rasagangadhar and so he takes the word ~~ग्रन्थ~~ in the author's stanza at the commencement of the Rasagangadhar to mean only "Bhaminivilas." But as the writer had already published great many works, it seems improbable that he could have exactly foreseen his future short-comings, although he had at command a large number of stanzas in his other works. In my opinion, the stanza at the commencement of the Rasagangadhar and the last one of the Bhaminivilas itself decide the contested point in a great measure. For in the Rasagangadhar the writer says that he begins to write the Alankāra Shāstra after having composed poems, which would serve to exemplify his definitions of alankāra. This clearly shows that while composing the Rasagangadhar the author had recourse to his previous works for giving the required illustrations. But wherever his previous stanzas did not serve his purpose, he composed new poems on a variety of subjects for the occasion which, as he says in the last stanza of the Bhaminivilas

दुर्वासा जारजन्मानो हरिष्यतीति शङ्कया

महीपद्मरत्नानां मञ्जूषया कृतानया ॥ ४५ ॥

he collected together that they might not be plagiarised by other writers.

4 There are many theories put forward to explain the title. One says that the composition was so named because a majority of the stanzas treat of a Bhamini or passionate lady. Professor Tārānāth suggests that it must have been named after the poet's wife, but in the opinion of some, just as man derives highest sort of earthly pleasures from the amorous enjoyments when in company with the fair sex, so men of learning whose intellect has a refined appreciation, are highly pleased with the sentiments relating to amorous sports, which are unmistakably brought home to the mind by the graphic description of poets; and since the present compilation does the same conquest, it may adequately be styled as Bhaminivilas.

But it is very difficult to determine which of the theories is correct.

5 For this edition several copies are not collated but it is based upon one compiled by Madhava Pandit, the grandson of the author. The commentary of this tikākār does not appear to be as learned as that of Nagojibhatta, the commentator of Rasagangadhar. Seeing that mere literal translation of such stanzas, as have an implied sense in a prominent degree, would be of little use, I have tried to bring out the force of such verses by translating them freely but such as could well be literally translated have been so rendered.

Further I beg to say that I have consulted six different commentaries but as different commentaries have different explanations, I have adopted the best according to my view.

But I have, in the main, trusted to Mr. L. R. Vaidya

edition. His edition was in fact my guide and almost enabled me to accept or reject any reading generally, though in every place I had my own choice. The translation was rather hurriedly made in order to put it into the hands of the students in time; so the reader will not, it is hoped, be severe with reference to those mistakes, if any have crept in, that may not be very important. For instance in verse 19 of Vilas first instead of *औन्नत्य* the word was thought to be *औषत्य* and so insolence is the word used in the translation in place of nobleness or greatness. There is another thing also to which the attention of the reader must be drawn; in order to make the reader understand the real meaning of a verse and to make it quite intelligible to him, free translation has been taken recourse to; for instance *तृप्तिमङ्गलान्मङ्गलीकरोषि* in 44 Verse of Prustairkavilas has been translated by "bakest the waves".

Another thing is that as the students for whom this translation is intended being rather advanced in Sanskrit knowledge, are likely to understand the context of the verses so some words not very important have been omitted; as for instance *अर्जुन* in Verse 41 of the 1st vilas. In short the translation is neither free nor literal but it partakes of both.

Before finishing this preface, let me say a few words about the substantial part of the work that is now presented to the reader. After I accepted the work of translating the Bhaminivilas, other urgent duties called my attention, and my presence being required there, I had to give up the work for some time abruptly, but my word was engaged to Messrs. Gopal Narayan & Co. My friends Mr. A. H. Kher and Mr. P. V. Upadhye have, however, become a source of great relief to me by rendering substantial assistance for the work I had undertaken, for which my heart-felt thanks are due to them. They have also looked over the proof-sheets and carried them through the press, and are therefore entitled to a share of the credit for the work, if any.

7th December 1894.

B. G. Bal,

THE POET'S LIFE.

It is a matter of great satisfaction to find that Jagannath has himself furnished materials, though scanty, to determine his lineage, time, patronage and literary works. Of course in the absence of regular history of the Sanskrit authors that ever flourished at his time, his particulars have to be gleaned from the various works which have come down to us from his pen. His works on Prose and Poetry give a few particulars, without which a trustworthy account of what he was and what he did could not have been possibly framed. There are many traditions about him, which in their nature and points, much resemble a romance. To consult these fictions and write his life is to raise his character beyond anything human. For the tale of his having armed himself with a charmed amulet to defeat Hari Dikshit, the story of the Ganges rising each step in answer to his verse to receive him with his Yavani into her bosom, the fact of his having propitiated a deity, who had conferred upon him her boon for successful controversy—all these fictions represent him as a mythological personage and so they do not rest on solid evidence not being within the limits of physical possibility.

We must therefore discard such theories, improbable to all appearance, and accept such of the traditions as are nearer to the confines of the authentic history and have therefore some foundation in truth. For the inventor of such traditions must have, in his eagerness to applaud the poet's merits, exaggerated the truth, but some truth there must be at the bottom. To prove this. The author of the Bhaminivilas may have been in love with a beautiful Mehomedan lady, but she must not necessarily be a princess so as to carry him as far back as the reign of Akabar. History disprove

this and the inference of the time when he flourished shows this to be impossible. It is therefore worth while to trace his time, parentage and patron with special references to his works which have descended to us at present and this we propose to do in the following few pages.

This renowned Sanskrit poet was a Tailang Brahmin by caste. He sprang from an ancient family of the surname of Veginād. His father's name was either Perubhatta or Perambhatta and his mother's name Lakshmi.

त्रैलोक्यान्वयमंगलालयनहालक्ष्मीव्याल्ललितः

श्रीमत्परममहत्सुनुरनिर्गन्धर्वलालदत्तपः ।

समुद्रः कनकापिप्लव कवितामार्कण्डेयं तद्वर्णनं

श्रीमत्संहितापञ्चदशितजगन्नाथो ज्योतीशिविदम् ॥

प्रायानरण

५३

(b) "इति श्रीमदक्षिणभवेगिनमडिकुलवत्सलम्"

हस्तलिखितमति (आमिनीविलास)

His hereditary residence was Mnganda in Tailangana and he was a very learned Pandit of his time. He had studied all the shastras at Benares under various teachers. He learned Vedānta from Jnyānendrayati; he mastered philosophical systems of Kapada and Gautama under Mahendra; he studied Mimāṃsa under one Khanddeo and acquired a thorough knowledge of Patanjali Mahabhashya from Pandit Veereshwar-shesha. Jagannath completed his studies in various shastras under his father and finished his Grammar under Shesha Veereshwar as he confesses in his "Manoramakuchmardan."

Commentary on Manorama, BhattejeeDikshit's commentary on his own सिद्धांत कोमुदी. After having mastered so many shastras to the best of his ability he is said to have gone one day to see a prince in the Karnatic, but he was not received there as he had expected. He then composed a few verses expressive of what he felt on being repulsed and tried to present them to the prince, but it availed nothing. He then left Karnatic for Northern India and at Jayapoor he worsted many

III

of the learned Pandits in controversy and establishing a new school for the study of the shastras, lived there. While he was here he learned Persian to defeat a learned Kaji from the court of Dhilli, who had silenced many of the then Pandits in religious controversy and was going to establish that the faith of Islam was the only faith under the sun. This account is by some supposed to belong to a tradition of his, but as some of his verses, half Sanskrit and half Persian are extant, the fact of his having learned Persian cannot be doubted, and the story is probably true. After this he found favour with the Emperor Shaha Jahan and received from him the title of Panditiraja.

He was under the patronage of Dara too for some time as is evident from the eulogiums he had conferred upon him in his "Jagad-Bharana." But when he was cruelly put to death by Aurangzeb, he retired to Mathura, some say to Banares—to pass the remainder of his life in Divine service, the best part of which he had happily spent in the royal court of Dhilli as a poet Laureate.

His Time:—Nageshabhatta is the commentator of "the Rasagangadhara" a treatise on Alankara Shastra by Pandit Jagannathraya, and he is proved to have lived two descents further than Panditraya. The time of Nageshabhatta is chronologically determined by the *prashasti*, performed by His Highness Jayasing of Jayapoor. It is therefore quite possible to ascertain the time when Pandit Jagannathraya flourished.

This *prashasti* a learned Pandit of Jayapoor named Durga Prasad says took place in 1714 A. D. on this grand occasion Nagojebhatta was sent for to preside at the altar. But he was at the time under the patronage of His Highness Ramraja of Shringawerapura on the banks of the Ganges and had taken a religious vow not to leave Benaras *अहोरात्रं संन्यस्तं गृहीत्वा कदापि स्थितोऽस्मि अहस्तां प्रसिष्यत्यन्यत्र गन्तुं न शक्नोमि*. So he did not attend the sacrifice in question. This clearly goes to prove that Nagojibhatta flourished towards the close of the seventeenth century and at the beginning of the 18th one. Now Nagojebhatta is only removed two descents further than Pandit Jagannathraya as the following table will show:—

IV

शेषशीकृष्णः

महोदयदीक्षितः (शिष्यः)

शेषवीरेश्वरः (पुत्रः)

वीरेश्वरदीक्षितः (पुत्रः)

पण्डितराजजगन्नाथः (शिष्यः)

हरिदीक्षितः (पुत्रः)

नगेशभट्टः (शिष्यः)

Shesha Shree Krishna, who composed "प्रक्रिया कौमुदी" had one son Shesha Vereshwar.

Shesha Veereshwar and Bhattojee Dikshita received their literary knowledge from him and Bhattoji Dikshit wrote "सिद्धान्त कौमुदी." Each of these again taught two pupils, Shesha Veereshwar instructed Pandit Jagannath and Bhattojee Dikshita prepared his own son Veereshwar Dikshit. Veereshwar Dikshit taught his own son Hari Dikshita who in his turn received Nagesha Bhattu as his pupil.

This proves that Pandit Jagannāthraya and Vereshwar Dikshita the son of Bhattojee Dikshit were contemporaries and that Pandit Jagannātharaya was removed from Nageshabhatta only two descents or degrees back. So deducting some sixty years from 1714, the time of Nageshbhatta, we may infer the author of the Bhaminivilas to have flourished between 1620 and 1670.

Now to prove this same fact by reference to History.

The traditions about Jagannāthraya as all traditions, have little foundation. The most current and having the least foundation is that about Lavangi the supposed lovely

daughter of Akabar whose posture is reported to have been described by Jagannathraya (a), and who was given in marriage to the learned poet as a reward for his ready wit at the special request of her, (b) though with great regret.

The detailed history of Akabar does not however give any information as to the veracity of the above tradition.

(a) इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुंभा ।

कुसुमारुणं चारुचेलं वसाना ।

समस्तस्य लोकस्य चेतः प्रवृत्ति ।

गृहीत्वा घटे स्थाप्य जातीव भाति ॥ १ ॥

(b) भयाच्च गजार्द्धं न वा राजिराजि

न विज्ञेयु विज्ञं भरीयं कदाचिद् ।

इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुंभा

लक्ष्मीं कुरंगी इयंगी करेत् ॥ २ ॥

यवनी नवनीतकोमलांगी

शयनीये यदि लब्धत कदाचिद् ।

भवनी तलमेव साधु मन्त्रे

न वनी माघवनी विनोदहेतुः ।

Besides traditions we have many reliable grounds to fix the date of Jagannathraya Pandit. The fact that he was under the liberal patronage of the Emperor of Delhi is well determined by his laudatory starzas referring to the Lord of Delhi (a) as by his own statement in the closing stanzas of the Bhamini-vilās. (b)

(a) सुराणामारामादिह झदिति झझानिलहताः

पतेभुः शार्वतीना यदि तदखिलो नंदति जना ।

किमेभिर्वा कार्यं शिव शिव विवेकेन विकल्पे

शिरंजीवभास्तामधिधृष्टिद्विजीनरपातिः ॥

मृष्टः सृष्टिकृता पुनः किल परिबाहुं जगन्मंडलं

त्वं चंडातप निर्देवं इहासं ब्रह्मालाजराद्यैः करैः ।

संरंभारुणलोचनो रणभुवि प्रस्थातुकामोऽधुना

जानीमो भवता न हंत विदितो दिक्षीधरा वल्लभः ॥

माहात्म्यस्य परोवधिनिजगृहं गंभीरतायाः विता

रत्नानामहमेक एव भुवने कोवाऽपरो मादृशः ।

इत्येवं परिचित्वा मास्म स्रष्टा गवोधकारं ममो

दुग्धाब्दे भवता समो विजयते दिक्षीधरावल्लभः ॥

(b) दिक्षीधराभपाणि पद्मवतले नीतं नवीनं वयः ।

Muhammedan records of Akbar's reign make no reference what-ever to Jagannathraya. We have Jagannath's own state-

ment proving that Emperor Shahájáhan conferred on him the title of Pandit rája, (a) and his reference to the names of Jahángir and Shahájáhan in Rasagangádhara.

From this information we can conclude that Jagannáth was chiefly under the patronage of Shahájáhan. The poet may have probably seen the latter end of Jahángir. So in the end we can safely say that the poet's prominent career lay between 1620 and 1660 A. D.

(a) मूर्तिमतेषु नवादासकल्याण मनः प्रसादेन द्विजकुलसेवा हेमा कि-
वाङ्मनः कविनः मायुरकुलसमुद्भूता राजमुकुन्देनाविष्टेन सार्वभौमश्रीराज-
ह्राप्रसादाधिगतपीडितराजपत्नीविराजितेन तेलंगकुलवतसेन पंडितजगन्ना-
थेनात्मकविलासा कथयमा कथायिका निरनीयत ।

Works of Jagannáth:—

1. पीठपलहरी:—generally known as गंगा लहरी, a very pathetic hymn to the most sacred river in India.
2. सुधापलहरी:—A short poem devoted to the celebration of the glories of the Sun.
3. अमृतपलहरी:—a very short hymn to the Yamoona.
4. कुरुपलहरी:—a poem in which the poet describes worldly miseries and tries to secure protection from Vishnoo.
5. लक्ष्मी लहरी:—a short poem in praise of Goddess Laxshmee.

All of these five are now recovered and published.

6. यमुनावर्णेन चंद्रः—this work is partly in prose and partly in verse.

7. रत्नरंगधरः—the most important work of the author's. It is a minute, critical, successful and a very able treatise on Alankārashastra.

8. मनोरमा कुचमर्दनः—this is a work on Grammar devoted to a criticism, on मनोरमा महोदयी विहित commentary on his own सिद्धांत कोमुदी.

9. अश्वधारी:—A short poem called after the metre was composed at the request of his grandson Rāma.

रामनाम्नः स्वपात्रस्य कामनापूर्णेस्तुतुः

अश्वधारी जगन्नाथो विभूदयान्तरिचतुः ।

10. प्राजापत्यः—a small poem celebrating the prowess and virtues of a potentate of Kāmarūpa named Prānanārāyen.

11. जगन्नाथरत्नः—a small poem in praise of इरा the eldest son of सहायराज.

12. भागिनीविलासः—a beautiful poem divided into four parts consisting of unconnected stanzas arranged under four heads. 1 प्रास्ताविकविलास. 2 सुगार विलास. 3 कुरुष विलास. and 4 चांत विलास.

7th December 1894.

B. G. Bal.

श्रीः ।
पण्डितराजजगन्नाथविरचितो-
भामिनीविलासः ।

अन्योक्तिसमुल्लासः ।

(माधुर्यपरमसीमा सारस्वतजलधिमयनसम्भूता ।
पिबतामनल्पसुखदा वसुधायां मम सुधा कविता ॥१॥)
दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः
करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः ॥
इदानीं लोकेस्मिन्ननुपमशिखानां पुनरयं
नखानां पाण्डित्यं प्रकटयति कस्मिन्मृगपतिः ॥१॥

वन्देहं परमेशं नन्दकुमारं ब्रजाङ्गनामृग्यम् ॥
कौतुककृत्यकलत्रं बल्लवनटवेषधारिणं विष्णुम् ॥ १ ॥
पण्डितराजकुमारः प्रादुर्भूतोय योऽपूर्वः ॥
पण्डितराजसुसंज्ञस्तत्पुत्रोहं महादेवः ॥ २ ॥
कुर्वे तद्रचनायाः प्रदीपिकां भामिनीकस्य ॥
विलासवर्थं जानन् प्रोच्छासत्वेन कथयामि ॥ ३ ॥
चतुरः कृताः समुल्लासाः पण्डितराज्ञा सुकवितायाः ॥
पूर्वोक्त्योक्तिः शतकः सर्वनिगूढार्थपटुरूपः ॥ ४ ॥

अधुना स्वयं पण्डितराजः कविः कर्ता ग्रन्थस्य परिसमा-
प्त्यर्थं मङ्गलमारभमाणो दिगन्त इति स्वस्येष्टदेवतास्मरणपूर्वकं
प्रारभत ॥ दिगन्ते दिक्प्रान्ते लोकालोके पर्वते ब्रह्म स्मरा-

१ श्लोकायमेकस्मिन्नेत्रात्र वैद्यमुद्रितपुस्तके ।

२ 'प्रकटयतु' इति प्रायिकः पाठः । अत्र टीकायामपि प्रकटयति इति ।

पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खल-
त्परामसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ॥

मीति शेषो मृग्यः। 'दिगन्तमिति कालाख्यं पदं सर्वत्र वैष्णवम्'
इति पुराणोक्तेः । तस्मादत्र मङ्गलं संसाधनीयं विघ्नबाहुल्या-
च्छिष्याणां नतु गुरूणां, गुरवो यत्कुर्वन्ति तच्छिष्यो नाचरेत्।
इति हेतोः कवीनां स्वस्मरणप्रादुर्भावात् कविताबाहुल्यान्निर-
ङ्कुशाः कवयः मत्ताः सन्तो विस्मृताः ।

स्वयमारभ्यतेऽस्माभिर्ग्रन्थो भवतु सार्थकः

महम्मदक्षोणिपतेः सभाविरचितः किल ।

दिगन्त इति । मदमलिनगण्डाः करटिनः । मदेन मलिना
दानभ्रष्टा गण्डा येषां ते तथा । गण्डः कटो मदो दानमित्यमरः।
तादृशा मदोन्मत्ता इत्यर्थः । करटिनः हस्तिनः । दिगन्ते लो-
कपालानां लोके । श्रूयन्ते आकर्ष्यन्ते । करिण्यः हस्ति-
न्य इत्यर्थः । कारुण्यास्पदं स्त्रीषु करुणा भवति सवालत्वा-
त्कामित्वाच्च । तत्केषु पराक्रम्यते । मृगाः हरिणाः । पूर्वमेवासमं न
पौरुषयोग्यं शीलं स्वभावं येषां चञ्चलत्वात् रोषत्वाच्च । इदा-
नीं तर्हि लोके संसारेऽस्मिन्हृश्यमाने । पार्थिवे इत्यर्थः । अनुप-
मा तीक्ष्णा शिखा प्रान्तानि येषां ते तथा तेषां नखानां अयं
मृगपतिः सिंहो॥ सिंहो मृगेन्द्र इत्युक्तत्वात् पाण्डित्यं पाटिन्यमिति
पाठे पाटनं विदारणं कर्म कस्मिन् प्रकटयति ॥ देवदत्तः यथा
पाण्डितं पाण्डित्यं कस्मिन् प्रकटयति तद्वत् पाण्डित्यं । अत्र मु-
क्तादिदर्शनभक्षणादिकं नैव जयादन्यत्र यथा पाण्डितसभायां प-
ण्डितजयात् ॥ राजा तुष्टोददातीति तस्मै धनं तद्यशोऽपि गच्छ-
ति दिक्षु न तथा मूर्खसभायां इति ज्ञेयं किंतु तत्र पाण्डित्यहा-
निः प्रश्ननिरुत्तरात् ॥ १ ॥

पुरेति । मानसे सरसि मानसारुखे सरोवरे पयसि दुग्धो-

स पल्लवजलेधुना मिलदनेकभेकाकुले
 मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम् ॥ २ ॥
 तृष्णालोलविलोचने कलयति प्रार्ची चकोरीगणे
 मौनं मुञ्चति किंच कैरवकुले कामे धनुर्धुन्वति ॥
 माने मानवतीजनस्य सपदि प्रस्थातुकामेऽधुना
 धातः किंनु विधौ विधातुमुचितो धाराधराडम्बरैः ॥ ३ ॥

दे वा जले यस्य वयः यातं यस्यायुः पूर्णत्वमागतम् । स एव
 पल्लवजले पल्लवस्य स्वरूपकारे जले ऽधुना वर्तमानकाले । मिल-
 दनेकभेकाकुले मिलन्तः शब्दायन्तः येऽनेका भेकाः छवास्तैरा-
 कुले व्याप्त एतादृशकाकयोग्ये मरालकुलनायकः मराला ये
 हंसास्तेषां कुलं यूथः तस्मिन्नायकः श्रेष्ठः विधिचतुर इति । यथा
 ह रसः नायकं तु विजानीयाद्बहुस्वादुरसप्रियमिति प्रामाण्यात् ।
 एतादृशो रतिकामुक इत्यर्थः । रे इति विशेषणं ग्रीष्मे स्वरूप
 जलत्वात् मृततप्तत्वात् । सूर्यकिरणैः मृगमरीचिकारूपे तत्र
 जलाभावात् । सन्तापावहे न रमते । यदि स एवात्र रमि-
 प्यति । तर्हि कुतः काको नोपदेशः तत्राह । कीदृशे मानसे
 मनसष्ठवत्वे विकचंकचरहितं सारं तेन शालि शोभमानं स्खल-
 त्परागं तेन सुरभीकृते ॥ २ ॥

तृष्णेति ॥ तृष्ण्या लोले विलोचने चञ्चलनेत्रे प्रार्ची पूर्व-
 दिशं कलयति सति प्राप्ते सति ॥ चकोरीणां गणे समूहे
 किंच कैरवाणां मौनं मुञ्चति त्यज्यमाने सति कामे स्मरे धनुः
 पुष्पमयं धुन्वति सति ॥ पुनः मानवती मानगर्वितस्त्रीजनेः त-
 स्य माने प्रस्थातुकामे ॥ गन्तुकामे सपदि तत्क्षणमेव अधुना-
 स्मिन्काले किमु विधौ विधातुं कर्तुं कस्मात् कारणादित्यर्थः ॥
 धाराधराडम्बरः मेघाडम्बरः ॥ धाराधरो जलधरः तस्या-

आयि दलदरविन्द स्पन्दमानं मरन्दं
 तव किमपि लिहन्तो मञ्जु गुञ्जन्तु भृङ्गाः ॥
 दिशि दिशि निरेपेक्षस्तावकीनं विवृण्वन्
 परिमलमयमन्यो बान्धवो गन्धवाहः ॥ ४ ॥
 अलभत वत बन्धं गन्धमाघ्रातुमागा-
 द्यद्यपि(तदपि) मुक्तो गायति त्वद्यशोऽलिः ॥
 तव सरसिजसर्वसुसमादाय वायुः
 सुरभिरिति यशस्तु स्वीयमाविष्करोति ॥ ५ ॥

डम्बरः तूर्यरेवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ॥ इति ॥ अत्र मेघशब्दो
 ज्ञेयः । स उचित योग्य इति भावः ॥ १ ॥

अयीति ॥ कोमलामन्त्रणे ॥ हे दलदरविन्द तव स्पन्द-
 मानं प्रसृतायमाणं मरन्दं लिहन्तः स्वादयन्तो भृङ्गाः षट्पदाः
 मञ्जु यथा स्यात्तथा गुञ्जन्तु । दिशि दिशि निरेपेक्षः निर्गताऽ
 पेक्षा लोभेच्छा यस्य स तथाऽयं गन्धवाहः अन्यः बान्धवः
 द्वितीयो बन्धुरित्यर्थः । तावकीनं तवेदं परिमलं विवृण्वन् वि-
 शेषं जानन् सन्(गुञ्जतु) दलदरविन्दत्वात् फुल्लत्वात् ॥ ४ ॥

अलभतेति । आयि सरसिज हे कमल तव सर्वस्वं समादा-
 य गन्धमात्रमपहृत्य वायुः सुरभिः लोकैरुपलक्षितस्यादरं सौ-
 गन्ध्यत्वेनेति स्वीयं यशः आविष्करोति प्रकटीकरोति । यथा
 देवदत्तः स्वीयं धनमपहाय परद्रव्यस्तेयारम्भेण लोके दाता
 भाविष्यति तद्वत् । यद्यपि अलिः षट्पदः गन्धं आघ्रातुं आगात्
 मधुपाने सक्तोऽभवत् तदपि बन्धं अलभत् सायन्तनपत्रकु-
 ङ्मलगतत्वात् । मुक्त इति त्वद्यशो गायति यथा—

१ अयं श्लोक एकास्मिन्निक्षिपे टीकापुस्तके एव ।

समुपागतवति देवादवहेलां कुटज मधुकरे मा गाः ॥
मकरन्दतुन्दिलानामरविन्दानामयं महामान्यः ॥ ६ ॥
तावत्कोकिलविरसान् यापय दिवसान् वनान्तरे निवसन् ॥
यावत् मिलदलिमालः कोपि रसालः समुल्लसति ॥ ७ ॥

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तयति कोरगते द्विरेफे
मूर्त्तिण्डमण्डलमखण्डलमाविरासीत् ॥

तदा तस्य यजमानेषु स्वाशीरुदयपरा । यथा देवदत्तः क-
न्यादाने राजदत्तद्रव्यं शंसते । तदन्यश्चोरो वायुरिति चिन्त्यम् ५
समुपागतवतीति । समीपं प्राप्ते सति । कस्मिन्मधुकरे भ्रम-
रे कुटजवृक्ष विशेषे दैवाङ्गाग्यवशात् अवहेलां अपमानतां मा गः ।
मावजानासीत्यर्थः । यतोयं मधुकरः मकरन्दतुन्दिलानां सौर-
भगर्भाणां पुष्टानामपि अरविन्दानां पूज्यतमः । यथा कश्चिद्दे-
वदत्तः महद्भिः सत्कृतो दैवात् कश्चित् याचते तथा तस्य
स्वरूपं सत्कृतमेवेत्याशयः ॥ ६ ॥

तावादिति । हे कोकिल तवत्कालं विरसान् दिवसान्
औदास्ययुक्तान् यापय व्यतीतान्कुरु । यावत् मिलदलिमालः मि-
लन्ती अलीनां भ्रमराणां माला यस्य तथा रसालः कोपि अ-
निर्वचनीयः समुल्लसति फलिष्यति । यथा रसालः पुरुषो गुण-
ग्राहो भवति तथा देशान्तरादपि गुणिनामागमः स्यात् । त-
थैव गुणाग्राहिणि लोके मूर्खे सति विरसान् दिवसानेव वि-
दुषां वनान्तरे कोकिलपक्षेऽत्र देशान्तरे इति योज्यम् । स-
देशो यत्र जीविका तदन्यं वनमेव दिश्यते इत्यन्योन्योक्ति-
रिति श्लेषः ॥ ७ ॥

कमलिनि मलिनीकरोषि चेतः

किमिति बकैरवलहेहितामभिज्ञैः ॥

परिणतमकरन्दमार्मिकास्ते जगति

जयन्तु चिरायुषो मिलिन्दाः ॥ ८ ॥

नितरां नीचोस्मीति त्वं खेदं कूप मा कदापि कृथाः ॥

अत्यन्तसरसहृदयो यतः परेषां गुणगृहीतासि ॥ ९ ॥

केति । हे कमलिनि त्वं इति अमुना प्रकारेण किं चेतः मलिनीकरोषि इति चित्तमलिनीकरणे को हेतुः अहं जाने यतः अनभिज्ञैः अकोविदैः एवं अवलेहिता पक्षिविशेषैर्बकैरास्त्रादिता । अवहेलितेति पाठान्तरं तत्रावज्ञाता । यथा काचिन्नायका जारैरुपहास्यते ततः मलिनी भवति तदपि तदादरत्वे प्रमाणं परिणतेति ॥ परिणतं बहुतरं मकरन्दं तदेव मर्म जानन्ति इति तदभिज्ञा इत्यर्थः ॥ जगति लोके मिलिन्दाः भ्रमराश्चिरायुषः दीर्घायुषः जयन्तु सर्वोत्कृष्टा भवन्तु । यथा नायकासुखदाः नैयायकाः रसज्ञाः चिरायुषः संतु ततो जाराणां किमनादरेण नायकबहुत्वं च क्षीयते नैवेत्याशयः ॥ का हानिरिति भावः ॥ सतीत्वे जारा एव स्थीयन्त इति ॥ अजा एव पुंसो मर्मज्ञाः इति यावत् (?) ॥ ८ ॥

नितरामिति ॥ हे कूप त्वं नितरामहं नीचोस्मीति खेदं कदापि मा कृथाः । अत्रश्लेषः । हे राजन् भूपकूप इति राज्ञः संबुद्धिः त्वं खेदं मा कृथाः मा कुरु यतः नीचः नीचो मूर्खो विद्यारहितः इति । ज्ञाता अत्यन्तसरसं रसो जलं कूपपक्षेऽन्यत्र रसाः शृङ्गारादयः ते हृदये यस्य स तथा परेषां गुणगृहीतासि रज्जुग्राहकः । राजपक्षे गुणो विद्यादिस्तद्ग्राहकः ।

१ अवहेलिता इति सांप्रदायिकः पाठः ।

येनामन्दमरन्दे दलदरविन्दे दिनान्यनायिषत ॥
 कुट्टजे खलु तेनेहा तेने हा मधुकरेण कथम् ॥ १० ॥
 अपि मलयज महिमायं कस्य गिरामस्तु विषयस्त ॥
 उद्गिरतो यद्गिरलं फणिना पुष्पासि परिमलोद्गारैः ११
 पाटीर तव पटीयान् कःपरिपाटीमिमामुरीवर्तुम् ॥

पण्डितसम्मानतीत्याशयः । पण्डितसम्मानात् तद्वासत्पण्डितेनै-
 वापि भूयः पण्डितः सेव्य इति भावः ॥ ९ ॥

येनेति । मधुकरेण अमन्दं । बहु मरन्दं मधु यस्मिन् तस्मिन्
 दलदरविन्दे फुल्लारविन्दे निशाराहित्यादिना न्यनायिषत ॥
 व्यतीयाय तेन हा कष्टं कथं कुट्टजे ईहा चेष्टा इच्छा तेने विस्तृता
 यथा कश्चिदेवदत्तः बहुधनसंमानी दिवसोल्लङ्घनः स च कथं
 तुच्छसेवनाजिजीवी भूयात् । हा कष्टमिति चात्र कारुण्यरसः १०

अयीति । अपि मलयज हे चन्दनतरो अयं ते महिमा
 यशः कस्य गिरां वाणीनां विषयः नैव कस्यापि ब्रह्मणेपि क-
 कारः किंशब्दस्य रूपं वा ब्रह्मा कः प्रजापतिरिति यद्वा कं
 शिरः तस्य विषयः । गिरां सरस्वतीनां मस्तकस्यापि विषयः ।
 तेनाभिष्टुतः स च महिमा यथा यत् यतो हेतोः । त्वं गरलं वि-
 षं उद्गिरन्तः फूत्कारद्योतनेन वह्निवत्तापवहं वायुं निश्वसन्तोपि-
 पि फणिनः कृष्णदर्वीकराः तान् परिमलोद्गारैः सौगन्ध्योद्गा-
 रैः पुष्पासि तापशान्त्या निवर्तयसीत्यर्थः । यथा कश्चित् ध-
 नी यशःशायी ब्राह्मणान् शयतोपि पुष्पाति तस्य महत्त्वं लो-
 कान्तिरैरङ्ग तव सन्तद्यशो पूरति जगत् यत ब्रह्मणा गीयते
 अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति इति प्रामाण्यादिति भा-
 वः ॥ ११ ॥

पाटीरेति । हे पाटीर चन्दन तव पटीयान् पटुः चतुरः

यः पिशतामपि नृणां पिष्टोपि तनोषि परिमलैः पुष्टिः १२
नीरक्षीरविवेके हंसाक्षस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ॥

विश्वस्मिन्नधुनाऽन्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥ १३ ॥

उपरि करवालधाराकाराः क्रूराः भुजंगपुङ्गवात् ॥

अन्तः साक्षाद्वाक्षादीक्षागुरवो जयन्ति केपि जनाः १४

परिपाटी परिपाठ्यते अनुक्रमते यस्यां सा परिपाटी । परिपाटी त्व-
नुक्रमः । तां उरुकिञ्चु को भविता योसौ स्वयं तवानुगामी यथा त्वं
यत् यथेति । यः पिशतामपि धृषतां नृणां प्राणवतां पिष्टोषि
चन्दन त्वं पुष्टि शैत्यं तनोषि । तनुविस्तारे । परिमलैः सौर-
भ्यैः इत्यर्थः । यथा देवदत्तेनादृतोपि पुष्टिं तनुते द्रव्यैः ।
पुत्रेषु पितेव पुत्रैः पिष्टोपि पुत्रवात्सलीत्याशयः ॥ १२ ॥

नीरेति ॥ हे हंस नीरं क्षीरं च ते जलद्रुधे तयोर्विवेकं भि-
न्नाभिन्नं तस्मिन्कार्ये त्वमेवालस्यं चेत् यदि तनुषे विस्तरायसि
तर्हि आत्मनिश्चयसिन्नधुना कः पुमान् कुलव्रतं कुलस्य पितृपैता-
महस्य परंपरां पालयिष्यति नैवम् ॥ यथा राज्ञो दण्डः यदि
न्यायघ्नो भवति तथा कोपि न्यायकृत् न भवति तत्तदधि-
कारित्वात् तस्यान्यायमेवायशः ॥ न्यायकार्यं तु बहिर्यशवि-
स्तारकं तथैवायमभिप्रायः ॥ १३ ॥

उपरीति । दृष्टिपथे बहिरित्यर्थः । करवाला याऽली छुरि-
काविशेषः तस्या धारा तदाकारा छिन्नकारित्वाद्वितोपदेशक-
त्वात् ॥ यदि नो शिक्षिष्यते शिष्यास्तदा तदुपरि क्रोधका-
रित्वाच्छिक्षाविघातात् भुजगपुङ्गवत् ॥ सर्पकिरणवत् क्रूर-
वत् क्रूराः ॥ यथा सर्पो विषाग्निना क्रूरो बलापुष्पहरस्तथै-
वैतेपि शापदावृत्तेन क्रूरास्तामसाः क्रोधिनाः अन्तः हृदि सा-
क्षाद्वाक्षामाधुर्यं येषां ते तथा दीक्षागुरवः ॥ कर्मठाः केपि स-

स्वच्छन्दं दलदरविन्द ते मरन्दं
विन्दन्तो विदधतु गुञ्जितं मिलिन्दाः ॥
आमोदानथ हरिदन्तराणि नेतुं
नैवान्यो जगति समीरणात्प्रवीणः ॥ १९ ॥

याते मय्यचिरान्निदाघमिहरज्वालाशतैः शुष्कतां
गन्ता कं प्रति पान्थसन्ततिरसौ सन्तापमालाकुला ॥
एवं यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं वपुः क्षीयते
धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग्वारिधीनां जनुः १६ ॥

त्रिणो जनाः जयन्ति सर्वोत्कृष्टा भवन्ति यथा गुरूणां महि-
मा श्लाघ्यो भूयात् तथैवमुक्तः ॥ १४ ॥

स्वच्छन्दमिति । हे दलदरविन्द ते स्वच्छन्दं स्वाधीनं मर-
न्दं विन्दन्तो मिलिन्दाः भ्रमराः गुञ्जितशब्दं विदधतु कुर्वतु
अथ च समीरणान्यः समीरण इव हरिदन्तराणि दिशामन्तेषु
आमोदान् नेतुं गन्धं वाहितुं न प्रवीणोभिज्ञ । स एव वायुः य-
था । विदेशादागतो सूरिः विदेशं गतवान् तत्र गत्वा आगतमर्थं
संगृह्य देशे देशे दातुर्यशः रूपापयति नैवाश्रिताः ते तु राजा-
सनमेवमुपाश्रिताः शोभापराः नृपं बहुधनं सूचयन्तस्तत्रैव तिष्ठ-
न्ति भ्रमरा इवोपजीविन इत्यन्योक्तेः श्लेषः ॥ १५ ॥

याते मयीति । मयि चिरात् शीघ्रमेव हे निदाघमिहर
ग्रीष्मद्युमणे तव ज्वालाशतैः किरणैः शुष्कतां निर्जलतां प्राप्ते
सति पान्थानां संततिरसौ मार्गगपङ्क्तिः सन्तापमालाभिः तृड्भि-
राकुला व्याप्ता कं प्रति जलं प्रति गन्ता गमिष्यति । एवं प्र-
कारेण यस्य नित्यं वपुः जलं क्षीयते तथा बृहतां नैवेत्याशयः ।
निरन्तरं अहर्निशं आधिपटलैः मनस्तीव्रतापैः जलमेव मनः
तस्मिन्सूर्यतापत्वात् यः क्षयः ततः कारणात् अस्य दृष्टिविषयस्य

आपेदिरेम्बरपथं परितः पतङ्गा

भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ति ॥

सङ्कोचमञ्चति सरस्वायै दीनदीनो

मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपेतु ॥१७॥

मधुप इव मारुतोऽस्मिन्मा सौरभ लोभमम्बुजिनि मंस्थाः ॥

लोकानामेव मुदे महितोऽप्यात्मानुनार्थितां नीतः ॥ १८ ॥

मार्गसरसः पन्थकासारस्य जीवनं जलं धन्यं धनिभिर्गम्यं न तु निस्वातत्वेन पूर्णत्वात् आविलत्वं संभाव्यते द्रव्याधीनत्वात् ॥ वारिधीनां सिन्धूनां अनुर्जन्म धिक् दुःप्राप्यत्वाच्च यथा देवदत्तः दयालुः दातापि धनहीनः ॥ कथमर्थितार्पयति तस्मात् शोचन् । प्रतिदिवसं क्षीणः यदि धनागमः ततः पुनर्दानैवार्थितार्पणतामिति वारिधेः संकाशाद्दनिनो राजानः लुब्धास्तेषां जनुर्धिक् । उपेतं न धनं दापयन्ति ॥ १९ ॥

आपेदिर इति । हे सरः त्वायै सङ्कोचं अञ्चति सति शुष्के सति पतङ्गाः पक्षिणः अम्बरपथं आकाशवर्त्म आपेदिरे प्राप्ताः अथ च कमलराहित्यात् भृङ्गाः द्विरेफाः रसालमुकुलानि आम्नाङ्गुराणि समाश्रयन्ति तेष्वसक्ता भवन्ति ॥ नु वितर्के दीनदीनः मुहान् आसक्तः अन्यत्र गतिरहित इत्यर्थः ॥ मीनो मत्स्यः हन्त कष्टं कतमामनिर्वाच्यां गतिं मरणात्मिकामित्यर्थः ॥ कथं अभ्युपेतु प्राप्तो भवतु जलराहित्यादिति हेयम् । यथा देवदत्तमुपसेवकाः परित्यजन्ति निर्द्रव्यं न तथा बन्धुकलत्रं तत्तु तेनैव सह क्षीणं भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ १७ ॥

मधुपइति ॥ हे अम्बुजिनि हे पद्मिनि यथा मधुपे मत्तद्विरेफे सौरभस्य सुगन्धस्य लोभं मंस्था तथास्मिन्मारुते वायौ मा मंस्थाः कुतः अमुना वायुना यतः कारणतो लोकानां जनाना-

गुञ्जति मञ्जुमिलिन्दे मालति मा मौनमुपयासीः ॥

शिरसा वदान्यगुरवः सादरमेनं वहन्ति सुरतरवः ॥ १९ ॥

येस्त्वं गुणगणवानासि सतां द्विजिह्वैरसेव्यतां नीतः ॥

तानापि वहसि पटीरज किं कथयामस्तवौन्नत्यम् ॥ २० ॥

मेव नैवात्महेतोरित्यर्थः । मुदे हर्षाय महितः पूज्यतमो प्या-
त्मार्यतां नीतः त्वदादौ सकाशात् अर्थभावं भैक्ष्यत्वं प्रापितः
यथा लक्ष्मी याचयित्वा देवदत्तो दाता भवति । तस्मिन् हे ल-
क्ष्मि मा लोभं मंस्थाः जानीहि ततः अन्यो यो श्रीमदान्धः
तस्मिन्यथा कुरुषे तथैव तस्मिन्योग्यमिति भावः । दातारि तु
नायुक्तं इति ध्वन्यते चायमाशयः ॥ १८ ॥

गुञ्जतीति । हे मालति त्वं मञ्जु मधुरं यथा स्यात्तथा मि-
लिन्दे मधुपे गुञ्जति शब्दायमाने सति मौनं मुग्धतां मा उप-
यासीः । मा प्राप्तासि यतः । वदान्यगुरवः दातृशिरोनभ्याः म-
हादानिन इत्यर्थः । सुरतरवः देवद्रुमाः देवदारवो वा शि-
रसा सादरं सप्तकारं एनं द्विरेफं वहन्ति धारयन्ति । अयं तु
मिलितां मालतीमालोक्य देवद्रुमेषु शिरोगतो भवति । तस्य
का हानिः तवैव क्षतिरित्यर्थः । यथा देवदत्तः स्त्रीसङ्गी स्त्रियं
मानवतीं क्रुद्धां दृष्ट्वा अन्येषु वार्तारसालेषु यथा सज्जते तथा
तस्य का हानिः तस्या एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यैरिति । हे पटीरज चन्दन त्वं गुणगणवान् गुणानां सीत-
त्वसौरभ्यमाधुर्यादीनां गणः समूहो विद्यते यस्य तथापि त्वं यै-
द्विजिह्वैः सर्पैः सतां असेव्यतां नीतः सेव्यस्याभावः तत्ता तां
नीतः प्रापितः यतः संतो सर्ववासात् चन्दनानि न सेव्यन्ते वि-
षसहजकत्वात् तानपि गुणनाशकानपि सर्पाश्च वहसि तवौन्नत्य-
मेतत् वयं किं कथयामः अत्युच्चतैवं तवास्ति तां कथयामः नै-

अपनीतपरिमलान्तरकथे पदं न्यस्य देव तरुकुसुमे ॥
 पुष्पान्तरेपि गतुं वाञ्छसि चेद् मधुप धन्योसि ॥ २१ ॥
 तटिनि चिराय विचारय विन्ध्यभुवस्तव पवित्रायाः ॥
 शुष्यन्त्या अपि युक्तं किं सलु रथ्योदकादानम् ॥ २२ ॥

वेत्ताशयः । यथा देवदत्तः मादकः मधुपः तस्य दोषारम्भक-
 मपि मदं न त्यक्ष्यते तथापि गुणी स च विगुणेनावृत्तो महतां
 बहुगुणत्वान्न त्याज्यः ॥ यथा चन्दनं काष्ठमागतं स्थानभ्रष्टं
 सेव्यं न तु मलयशैलस्थं सर्पसहकारित्वात् । तथैवायमपि म-
 त्तो जनः मदात्यये शीतलस्वभावत्वात्सेव्यः । न तु मद्ययाना-
 वसरे क्रोधारम्भकत्वात् ॥ २० ॥

अपेति ॥ हे मधुप त्वं अपनीतपरिमलान्तरे दूरीकृतं सौग-
 न्ध्यान्तरं येन स्वसौगन्ध्यबाहुल्यात् । तस्मिन् देवतरुकुसुमे दे-
 वदारुद्रुकुसुमे नन्दनभवे वा पदं स्थानं न्यस्य मधुपत्वेन हे म-
 धुप त्वं पुष्पान्तरेऽन्यवृक्षभवे कुसुमे गन्तुं वाञ्छसि तर्हि त्वं ध-
 न्योसि तृष्णाबाहुल्यं तवास्तीति भावः । यथा कश्चित् राजो-
 पजीवी धनिनोल्पाभ्याचते नैव तृष्णामधिगच्छतीत्यन्योक्तिः २१
 तटिनीति ॥ हे तटिनि नदि त्वं चिराय विचारय बहुकालं
 विचारं कुरु । तव रथ्योदकादानं मर्गीयनदानां वर्षाजलजातानां
 आदानं ग्रहणं किं युक्तं नैवेत्यर्थः । शुष्यन्त्या अपि शोषङ्गता-
 या अपि तव विन्ध्यभुवः विन्ध्यो गिरिः भूर्जन्म यस्याः सा त-
 था पुनर्विशोषयति ॥ अतएव पवित्रायाः पापनाशकायाः खलु

विंशैक विंशयोर्मध्येऽयं श्लोकः पुस्तकान्तरे—

“ गाहितमखिलं गहनं परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे ।

सहकार न प्रपदे मधुपेन भवत्समं जगते ॥ १ ॥

गाहितं विलोडितम् । गहनं वनम् । सहकार आम्रवृक्षः ।

पत्रफलपुष्पलक्ष्म्या कदाप्यदृष्टं वृतं च खलु शूकैः ॥
 उपसर्पेण भवन्तं बर्बुर वद कस्य लोभेन ॥ २३ ॥
 एकस्त्वं गहनेस्मिन्कोकिल न कलं कदाचिदपि कुर्याः ॥
 साजात्यशङ्कयामीन त्वां निघ्नन्ति निर्दयाः काकाः ॥ २४ ॥
 तरुकुलसुषमापहरां जनयन्तीं जगति जीवजातार्तिम् ॥
 केन गुणेन भवानीतात हिमानीमिमां वहसि ॥ २५ ॥

संभावनायां अत्र श्लेषः । काचिन्नायिका बुभुक्षिता सती वेश्या-
 द्वारे भिक्षति तामेवाहेत्याशयः ॥ २२ ॥

पत्रेति । हे बर्बुर कण्टकवृक्ष पत्रपुष्पफलानां लक्ष्म्या शोभया
 वृतं कदापि अदृष्टं न दृष्टं खलु संभावनायां । शूकैः कण्ट-
 कैः वृतं एतादृशं भवन्तं त्वां प्रति कस्य वस्तुनो लोभेन वयं उ-
 पसर्पेण समीपमागच्छामः । तत् वद त्वमेव कथय । यथा दुर्जन-
 चेष्टितं स्वाचाररहितं जन्तुं कश्चित् नापयाति तद्वत् ॥ २३ ॥

एक इति । हे कोकिल गहने गम्भीरेऽस्मिन् दृष्टवने कदा-
 चिदपि विस्मृत्वापि कलं मधुराव्यक्तं रवं न कुर्याः । यदि क-
 रोषि तर्हि अमी काकाः निर्दयाः निष्करुणाः सन्तो साजात्यश-
 ङ्क्यासजातित्वशङ्कया न निघ्नन्ति ! प्रहरिष्यन्ते एव । यथा प-
 ण्डितं मूर्खचान्धवाः । अन्योक्तिः ॥ २४ ॥

तर्वाति । हे भवानीतात भवस्य योषिता भवानी तस्या-
 स्तात हे हिमवन् गिरे, त्वं केन गुणेन इमां हिमानीं हिममंहति
 वहसि धारयसि । इयं कीदृशा । तरुकुलस्य वृक्षसमूहस्य सुषमा-
 पहारा सुषमा शोभा तामपहरतीति तथा तादृशी । पुनः कीदृशी
 जगति लोके जीवानां जातं समूहं तस्यार्तिं पीडां जनयन्तीं कुर्व-
 न्ती । यथा देवदत्तः सर्वोपद्रवां स्त्रियं क्रियते तद्वत् ॥ २५ ॥

कलभ तवान्तिकमागतमलिपेनं मा कदाप्यवज्ञासीः ॥
 अपि दानमुन्दराणां द्विपधुर्याणामयं शिरोधार्यः ॥ २६ ॥
 अमरतरुकुसुमसौरभसेवेनसंपूर्णसकलकामस्य ॥
 पुष्पान्तरसेवेयं भ्रमरस्य विडम्बना महती ॥ २७ ॥
 पृष्टाः खलु परपुष्टाः परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे ॥
 माकन्द न प्रपेदे मधुपेन तेवापमा जगति ॥ २८ ॥

कलमेति । हे कलभ तवान्तिकमागतमेनं समीपं प्राप्तं अलि
 भ्रमरं कदापि माऽवज्ञासीः । अपि पुनः यदि त्वदपमानितोऽसौ
 दानमुन्दराणां मदोन्मत्तानां शिरसा धार्यते स शिरोधार्यः ।
 द्विपधुर्याणां हस्तिमुख्यानां अयं भ्रमरः मूर्धासक्तो भवति तर्हि
 तवैव क्षतिस्तु न तस्येत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

अमरेति । अमरतरुः कल्पवृक्षः कुसुमितदेवदारुर्वा तस्य
 कुसुमस्य सौरभं तस्य सेवेन सुगन्धाघ्राणेन सम्पूर्णाः सकलाः
 सर्वे कामा यस्य स तथा पुष्पान्तरसेवा अन्यवृक्षकुसुमगन्ध-
 ग्राहितेयं दृश्यमाना तृष्णा तस्यैव भ्रमरस्य महती विडम्बना
 यथा एकोपजीवी तृष्णयाऽन्यानपि धनाढ्यान्सेवते तद्वदन्यो-
 क्तिः ॥ २७ ॥

“मुपेति । पुष्पान्तरसेवा कमलादीनां स्वादः । इयं दृष्टिगता
 भ्रमरस्य महती विडम्बना सा काया परितो दृष्टा सैव खलु नि-
 श्वयेन सर्वे विटपिनः वृक्षाः अस्माभिः पृष्टाः किं यत् वृक्षेषु
 आम्राङ्कुरमेव मधुविशेषमिति । परपुष्टाः कोकिलाः खलु निश्च-
 ये सम्भावनायां वा पृष्टाः प्रश्नं कृताः । कथं यत्” “आम्राङ्कुरा
 स्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलेयं मधुरं चुकूजे” इति कुमारो दृ-

१ पाठभेदात् पुष्पान्तरसेवेयमित्यादि पूर्वश्लोकार्थं यत्र पठ्यते । २ इयं
 टीकापि पुष्पान्तरसेवेयमिति पाठः गृहीतव्यः ।

तोयैरूपैरतिकरुणया भीमभानौ निदाघे
मालाकार व्यरचि भवता या तरोरस्य पुष्टिः ॥
सा किं शक्या जनयितुमिह प्रावृषेण्येन वारां
धारासारानपि विकिरता विश्वतो वारिदेन ॥२९॥
आरामाधिपतिर्विवेकविकलो नूनं रसा नीरसा
वात्याभिः परुषीकृता दशदिशश्चण्डातपो दुःसहः
एवं धुन्वति चम्पकस्य शकले संहारहेतावपि
त्वं सिञ्चन्नमृतेन तोपदं कुतोऽप्याविष्कृतो वेधसा ३०

श्यते तस्मात् । पाठवैकल्प्यमर्हस्याह । माकन्द न प्रपेदे मधुपेन
तवोपमाजगति । हे माकन्द हे आम्नाङ्कुर माकन्दः पिकवष्टम
इत्यमरः । तस्मात्तव उपमा सादृश्यं जगति न प्रपेदे केन मधु-
पेन मधुपशब्देनयमव्यपानात्वादी ज्ञेयः ॥ २८ ॥

तोयैरिति । हे मालाकार उद्यानपाल भवता त्वयाऽस्य
दृश्यमानस्य तरोः या पुष्टिः प्ररूढाङ्कुरत्वं अल्पैस्तोयैः सिञ्च-
नादिभिः अतिकरुणया बहुदयया व्यरचि क्रीयते । सा पुष्टिः
प्रावृषेण्येन वर्षाभवेन वारिदेन जलदेन वारां जलानां धारासा-
रान् विकिरतापि जलमुचापि बहु यथा भवति तथा वर्षता इह
विश्वतः किं जनयितुं शक्यामहर्निशमिति भावः । इयं तु शि-
ञ्चनादिपुष्टिः स्वेच्छाबहुला सा विश्वतः सर्वतोहर्निशं जन-
यितुं शक्या कर्तुं समर्था । यथा पितुर्लालनं पुत्रस्य सर्वदा
सुखकरं न त्वन्यस्य मित्रादेस्तस्य स्वार्थपरत्वात् ॥ २९ ॥

आरामेति । आरामाधिपतिः उद्यानपालः विवेकेन विशेषा
कला यस्य स विवेकविकलः नूनमिति निश्चये वात्याभिः ग्री-

न यत्र स्थेमानं दधुरतिभयभ्रान्तहृदया
 गलहानोद्रेकभ्रमदलिकदम्बाः करटिनः ॥
 स्खलन्मुक्ताभारे भवति परलोकं गतवति
 हरेरद्य द्वारे शिवशिव शिवानां कलकलः ॥ ३१ ॥
 दधानः प्रेमाणं तरुषु समभावेन विपुलं
 न मालाकारोसावकृत करुणां वा लवकुले ॥
 अयं तु द्रागुह्यत्कुसुमनिकराणां परिमले-
 दिगन्तानातेने मधुपकलझङ्कारभारितान् ॥ ३२ ॥

प्लवायुविशेषैः दशदिशः परुषीकृताः सरजस्काः कृताः चण्डा-
 नपः उग्रधर्मो दुःसह एवं प्रकारेण चम्पकस्य शकले खण्डे
 कुसुम इति पाठे पुष्पे इत्यर्थः । धुन्वति सति कम्पिते सति सं-
 हारहेतावपि सति त्वं अमृतेन जीवनेन सिचन् हे तोयद हे जल-
 द कुतोपि भाग्यादपि वेधसाविष्कृतः ब्रह्मणा निर्मितः ॥ ३० ॥

नेति । यत्र करटिनः स्थेमानं न दधुः न क्षणमपि तिष्ठन्ति ।
 तत्र भवति त्वयि परलोकं गतवति हेहरे सिंह शिवानां फेरवा-
 नां कलकलः आसीत् । शिवशिव खेदमेष । कीदृशाः गजाः
 अतिभयेन भ्रान्तं हृदयं येषां ते तथा ॥ पुनः किंभूताः गल-
 हानं स्खलन्मदः तस्योद्रेकेणाधिक्येन भ्रमन्तः अलीनां भ्रमराणां
 कदम्बा येषु ते तथा । कीदृशे भवति स्खलन्मुक्तानां दिग्गज-
 कुम्भीयानां भारं यस्मिन् तस्मिन् मृते । यथा भूपे मृते सर्वाः
 स्त्रियो रुदन्ति ॥ ३१ ॥

दधान इति । अयं मालाकारः सिञ्चकोद्यानपः तरुषु सम-

१ भ्रान्तनयना इति प्रायः पाठः । २ लुठन्मुक्ताभारे पा० १३ विपुलमिति
 एकस्मिन्पुस्तके ।

मूलं स्थूलमतीव बन्धनदृढं शाखाः शतं मांसला
 वासो दुर्गमहीधरे तरुपते कुत्रास्ति भीतिस्तव ॥
 एकः किं तु मनागयं जनयति स्वान्ते ममाधिज्वरं
 ज्वालालीवलयीभवन्नकरुणो दावानलो घस्मरः ॥ ३३ ॥
 ग्रीष्मे ग्रीष्मतरैः करैर्दिनकृता दग्धोपि यश्चातक-
 स्त्वां ध्यायन् घनवासरान् कथमपि द्राघीयसो नीतवान् ॥
 दैवाल्लोचनगोचरेण भवता तस्मिन्निदानीं यदि
 स्वीचक्रे करकानिपातनकृपां तत्कं प्रति ब्रूमहे ॥ ३४ ॥

भावेन प्रेमाणं दधानः सर्वतरून् यथा सिञ्चति तथैव बालवकुले
 विपुलं अधिकं यथा स्यात्तथा करुणं सिञ्चन् दयां न अकृत
 अकरोत् । अयं वकुलस्तु द्राक् किञ्चित् उद्यन्ति कुसुमानि येषां
 निकराणां स्तम्बकानां परिमलैः सौरभ्यैः दिगन्तान्मधुपानां क-
 र्णं शङ्कारं शब्दं तेन भरितान् अधिकशब्दायमानान् तेनेव्य-
 स्तरत् ॥ ३२ ॥

मूलमिति । हे तरुपते ऽश्वत्थ तव भीतिः कुत्रास्ति यस्य
 मूलं जटा स्थूलम् । अतीवबन्धनदृढं शाखा शतं मांसलाः स्थू-
 लाः विटपाः शतं बहु यथा स्यात् दुर्गमहीधरे वासः सरसक-
 गिरौ निवसनं सर्वमेव तथापि एकः घस्मरः भक्षको दावानलः
 मम स्वान्ते हृदि आधि जनयति मनाग् किञ्चित् ज्वालाली
 ज्वालामाली वलयी वर्तुलः अकरुणो निर्दयो भवन् सन् । यथा
 राज्ञो मृत्युः ॥ ३३ ॥

ग्रीष्म इति । हे मेघेति शेषः । ग्रीष्मे ग्रीष्मतरैः करैः कि-

१ एकः किंनु० इति पाठान्तरम् । २ ममाधिज्वरं इति पाठान्तरम् ।
 ३ ग्रीष्मे ग्रीष्मतरैः पाठान्तरम् ।

दवदह नजटालज्वालजालाहतानां
 परिगलितलतानां म्लायतां भूरुहाणाम् ॥
 अपि जलधरशैलश्रेणिगृङ्गेषु तोयं
 वितरसि बहु कोयं श्रीमदस्तावकीनः ॥ ३९ ॥
 शृण्वन् पुरः परुषगर्भितमस्य हन्त
 रे पान्थ विह्वलमना न मनागपि स्याः ॥
 विश्वार्तिवारणसमर्पितजीवनोयं
 नाकर्णितः किमु सखे भवताम्बुवाहः ॥ ३९ ॥

रणैः कृत्वा दग्धोपि दिनकृता सूर्येण यः चातकस्तोककरं प-
 सिविशेषः । त्वां ध्यायन् चिन्तयन् वासरान् किलेति वा मेघ-
 पाठे घनवासरान् साभ्रदिवसान् कथमपि महता कष्टेन द्राघि-
 शान् अतिशयितान् नीतवान् प्रापितवान् । अथ च दैवात् लो-
 चनगोचरेण दृष्टेर्विषयेण भवता तस्मिन् पक्षिणि यदि इदानीं
 करकानिपातनकृपां वर्षोपलनिपतनकृपां स्वीचक्रे स्वीकृता ॥
 तत्कं प्रति ब्रूमहे कथयामः । वयमिति शेषः ॥ ३८ ॥

दवेति । अयीति कोमलामन्त्रणे हे जलधर मेघ तावकीनः
 भवदीयोयं श्रीमदः किं यत् दवदहनो दावाग्निः तेन जटाला
 ज्वाला ज्वलच्छिखा तस्या जालेनावरणेन हतानां अत एव परि-
 गलिता त्रुदिता लता वीरुधो येषां तेषां भूरुहाणां बहु यथा
 स्यात्तथा न वितरसि यथा शैलानां पर्वतानां श्रेणयः पङ्क्तवस्ता-
 सां गृङ्गेषु शिखरेषु वितरसि । देवदत्तो धनी यथा पात्रान् दरि-
 द्रान् विहाय कुपात्रेषु ददाति तथा ॥ ३९ ॥

शृण्वन्निति । रे पान्थ पुरः अग्रे त्वं अस्य मेघस्य परुषग-
 र्भितं शृण्वन् हन्त खेदे विह्वलं कामासक्तमनो यस्य स तथा न
 स्याः मनाक् किञ्चित् विश्वस्यार्तिः पीडा तस्यावारणार्थं समर्पि

सौरभ्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं शैत्यं तु लोकोत्तरं
कीर्त्तिः किञ्च दिग्गङ्गाङ्गणगता किं त्वेतदेकं शृणु ॥
सर्वानेव गुणानियं निगिरति श्रीखण्ड ते सुन्दरान्
उज्जन्ती खलु कोटरेषु गरलज्वाला द्विजिह्वावली ३७
नापेक्ष्यं नच दाक्षिण्यं न प्रीतिर्न च संगतिः ॥
तथापि हरते तापं लोकानामुन्नतो घनः ॥ ३८ ॥
समुत्पत्तिः स्वच्छे सरसि हरिद्वस्ते निवैसनं
विलासः पद्मायाः सुरहृदयहारी परिमलः ॥

तं जीवनं जलं येन स तथायं अम्बुवाहः मेघः हे सखे भद्रता
किन्नाकार्णितः श्रुतः उ वितर्के ॥ १६ ॥

सौरभ्यमिति । हे श्रीखण्ड चन्दन सौरभ्यं भुवनत्रयेऽपि
त्रिलोक्येऽपि विदितं ज्ञातं ते स्वया लोकोत्तरं शैत्यमपि ज्ञातम् ।
किर्त्तिश्च दिग्गङ्गाः लोकेशस्त्रियः तासां अङ्गणं गृहाजिरं गता
प्राप्ता अङ्गरागत्वात् किंतु पादपूरणे एतत् एकं किङ्गुणं कु-
त्सितगुणं शृणु त्वं मत्त इति शेषः । खलु सम्भावनायां इय द्वि-
जिह्वानां सर्पाणां आवली पङ्क्तिः कोटरेषु वृक्षविलेपु सर्वान् गुणान्
शैत्यादीन् एव निगिरति वमति । कीदृशी गरलज्वाला वि-
षाग्निं उज्जन्ती त्यजन्ती । कीदृशांस्तान् सुन्दरान् ॥ ३७ ॥

नापेक्ष्यमिति । अनपेक्षाया भावः । दक्षिणस्य भावोऽपि । न
सङ्गतिश्चापि । न तथापि इच्छारहितत्वादपि हरते किं तापं
तप्यते अनेनेति घर्मे । घनो मेघः कीदृशः लोकानां भूरादीनां
मध्ये उन्नतः उर्ध्वलोकादागतः वृष्ट इति अर्थः ॥ ३८ ॥

समुत्पत्तिरिति । हे अम्बुज कमल तव समुत्पत्तिः स्वच्छे

गुणैरेतैरन्यैरपि च ललितस्याम्बुज तव
 द्विजोत्तंसे हंसे यदि रतिरतीवोन्नतिरियम् ॥ ३९ ॥
 साकं ग्रावगणैर्लुठन्ति मणयो बालार्कबिम्बो रमा
 नीरे नीस्वरैः समं स भगवाभिद्राति नारायणः ॥
 एवं वीक्ष्य तवाविवेकमपि च प्रौढां परामुन्नतैः
 किं निन्दाम्यथ वा स्तवामि कथय क्षीरार्णव त्वामहम् ४०
 किं खलु रत्नैरेतैः किं पुनरभ्रायितेन वपुषा ते ॥
 सलिलमपि यन्न तावकमर्णव वदनं प्रयाति तृषितानाम् ४१

सरसि निर्मले सरोवरे हरिहस्ते विष्णुकरे पद्मरूपेण निवसनं
 स्थानं विलासः पद्मायाः लक्ष्म्याः आसनत्वात् सुखकरः परि-
 मलः सुरभिः सुरहृदयहारी देवानामपि कामदः एतैश्चान्यैरपि
 गुणैर्ललितस्य सुभगस्य तव द्विजोत्तंसे हंसे यदि रतिप्रीतिरति
 वोज्जतिरुच्यतेयं भवति सर्वपक्षिभ्यो मुख्यत्वात् हंसः अधिका-
 रीति ॥ ३९ ॥

साकमिति । क्षीरार्णव दुग्ध समुद्र तव मणयः ग्रावाणां ग-
 णैः पर्वतपुत्रकैः साकं सह लुठन्ति । कीदृशाः मणयः बाला-
 र्कबिम्बोपमाः कन्यकर्तपसङ्काशाः स भगवान्नारायणः नीरे
 जले चरतीति तै तथा तेः समं सह निद्राति वार्षिकांश्चतु-
 रो मासान् स्वपितीशोमया सहेत्युक्तत्वात् । एतं वीक्ष्य तवा-
 विवेकमपि उन्नतैः निर्मर्यादायाः परां प्रौढां चतुरां गङ्गां च
 त्वां किं निन्दामि अथ वा स्तवामि सैव मानवती त्वमेवाभि-
 मानी वा चैतत् सन्देहः । अदृष्टाश्रुतत्वात् ॥ ४० ॥

किमिति । हे अर्णव तावकं सलिलं जलं तृषितानां पिपा-

१ 'मणयस्तीरे ऽर्कबिम्बोपमा' इति पाठान्तरम् । २ 'अथ वा'
 इति पाठमेव ।

इयत्यां सम्पत्तावपि च सलिलानां त्वमधुना
 न तृष्णामार्तानां हरसि यदि कासार सहसा ॥
 निदाघे चण्डांशौ किरति परितोङ्गारनिकरं
 कृशीभूतः केषामहह परिहर्तासि खलु ताम् ॥ ४२ ॥
 अयि रोषमुरीकरोषि नो चे-
 त्किमपि त्वां प्रति वारिधे वदामः ॥
 जलदेन तवार्थिनापि मुक्ता-
 न्यपि तोयानि महान्न हा जहासि ॥ ४३ ॥

सितानां जीवानां वदनमपि न प्रतियाति कण्डूषाबाहुल्यात् ॥
 तस्मादेतैः ते तव किं प्रयोजनं परमार्थहीनस्य रत्नैः मणिमुक्ता-
 दिभिः यस्य खलु संभावनायां खलुः स विसर्गः शून्यद्योतकः
 सन्तीति तथा दुःप्रापत्वात् नैवेत्यर्थः । यथा दुष्करहीनस्य स-
 मुद्रेषि हस्तगताः शंखा एव न तु मौक्तिकमणयः ॥ ४१ ॥

इयत्यामिति । हे कासार तडाग इयत्यां बहूयां सलिला-
 नां संपत्तावपि सत्यां त्वं अधुना शरद्यापि तृषां न हरसि चेत्
 यदि तर्हि निदाघे ग्रीष्मे चण्डांशौ सूर्ये परितः सर्वतोङ्गारनि-
 करं किरति सति अङ्गारवद्विकीर्णतपे सति कृशीभूतः अल्पज-
 लः सन् केषां तृषां हरसि । खलु निश्चयेनान्येषां रोगिणां आ-
 र्तानामहह दुःखे ज्वरादौ क्षीणजलत्वात् । परिहर्ता ननु वाति-
 कतृप्तिकरजलः । यथा क्षुत्करजलः(?) ॥ ४२ ॥

अयीति । हे वारिधे समुद्र त्वां प्रति वयं वदामः कथया-
 मः । अयि कोमलामन्त्रणे द्वे चेत् यदा त्वं रोषं किमपि किं-
 चिदपि नो उरीकरोषि तर्हि हा कष्टं अन्याय्यं महान् दाता-

गुणैरेतैरन्यैरापि च ललितस्याम्बुज तव
 द्विजोत्तंसे हंसे यदि रतिरतीवोन्नतिरियम् ॥ ३९ ॥
 साकं ग्रावगणैर्लुठन्ति मणयो बालार्कबिम्बो रमा
 नीरे नीस्चरेः समं स भगवान्निद्राति नारायणः ॥
 एवं वीक्ष्य तवाविवेकमपि च प्रौढां परामुन्नतैः
 किं निन्दाम्यथ वा स्तवामि कथय क्षीरार्णव त्वामहम् ४०
 किं खलु रत्नैरेतैः किं पुनरभ्रायितेन वपुषा ते ॥
 सलिलमपि यत्र तावकमर्णव वदनं प्रयाति वृषितानाम् ४१

सरसि निर्मले सरोवरे हरिहस्ते विष्णुकरे पद्मरूपेण निवसनं
 स्थानं विलासः पद्मायाः लक्ष्म्याः आसनत्वात् सुखकरः परि-
 मलः सुरभिः सुरहृदयहारी देवानामपि कामदः एतैश्चान्यैरापि
 गुणैर्ललितस्य सुभगस्य तव द्विजोत्तंसे हंसे यदि रतिप्रीतिरति
 वीर्यतिरुच्यतेयं भवति सर्वपक्षिभ्यो मुख्यत्वात् हंसः अधिका-
 रीति ॥ ३९ ॥

साकमिति । क्षीरार्णव दुग्धसमुद्र तव मणयः ग्रावाणां ग-
 णैः पर्वतपुत्रकैः साकं सह लुठन्ति । कीदृशाः मणयः बाला-
 र्कबिम्बोपमाः कन्यकर्तपसङ्काशाः स भगवान्नारायणः नीरे
 जले चरतीति तै तथा तेः समं सह निद्राति वार्षिकांश्चतु-
 रो मासान् स्वपितीशोमया सहेत्युक्तत्वात् । एतं वीक्ष्य तवा-
 विवेकमपि उन्नतैः निर्मर्यादायाः परां प्रौढां चतुरां गङ्गां च
 त्वां किं निन्दामि अथ वा स्तवामि सैव मानवती त्वमेवाभि-
 मानी वा चैतत् सन्देहः । अदृष्टाश्रुतत्वात् ॥ ४० ॥

किमिति । हे अर्णव तावकं सलिलं जलं वृषितानां पिपा-

१ 'मणयस्तीरे ऽर्कबिम्बोपमा' इति पाठान्तरम् । २ 'अथ वा'
 इति पाठभेदः ।

इयत्यां सम्पत्तावपि च सलिलानां त्वमधुना
 न तृष्णामार्तानां हरसि यदि कासार सहसा ॥
 निदाघे चण्डांशौ किरति परितोङ्गारनिकरं
 कृशीभूतः केषामहह परिहर्तासि खलु ताम् ॥ ४२ ॥
 अयि रोषमुरीकरोषि नो चे-
 त्किमपि त्वां प्रति वारिधे वदामः ॥
 जलदेन तवार्थिनापि मुक्ता-
 न्यपि तोयानि महान्न हा जहासि ॥ ४३ ॥

सितानां जीवानां वदनमपि न प्रतियाति कण्डूषाबाहुल्यात् ॥
 तस्मादेतैः ते तव किं प्रयोजनं परमार्थहीनस्य रत्नैः मणिमुक्ता-
 दिभिः यस्य खलु संभावनायां खलुः स विसर्गः शून्यद्योतकः
 सन्तीति तथा दुःप्रापत्वात् नैवेत्यर्थः । यथा दुष्करहीनस्य स-
 मुद्रेपि हस्तगताः शंखा एव न तु मौक्तिकमणयः ॥ ४१ ॥

इयत्यामिति । हे कासार तडाग इयत्यां बहूयां सलिला-
 नां संपत्तावपि सत्यां त्वं अधुना शरद्यापि तृषां न हरसि चेत्
 यदि तर्हि निदाघे ग्रीष्मे चण्डांशौ सूर्ये परितः सर्वतोङ्गारनि-
 करं किरति सति अङ्गारवद्विकीर्णतपे सति कृशीभूतः अल्पज-
 लः सन् केषां तृषां हरसि । खलु निश्चयेनान्येषां रोगिणां आ-
 र्तानामहह दुःखे ज्वरादौ क्षीणजलत्वात् । परिहर्ता ननु वाति-
 कतृप्तिकरजलः । यथा क्षुत्करजलः(?) ॥ ४२ ॥

अयीति । हे वारिधे समुद्र त्वां प्रति वयं वदामः कथया-
 मः । अयि कोमलामन्त्रणे द्वे चेत् यदा त्वं रोषं किमपि किं-
 चिदपि नो उरीकरोषि तर्हि हा कष्टं अन्याय्यं महान् दाता-

न वारयामो भवतीं विशन्तीं
वर्षानदि सोतसि जङ्गुजायाः ॥

न युक्तमेतत्तु पुरो यदस्या-
स्तरङ्गमङ्गान्प्रकटीकरोषि ॥ ४४ ॥

पौलोमीपतिक्कानने विलसतां गीर्वाणभूमीरुहां
येनाघ्रातसमुज्जितानि कुसुमान्याजिधिरे निर्जरैः ॥
तस्मिन्मधु मधुव्रते विधिवशान्माध्वीकमाकाङ्क्षते
त्वं चेदञ्चासि लोभमम्बुज तदा किं त्वां प्रति ब्रूमहे ४५
मुक्तामृणालपटलीभवितांनि पीता-
न्यम्बूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि ॥

पि त्वं तवार्थिना भिसुणा जलदेन मुक्तान्यपि तोयानि जलवि-
न्दूनि न जहासि तदयोग्यम् ॥ ४३ ॥

नेति । हे वर्षानदि वृष्टजलवहे वयं भवतीं त्वां जङ्गुजायाः
गङ्गायाः स्त्रीतासि विशन्तीं प्रविशन्तीं न वारयामो वर्जयामः ।
यत् एतत् न युक्तं तत् वर्जयामः । किंतु तरङ्गमङ्गान् प्रकटी-
करोषि । कस्याः अस्याः गङ्गायाः तरङ्गेषु स्वस्या भङ्गान् त-
रङ्गान् प्रकटयसि मीलनाभावात् ॥ ४४ ॥

पौलोमीति । मधुव्रते द्विरेफे तस्मिन् माध्वीकं मधु आकांक्ष-
ति इच्छति सति हे अम्बुज चेत् त्वं यदि लोभं अञ्चासि प्रक-
टयसि तदा तर्हि वयं त्वां प्रति किं ब्रूमहे किंवदिष्यामः । नैवं
शृणु येन मधुव्रतेन स्वर्गतेनेत्यर्थः । विधिवशात् दैवाधीनात् पौ-
लोम्याः इन्द्राण्याः पतिः इन्द्रः तस्य कानने नन्दनवने गीर्वा-
णभूमीरुहां देवतरूणां कल्पवृक्षाणामित्यर्थः । आघ्रातानि पूर्वं
पुनश्च समुज्जितानि त्यक्तानि कुसुमानि मन्दारोद्भवानि निर्जरैः
देवैराजिधिरेऽशृणुषि ॥ ४५ ॥

१ भवता निपीतान्यानि इति पाठान्तरम् ।

रे राजहंस वद तस्य सरोवरस्य

कृत्ये न केन भवितासि कृतोपकारः ॥ ४६ ॥

प्रारम्भे कुसुमाकरस्य परितो यस्पोल्लसन्मञ्जरी-

पुञ्जमञ्जलगुञ्जितानि रचयंस्तानातनोरुत्सवान् ॥

तस्मिन्नद्य रसालशाखिनि दशां दैवात्कृशामञ्चति

त्वं चेन्मुञ्चसि चञ्चरीक विनयं नीचस्त्वदन्योस्ति कः ४७

एणीगणेषु गुणगर्वनिमीलितक्ष

किं कृष्णसार खलु खेलसि काननेस्मिन् ॥

शोभामिमां कलय भिन्नकरीन्द्रकुम्भ-

मुक्तामयीं हरिविहारवसुन्धरायाः ॥ ४८ ॥

मुक्तेति । रे राजहंस त्वया यत्र यस्मिन् सरोवरे मुक्तामृ-
णालः श्वेतमुक्ताफलसदृशः तेन पटलीभवितानि गृहभूतानि
अम्बूनि निषेवितानि जलानि संसेवितानि नलिनानि पद्मानि
पतितानि जलानि पद्मविशेषणं वा तस्य सरोवरस्य कृतउपकारो
येन स तथा केन कृत्येन त्वं भवितासि तद्वद कथय ॥ ४६ ॥

प्रारम्भ इति । हे वञ्चरीक कोकिल कुसुमाकरस्य वसन्त-
स्य आरम्भे आदी यस्य आम्रतरोः परितः सर्वतो यस्य उल्ल-
सन्त्यः मञ्जर्यः तासां नवोद्भूतानामंकुरितानां पुञ्जे समूहे मं-
जुलं यथा स्यात्तथा मधुर गुञ्जितानि रचयन् सन् त्वं तान् पू-
र्वोद्भूतान् उत्सवान् आतनोः अविस्तरः । तस्मिन् रसालशाखिनि
आम्रवृक्षे दैवात् कृशां दशामञ्चति निष्फलपल्लवाङ्कुरत्वात् दीने
सति त्वं चेत् विनयं नम्रीभावं मुञ्चसि तर्हि नीचः त्वदन्यः
कोऽस्ति त्वमेवेति भावः ॥ ४७ ॥

एणीति । हे कृष्णसार एणीगणेषु मृगोसमूहेषु गुणेन कस्त

जठरज्वलनज्वलताप्यपगतसङ्गं सञ्चामतापि पुरः ॥
 करिणामरिणा हरिणा हरिणाली अन्यतां नु कथम् ४९
 येन भिन्नकरिकुम्भाविषज्ज
 न्मौक्तिकावलिमिराचिता मही ॥
 अद्य तेन हरिणान्तिके कथं
 कथ्यतां नु हरिणा पराक्रमः ॥ ५० ॥
 स्थितिं नोरे दध्याः क्षणमपि मदान्धेक्ष्य सस्ते
 गजश्रेणीनाथ त्वमिह जटिलायां वनभुवि ॥

रीबलच्छलेन यत् गर्वः तेन निमीलिते अक्षिणी यस्य स त्वं काननेस्मिन् वने खलु खेलसि तथापि वनेत्रैव इमां शोभां कलय पश्य त्वमिति शेषः । कथंभूतां शोभां हरिः सिंहः तस्य विहाराय या वसुन्धरा भूमिः तस्याः सकाशे भिन्नाः करीन्द्राणां कुम्भा यैः तेषां ये मुक्ताः तस्य प्रचुरां सिंहपाटितहास्त्रिमस्तकरक्तबिन्दुमिलितरजस्कामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

जठरेति । करिणामरिणा हस्तिनां वैरिणा शार्दूलेन हरिणा नामालिः पङ्क्तिः कथं नु हन्यतां हन्यतामेवेत्याशयः । कीदृशेन हरिणा जठरज्वलनो बुभुक्षा तेन ज्वलता रसक्षीणेन अपि पादपूरणेपि पुनः अवगताशङ्का भीः यत्र तस्यां यथा स्यात्तथा पुरतः दृष्टेः पथमागता ॥ ४९ ॥

येनेति । येन भिन्नाः करिणां कुम्भास्तेभ्यो विषज्जति मौक्तिकाः येषु तैः केषां अवलीभिः बिदुयुक्तमुक्तादामपङ्क्तियुक्तैः मही-अचिता पूजिता तेन हरिणा सिंहेन अद्य हरिणान्तिके मृगसमीपे पराक्रमः कथं नु कथ्यताम् । नैवेत्यर्थः ॥ ५० ॥

स्थितिमिति । हे गजश्रेणीनाथ पङ्क्तिश्रेष्ठ त्वं जटिलायां रक्तमीलितधूल्यां इह वनभुवि रे मूर्ख स्थितिं नोदध्याः मा ति-

असौ कुम्भिभ्रान्त्या खरनखरविद्रावितमहा-
 गुरुग्रावग्रामः स्वपिति गिरिगर्भे मृगपतिः ॥ ५१ ॥
 गिरिगह्वरेषु गुरुगर्वमुम्फितो
 गजराजपोत न कदापि संचरेः ॥
 यदि बुध्यते हरिशिशुस्तनंधयो
 भविता करेणुपरिशेषिता मही ॥ ५२ ॥
 निसर्गादारामे तरुकुलसमारोपसुकृती
 कृती मालाकारो बकुलमपि कुत्रापि निदधे ॥

४ क्षणमपि मदान्धेक्षण मत्त अद्रवत्वाक्षणमात्रतोपि मृत्पुर्भवि-
 ष्यतीत्याशयः । मत्तस्य पलायनाभावत्वात् । असौ सिंहः कु-
 म्भिभ्रान्त्या गजभ्रमणकरणेन गिरिगर्भे स्वपिति गर्भे इति पाठे
 गुहायामित्यर्थः । कीदृशः खरा कर्कशा न खरा नखास्तैर्विद्रा-
 विता दूरीकृता महागुरवो दीर्घा पाषाणास्तेषां ग्रामः समूहो
 येन स तथा पुनः कीदृशो मृगपतिरिति पाठे सुगमम् । हरि-
 पतिः सिंहश्रेष्ठः ॥ ५१ ॥

गिरीति । हे गजराजपोत हे गजराजशावक गुरुगर्वेण गु-
 म्फितः महदभिमानी सन् गिरिगह्वरेषु पर्वतानां गुहासु कदापि
 न सञ्चरेः स्मरणमपहायापि मा चर तृणादिर्वा सञ्चारो वा च-
 रगतिभक्षणयोः । यत् यदि हरिशिशुः सिंहशावः स्तनंधयश-
 ब्देन जागरणाभावात् नेत्रादर्शनत्वाच्च सोपि मृगघ्नः निर्भयः
 सर्वतो वन्येभ्यः सिंहशीलानुगामी गजमारकः स्यात्तदा करे-
 णुपरिशेषिता हस्तिन्यवशिष्टा यस्यां सा मही भविता निर्गजा
 भविता भविष्यति ॥ ५२ ॥

इदं को जानीते यदयमिह कोणान्तरगतो

जगज्जालं कर्त्ता कुसुमततिसौरभ्यभरितम् ॥ ५३ ॥

यस्मिन् खेलेति सर्वतः परिसरत्कल्लोलकोलाहलै-

र्मन्थाद्रिभ्रमणभ्रमं हृदि हरिदन्तावलाः पेदिरे ॥

सोयं तुङ्गतिमिङ्गिलाङ्गकदलीकारक्रियाकोविदः

क्रोडे क्रीडतु कस्य केलिकलहत्यक्तार्णवो राघवः ५४॥

निसर्गादिति । कृती कुशलो मालाकारः बकुलमपि पुनः कु-
त्रापि स्थानान्तरेऽपि शब्दात् । नूतनं च यदा इति लोके नि-
दधे समूलं निक्षिप्य भूमौ समास्थापयत् कीदृशोसौ निसर्गात्पारंप-
र्येण तरुकुलं वृक्षसमूहं तस्य समारोपे संस्थापने मुकुती मुष्टु कृ-
तं कर्म यस्य स तथा । इदं को जानीते यदयमिह कोणान्त-
रगतो कोणान्तरे दिशायां पूर्वस्थां स जले स्थाने क्षिप्तोयं ल-
ग्रः अङ्कुरमागतोयं कुसुमततिसौरभ्यं स्मरबाणारूपपुष्पसन्तति-
सौगन्ध्यं तेन भरः भारो जातो यस्य तत् जगज्जालं जङ्गमसमू-
हं पुरुषप्राधान्यात् घ्राणवेदिन इत्यर्थः । यद्वा जगत्यां भुवि
जाता मानुषास्तानलंकरिष्यति इदं भाव्यं कः जानीते नैवेत्यर्थः ।
यथा देवदत्तः कार्यारम्भी भाव्यं न जानाति यथा कालकार्या-
ज्ञानाच्च ॥ ५३ ॥

यस्मिन्निति ॥ केलिकलहेन लीलाक्रोधेन त्यक्तः तीर्णः अ-
र्णवः क्षाराब्धिधैरेन स तथा राघवः रघुवंशोद्भवः श्रीरामः क-
स्य क्रोडे क्रीडतु कस्यापि हृदि न ममैवेत्याशयः । कीदृशो-
सौ सोयं तुङ्गतिमिङ्गिलाङ्गकदलीकारक्रियायां दीर्घग्रहशरीररू-
पकदली रम्भाः तस्याः कारक्रियायां करणक्रियायां निर्जलत्वा-
जडजातयादसां भावे विदः निपुणः सः कः योसौ चैतादृशः

लूनं मत्तमतङ्गजैः कियदापि छिन्नं तुषारादितैः
शिष्टं ग्रीष्मजभीष्मभानुकिरणैर्भस्मीकृतं काननम् ॥
एषा कोणगता मुहुः परिमलैरानन्दयन्ती दिशो
हा कष्टं ललितालवङ्गलतिकादावाग्निना दह्यते ॥ ५५ ॥

यस्मिन् रामचन्द्रे खेलति सति निरायासः खेलः। खिल अपूरणे
खेलक्रीडायां वा धातूनामनेकाऽर्थकत्वात् क्रुद्धे सरसि इत्यर्थः ।
यद्गोषभ्रम इति श्रीभागवते नवमे दृश्यते तस्मिन् सति सर्वतः
परिसरत् कल्लोलकोलाहलैः सर्वतः सेनावानरेभ्यः परिसरत्
कल्लोलं समीपमागतं शब्दं वानरक्षिप्तगिरीणां रामन्नामाङ्किता-
नामित्यत्र योज्यं तस्य कल्लोलशब्दस्य कोलाहलैः कुतूहलैः
कृत्वा विस्मिताः हृदि हरिदन्तावलाः हरितां दिशां दन्ताव-
लाः दन्तैः शुण्डबाहुल्यादबला बलरहिता नात्रागमनक्षमाः भू-
धारिकत्वात् तत्रैव स्थिताः सन्तो हृदि मानसे मर्मणि वा म-
न्थाद्रिर्भन्दरः अमृतमथनकत्वात् तस्य भ्रमणं समुद्रमथनं कर्म
रत्नैक्यसाधकत्वात् पेदिरे अजानत् ॥ ५४ ॥

लूनमिति । एषा उर्वरितापि वने दग्धे कोणगता कोणगत-
त्वाददग्धा हा कष्टं मुहुः परिमलैः सौरभ्यैर्दिशो आमोदयन्ती
आनन्दयन्ती दिशो मनुष्यान् पवनाधूता दवाग्निना दह्यन्ते ल-
लिता कोमलं शीघ्रं भस्मीभविष्यति । कथं यत् सर्वं काननं
वनं पूर्वं क्षीणमेव मत्तमतङ्गजैः बलिष्ठैः करिभिः लूनं उत्पाटि-
तमतः संशुष्कं दाहयोग्यं जातमित्यर्थः पुनः कियत् उर्वरितं तु
षारेण शैशिरेणार्दितैः पीडितैः पान्थैरिति शेषः छिन्नं कुठारा-
दिना छित्त्वा धूमायितं अत्र शुष्कस्यैव छेदः नत्वाद्वैतस्य छा-

स्वर्लोकस्य शिखामणिः सुरतरुग्रामस्य धामाद्भुतं ।
 पौलोमीपुरुहूतयोः परिणतिः पुण्यावलीनामसि ॥
 सत्यं नन्दनकिंत्विदं सहृदयैर्नित्यं विधिः प्रार्थ्यते
 त्वत्तः स्वाण्डवरङ्गताण्डवनटो दूरोस्तु वैश्वानरः ॥५६॥
 स्वस्वव्यापृतिमग्नमानसतया मत्तो निवृत्ते जने
 चञ्चकोटिविपाटिताय सपुटो यास्याम्यहं पञ्जरात् ॥
 एवं कीरवरे मनोरथमयं पीयूषमास्वादयत्य-
 न्तः संप्रविवेश वारणकराकारः फणी ग्रामणीः ॥५७॥

यानाशत्वात् । शिष्टं तदुर्वरितं ग्रीष्मजभीषणमानुकिरणैर्मस्मी-
 कृतं काननं दृश्यते ॥ ५९ ॥

स्वरिति । हे नन्दन सद्यः त्वं सुरतरूणां पारिजातानां
 ग्रामस्य समूहस्याद्भुतं सप्रश्रयं धाम स्थानं स्वर्लोकस्य शिखा ज्वा-
 ला तस्य हरित्वाङ्गलोकस्य काञ्चनभूमिकत्वात् पौलोमीपुरुहूत-
 योः शचीन्द्रयोः पुण्यावलीनां धर्मपङ्क्तिरूपशतक्रतूनां परिण-
 तिर्नम्रत्वं वरमित्यर्थः । एतादृशोऽसि तत्सत्यं किंतु इदं विशेषः
 सहृदयैः सज्जनैः विधिः कालः प्रार्थ्यते कल्पान्तकालः किंतु त्व-
 त्तः स्वाण्डवरङ्गताण्डवनटः स्वाण्डवारूयं नामेन्द्रवनं तस्य र-
 ङ्गे नेपथ्ये ताण्डवनटः नृत्यकारी नटः तदाहकत्वात् स वैश्वानरः
 अर्जुनप्रथितोऽग्निः स्वत्सकाशात् दूरः अस्तु ॥ ५६ ॥

स्वेति । सवारणकराकारः गजशुण्डाकारः फणी ग्रामणीः
 सर्वेष्वमृत्युः अन्तः प्रविवेश प्रविष्टोभूत् । कस्मिन् सति स्व-
 स्वव्यापृतिः स्वार्थं धनव्यापारः तस्मिन्मग्नमानसतया लग्नचि-
 त्ततया मत्तो निवृत्तेऽन्यत्रगते जनेपुरुषे सति अहं चञ्चकोटिवि-
 पाटितो आयसपुटः पिञ्जरो येन स तथा सन् पञ्जरात् बन्ध-

१ फणिग्रामणीरिति पाठान्तरम् ।

रे चाञ्चल्यजुषो मृगाः श्रितनगाः कल्लोल मालाकु-
लामेतामम्बुधिकामिनीं व्यवसिताः संग्राहितुं वा कथम्
अत्रैवोच्छलदम्बुनिर्भरमहावर्तैः समावर्तितो
यत् ग्राहे च रसातलं पुनरसौ यातो गजग्रामणीः ५८
पिब स्तन्यं पोत त्वमिह किलदन्तावलधिया
दृगन्ता नाधत्से किमिति हरिदन्तेषु परुषान् ॥
त्रयाणां लोकानामपि हृदयतापं परिहर
अयं धीरं धीरं ध्वनति नवनीलो जलधरः ॥ ५९ ॥

नात् यास्यामि मुक्तिमेप्स्यामि एवं कीरवरे शुके मनोरथसमये
पीयूषं अमृतं सुखं आस्वादयति सति ॥ ५७ ॥

रइति । रे मूर्खाः चाञ्चल्यजुषः चञ्चलेशे विशीलाः श्रितन-
गाः पार्वताइत्यर्थः । हे मृगा यूयं एतामम्बुधिवाहिनीं जहुजां
कामिनीमिति पाठे सएवार्थः । संग्राहितुं विलोडयितुं कथं व्यव-
सिताः निश्चिताः । कीदृशा यूयं कल्लोलमालाकूर्दना ताभिः भ्र-
मणवलयैराकुलाः सश्रमा इत्यर्थः । अत्रैव ग्राहे सति नाट्यां
ग्राहे तिमिङ्गिले जाते उच्छलदम्बुनिर्भरमहावर्तैस्तरङ्गितजलब-
हुभ्रमरैः समावर्तितः संवेष्टितोसौ चकारात् श्रयत इति गजग्र-
हे गजेन्द्रमुक्तिः स्मर्यते । पुनरसौ गजग्रामणीर्गजश्रेष्ठः रसातलं
यातः मग्नः पुनर्हरिणोद्भित इति न नु मृग उद्भयते ॥ ५८ ॥

पिबेति । सिंही पुत्रं कथयति । हे पोत शाव त्वं स्तन्यं
पिब किल संभावनायां त्वं इह दन्तावलधिया समीपमागत-
गजेन्द्रबुद्ध्या दृगन्तान् अपाङ्गान् हरिदन्तेषु दिक्प्रान्तेषु किं

धीरध्वनिभिरलं ते नीरद मे मासिको गर्भः ॥
 उन्मदवारणबुद्ध्या मध्ये जठरं समुच्छलति ॥ ६० ॥
 वितुण्डगण्डकण्डूतिपाण्डित्यपरिपन्थिना ॥
 हरिणा हरिणालीषु कथ्यतां कः पराक्रमः ॥ ६१ ॥
 नीरान्निर्धूलतोजनिर्मधुरता रामामुखस्पर्धिनी
 वासो यस्य हरेः करे परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ॥
 सर्वस्वं तदहो महाकविगिरां कामस्य चाम्भोरुह
 त्वं चेत्प्रीतिमुरीकरोषि मधुपे किं त्वां तदा चक्ष्महे ॥ ६२ ॥

परुषान् कर्कशानाधत्से ऽयं तु नवनीलो जलधरः धीरं धीरं
 यथा स्यात्तथा ध्वनति शब्दयते किं कुर्वन् त्रयाणां लोकानाम-
 पि हृदयतापं परिहरन् दुरीकुर्वन् ॥ ५९ ॥

धीरेति । हे नीरद मेघ धीरध्वनिभिर्मन्दगर्जितैः कृत्वा ते
 त्वया पूर्णं अलं वारणा मे मासिको गर्भः मासेपि सिंहीगर्भो
 उन्मदवारणबुद्ध्या वचनत्वात् मत्तगजमृत्या पूर्वजानुकारी उ-
 ग्रवीर्यवत्त्वात् मध्ये जठरं मध्ये इति पश्चाद्योज्यं जठरमध्ये
 जठरमिति सिद्धं समुच्छलति उत्कूर्दति ॥ ६० ॥

वितुण्डेति । वितुण्डगण्डकण्डूतिपाण्डित्यं ननु नखपाण्डि-
 त्यं मृगस्य मुखेनैवाग्रहः । वितुण्डं विरुतं गण्डं कपोलं दंष्ट्रायाः
 पिघ्नानं तस्य कण्डूतिः । खर्जूस्तस्यां पाण्डित्यं निकण्डूकरणं
 तस्य परिपन्थिना शत्रुणा किं नु मृगमारणात् दंष्ट्रापि खर्जूम-
 मुञ्चति तस्य खर्जूदन्तानां कः सम्बन्धः तदपि हरिणालीषु कः
 पराक्रमः वर्तते तत्तु कथ्यतां कथयति मृगः सर्वं गुणयुक्तो मृ-
 गराजस्तस्याग्रेसरत्वात् तस्यैव द्रुतगतिस्पर्द्धयाहतिः इति मृगे-
 न्द्रपराक्रमः ॥ ६१ ॥

नीरादिति । यस्य वासः हरेः करे तत् प्रासादपद्मं संबो-

लीलामुकुलितनयनं किं सुखशयनं समातनुषे ॥
 परिणामविषमहरिणा करिनायक वर्द्धते वैरम् ॥ ६३ ॥
 विदुषां वदनाद्वाचः सहसा यान्ति नो बहिः ॥
 याताश्चेन्न परायन्ति द्विरदानां रदा इव ॥ ६४ ॥
 औदार्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं सम्भूतिरम्भोनिधेः
 वासो नन्दनकानने परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ॥

धयति। अभ्योक्तुह हेजलज तव जनिर्नीरात् निर्मलतो जलात् जा-
 यते। मधुरता पेलवता रामा रमणी सुन्दरी तस्यां मुखं स्पन्दय-
 तीति तथास्ति ॥ हरेः विष्णोः करं वासोहर्निशं विष्णुकरे च
 पद्मं गदा रथाङ्गं जलजोत्तमं चेति भारते। परिमलः गीर्वाणाना-
 मपि चेतः हरति काममुदीपयति सर्वस्वं सरस्वत्याः प्रसादः
 तत्तस्मात्पद्मं वा कामस्य च पुनः सर्वस्वं शस्त्रकार्यपौरुषं एता-
 दृशगुणोपि त्वं चेत् मधुपे प्रीतिं करोषि तर्हि वयं त्वा किं
 आचक्ष्महे नैव वदिष्यामः । किं तु कार्यासक्तं न कश्चि-
 द्भूते ॥ ६२ ॥

लीलेति । हे करिनायक परिणामः विषमो यस्यासौ तथा
 तादृशेन हरिणा वैरं वर्द्धते । तस्माच्छीलया मुकुलितमर्धोन्मीलित-
 नयनं यत्र क्रियायां यथा स्यात्तथा सुखशयनमित्यस्य विशेष-
 णं वा किं समातनुषे मा कुरु इत्यभिप्रायः ॥ ६३ ॥

विदुषामिति । यथा द्विरदानां रदाः बहिर्निर्गता नान्तर्ग-
 च्छन्ति । तथा विदुषां वाचः बहिः सहसा ऽविचारेणैव न या-
 न्ति न निर्गच्छन्ति यदि निर्गच्छन्ति तर्हि न परायन्ति न वि-
 मुखा भवन्तीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

एवं दातृगुरोर्गुणाः सुरतरोः सर्वेऽपि लोकोत्तराः
 स्यादर्थिप्रकरणार्थतर्पणविधौ चैको विवेको यदि ॥ ६५
 एको विश्वसर्ता हराम्यपघृणः प्राणानहं प्राणिना-
 मित्येवं परिविन्द्य मा स्म मनसि व्याधानुतापं कथाः ॥
 भूपानां भुवनेषु किंच विमलक्षेत्रेषु गूढाशयाः
 साधूनामरयो वसन्ति कति नस्त्वत्तुल्यकक्षाः खलाः ६६
 विश्वास्य मधुरवचनैः साधून् ये वञ्चयन्ति नम्रतराः ॥
 तानपि दधासि मातः काश्यपि यातस्तवापि च विवेकः ६७
 अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-
 रन्यैव कापि रचनावचनावलीनाम् ॥

औदार्येति । भुवनत्रयेऽपि औदार्यं दानं वित्तं अम्भोनिधेः ।
 सरसः सकाशात् संभूतिः संभवः नन्दनकानने इन्द्रोद्याने वा
 सोऽस्ति परिमलः निर्वाणचेतोहरः सुगमं एवं सुरतरोः दातृणां
 गुरोः शिक्षकः महादातेत्यभिप्रायः । सर्वे गुणाः लोकोत्तरा देव
 लोकेऽभिमतत्वादधिकाः एको विवेकः समभावता यदि अर्थिनां
 भिक्षूणां प्रकरेऽर्थतर्पणं धनतर्पणं दानं तस्य विधौ स्यात् भव-
 ति । अन्यथा तु तस्यैको दोषः ॥ ६५ ॥

एक इति । हे वादिन् त्वत्तुल्याः कक्षा गणना येषां ते त-
 था साधूनामरयोः शत्रवः यथा नस्त्वं अस्माकं भवानिव भूपानां
 भुवनेषु अथ च अयं सुगमं गूढाशयाः अस्पष्टवक्ताः कति न
 सर्वे एवेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

वीति । हे काश्यपि हे भूमे मातः तवापि विवेको ज्ञानं
 यातः गतः । यस्मात्तानपि दधासि धारयासि । तान् कान् ये मधुर-
 वचनैर्विश्वास्य साधून् वञ्चयन्ति ते खलाः दुष्टास्त्रान् अपि अ-
 पि शब्दात् तेषां धारणे भूमारो ज्ञेयः ॥ ६७ ॥

लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्तहृद्या
विधावतां सकलमेव गिरां दवीयः ॥ ६८ ॥
आपद्रतः खलु महाशयचक्रवर्ती
विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम् ॥
कालागरुदहनमध्यगतोपि शश्व-
ल्लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥ ६९ ॥
विश्वाभिरामगुणगौरवगुम्फितानां
रोषोपि निर्मलधिषां रमणीय एव ॥

अन्येति । विधावतां पण्डितानां गिरां कवितावाचां सक-
लमेव सर्वमेव दवीयः दीर्घं अन्या मनसः जगद्धितमयी प्रवृत्तिः
कर्म करणं अन्यशब्दात् परहितपरत्वं ज्ञेयम् । कापि अन्या
द्वितीया वचनावलीनां काव्यानां रचनाकरणमित्यर्थः ॥
लोकोत्तरा लोकाज्जनादुत्तराम्यधिका कृतिश्च अथ च आकृतिः
रूपं आर्तहृद्या दुर्बलसमाश्वासना इति ॥ ६८ ॥

आपादिति । खलु संभावनायां महाशयश्चासौ चक्रवर्ती च
पण्डितभूष इत्यर्थः ॥ आपद्रतः प्राप्तदरिद्रोपि अकृतपूर्वं उदा-
रभावं दातृत्वं यत् पूर्वं धनव्यापारेण न कृतं तच्छिष्याध्यापनं
प्रकटयति विस्तारयति च । यथा कालागरुः अगरुधूपः मा-
ङ्गल्यमिति वा दहनोऽग्निस्तस्य मध्ये ज्वालायां गतः । लोकोत्तरं
अधिकं लोकशब्देन मलयो ज्ञेयः तस्मिन्स्थितत्वात्प्रकटीकरो-
ति धूमायते ॥ ६९ ॥

विश्वेति । कस्तूरी कुङ्कुमगन्धं विवृणोति । विश्वमभिरम्यते
क्रीडति यैस्ते गुणा विश्वसुखदा इत्यर्थः । तैर्गुणैः कृत्वा गौरवं

लोकंपृणैः परिमलैः परिपूरितस्य

काश्मीरजस्य कटुतापि नितान्तरम्या ॥ ७० ॥

लीलालुण्ठितशारदापुरमहासंपद्धराणां पुरो

विद्यासन्नविनिर्गलत्कणमुषो वल्गन्ति चेत्पामराः ॥

अद्यम्बः फणिनां शकुन्तशिशवो दन्तावलानां शशाः

सिंहानां च सुखेन मूर्धनि पदं धास्यन्ति शालावृकाः ७१

गुरुत्वं तेन गुम्फितानां गर्वितानां निर्मलधियां कवितार्किकाणां
रोषः क्रोधोपि रमणीय एव सुख एव । कथं कटु वामृता भव-
ति गुरूणां शिष्येषु शिक्षाबाहुल्यात् । यथा लोकपृणैः परि-
मलैः परिपूरितस्य लोकतृप्तकारिभिः परिमलैः परिपूरितस्य स-
र्वतो व्याप्तस्य काश्मीरजस्य । काश्मीरजन्माग्निशिखमित्यमरः ।
तस्य कस्तूरी कुङ्कुमस्य न कटुतापि स्वादुतः । कटुरसत्वमपि नि-
तान्तरम्या अतिशय सौरभत्वादानन्दकरित्यर्थः ॥ ७० ॥

लीलेति । वादं तिरस्करोति । लीलया हेलया लुण्ठितं
शारदापुरं सरस्वतीलोकं तस्य महती संपत् लक्ष्मी चमत्कार-
रूपा तस्या भरो येषां भारार्त्ता विदुषस्तेषां कवीनां पुरोविद्या-
सद्भानि अग्रगतशिष्यशालायां निर्गलत् निःसरत् कणं पदं प-
दार्थमपि चाणक्ये यत्प्रोक्तं तन्मुषन्ति लुण्ठन्ति ते तथा पाम-
राः अल्पज्ञानाः चेत् बलन्ति शिक्षयन्ति तर्हि अद्यैव अथ वा
श्वः प्रातरेव शकुन्तशिशवः पक्षिविशिष्टाः शावाः । शकुन्तौ वा-
जिपक्षिणावित्यमरः । अत्र पक्षिण एव वैरत्वाद्वाहकत्वं । त-
स्मात्ते फणिनां दुर्विकराणां मूर्धनि पदं चरणं धास्यन्तीत्यन्व-
यः ॥ अथ च दन्तावलानां दिग्गजानां मूर्धनि शशाः पदं धा-
स्यन्तीति शालावृकाः क्रोष्टारः सिंहानां मूर्धनि सुखेनेति सर्वत्र

गीर्भिर्गुरूणां परुषाक्षराभि-
 स्तिरस्कृता यान्ति नरा महत्त्वम् ॥
 अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां
 न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ॥ ७२ ॥
 वहति विषधरान्पाटीरजन्मा
 शिरसि मशीपटलं दधाति दीपः ॥
 विधुरपि भजतेतरां कलङ्कं
 पिशुनजनं खलु बिभ्रति क्षितीन्द्राः ॥ ७३ ॥

ज्ञेयः। नतु पौरुषत्वाद्दुःखेन यथा मृगेन्द्रेऽसमर्थे ज्वरादिना त-
 यैवास्मिन्नपि विदुषि मूके सति इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

गीर्भिरिति । नराः शिष्याः शिक्षाविशेषात् नरपदं तन्मृ-
 गाः बालत्वात्तेषां बुद्धिवत्त्वात् नरशब्दः पुंवाची ज्ञेयः तिर-
 स्कृताः सन्तो महत्त्वं वृद्धत्वं याति तस्मादप्युत्तमां पदवीं प्राप्नु-
 वन्ति ॥ कीदृशाः नराः गुरूणां परुषाक्षराभिः पूर्वं परुषाः
 शिक्षणताडनतर्जनादित्वात् पश्चादक्षराः अधीताक्षरा यामु तथा
 ताभिर्गीभिः वाणीरूपाभिः सरस्वतीभिरुपलक्षिताः जातु कदा-
 चिदुपमितौ यथा वा अलब्धशाणोत्कषणा. न लब्धं शाणो-
 त्कषणं वर्षणमज्जनादिकं यैस्ते मणयः नृपाणां राज्ञां मौलौ मु-
 कुटे न वसन्ति न जटिष्यन्ते ऽशोभितत्वात् ॥ ७२ ॥

वहतीति । गुणेषु दोषं समाधत्ते । पाटीरजन्मा चन्दनवृक्षः
 विषधरान् सर्पान् वहति अङ्गीकृतत्वात् शोभाहानिमपि न जा-
 नाति । यतः बहुगुणेषु स्वल्पदोषः नोपद्रवकरः स्यात् । अत
 आह शिरसि अर्धैरुपरि मशीपटलं कज्जलछत्रं दधातीति कः
 दीपः स्वभावात् प्रकाशी तथापि अभिजनकत्वात् तस्य निरी-

सत्पूरुषः खलु हिताचरणैरमन्द-
मानन्दयत्यखिललोकमनुक्त एव ॥
आराधितः कथय केन गुणैरुद्धारै-
रिन्दुर्विकासयति कैरविणीकुलानि ॥७४॥

ङ्गालत्वाद्धूमसंयोगद्योतकः। कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते इति
न्यायात् । अथ च अपि पादपूरणे विधुः सुधांशुः तरांकलङ्कं भ-
जते तरामित्यत्रभिन्नं पदं स्मर्यते । तथैव पिशुनश्चा सौजनश्चेति।
पिशुनौ खलसूचकौ । अत्र सूचकः सम्बन्धागमात् । तं जनं म-
त्सरिणमित्यर्थः । विभ्रति धारयन्ति पोषणार्थे वा ऽनुगत्वा-
न्मानयन्ति ॥ ७३ ॥

सदिति । सत्पूरुषः खलु हिताचरणैरमन्दमानन्दयतिअखिल-
लोकम् । सर्वं लोकं जनं जात्याभिप्रायेणैकवचनं हिताचारैः द्र-
व्यादिप्रदानैः शेषं सुगमम् । इन्दुश्चन्द्रः केन कृत्वाऽऽराधितः
कैरविणीनां कुमुद्वतीनां कुलानि विकासयति प्रफुल्लयति । की-
दृशः उद्धारैर्दातृभिर्गुणैः शीतचन्द्रिकोज्ज्वलादिभिरुपलक्षितः ७४

१ करैः ६० पा० । २ ७४ तम ७५ तमयोर्मध्ये इमी श्लोकौ पुस्तका-
न्तरयोः ।

कृतमपि महोपकारं पय इव पीत्वानिरातङ्कः ।

प्रत्युत इन्तुं पतते काकोदरसोदरः खलो जगति ॥ १ ॥

पाण्डित्यं परिहृत्य यस्य हि कृते बन्धित्वमालम्बितं

बुष्प्रापं मनसाऽपि यो गुरुतरैः क्लेशैः पदं प्रापितः ।

रूढस्तत्र स त्रैगुणिर्यत्सकलां पूर्वोपकारावलिं

हृद्यः प्रस्रवतिष्ठते तदधुना तस्मै किमाचक्ष्महे ॥ २ ॥

एकस्मिन्पुस्तके चायं श्लोकः—

खलः कापव्यदोषेण दूरेणैव विद्यज्यते ।

अप्रायशङ्किभिर्लोकैर्विषेणाज्ञाविषो यथा ॥ १ ॥

परार्थव्याससङ्गादुपजहदथस्वार्थपरता-
 मभेदैकत्वं यो वहति गुणिभूतेषु सततम् ॥
 स्वभावाद्यस्यान्तः स्फुरति ललितोद्दामहिमा
 समर्थो यो नित्यं स जयतितरां कोपि पुरुषः ॥ ७५ ॥
 वंशभवो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः ॥
 नहि तुम्बीफलविफलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ७६
 अमितगुणोपि पदार्थो लोके दोषेण निन्दितो भवति ॥
 निखिलरसायनमहतो गन्धेनोग्रेण लशुन इव ॥ ७७ ॥

परेति । यो नित्यं समर्थः स जयतितरां अतिशयेनेति वि-
 राजते स कः यो गुणिभूतेषु गुणवस्तु पुरुषेषु सततं निरन्तरं
 परार्थव्यासङ्गात् परमार्थहेतोरुपजहदत्याक्षीत् कां । स्वार्थपरतां
 स्वार्थपरत्वं अभेदैकत्वं । न भेदस्य उच्चनीचज्ञानात्मकस्य एक-
 त्वं एकजात्या सम्मानं स्वभावात् चित्तात् यस्यान्तः इदि ललि-
 तोद्दाममहिमा स्फुरति ललितस्य सुन्दरस्य उद्दाममहन्महिमा
 प्रकटी भवति ॥ ७५ ॥

वंशेति । वंशभवो कुलोद्भवः गुणवानपि विद्यावानपि संग-
 विशेषेण पूज्यते कः पुरुषः मनुष्यः तुम्बीफलाम्यां विफलः
 वीणादण्डः स तु वंशोद्भवः महिमानं न प्रयाति । हि उपामिति-
 द्योतकम् । स वीणादण्डः गुणवान् निबद्धः ॥ ७६ ॥

अमितेति । अमिताः बहवो गुणा यस्मिन्नसौ पदार्थो वस्तु-
 विशेषः लोके दोषेणाल्पेनापि निन्दितो भवति यथा । लशुनः
 निखिलाः रसाः धातवस्तेषामयं प्रापणं मौष्टिकादि बहुगुणजन-

उपकारमेव तनुते विपद्रतः सद्गुणो नितराम् ॥
 मूर्छां गतो मृतो वा निदर्शनं पारदोत्र रसः ॥ ७८ ॥
 वनान्तः खेलन्ती शशकशिशुमालोक्य चकिता
 भुजप्रान्तं भर्तुः सपदि भयहर्तुर्विशति या ॥
 अहो सेयं सीता दशवदननीता हलरदैः
 परीता रक्षोभिः श्रयति विवशा कामपि दशाम् ॥ ७९ ॥
 पुरो गीर्वाणानां निजभुजबलाहोपुरुषिका-
 महोकारङ्कारं पुरभिदि शरं सन्मुखयतः ॥

कं तस्य महतः तेजसः तैक्षण्यादिति उग्रेण गन्धेनैव निन्दितः
 स्यात् ॥ ७७ ॥

उपेति । सन्तः शुद्धाः स्थिरा गुणा यस्य स पण्डितः
 आपद्रतोपि उपकारमेव तनुते । मूर्छां गतो भिषग्भिः औषधादिषु
 क्षिप्तः वाथ वा मृतः सिद्धो रसः पारदः पारं ददातीति पार-
 दः रोगनाशः तत्कारी । रसः सूतश्च पारदइत्यमरः । निदर्शनं
 नीरुजंकरमित्यर्थः ॥ ७८ ॥

वनान्तरिति । वनस्यान्तः मध्ये पञ्चवटीस्थाने खेलन्ती क्री-
 ढन्ती शशकशिशुं मृगरूपं मारीचं राक्षसं आलोक्य दृष्ट्वा च-
 किता सती भर्तुः भुजप्रान्तं श्रीरामचन्द्रद्वयं सपदि तत्काल-
 मेव विशति प्रविष्टा या सैवेयं सीता छायारूपिणीत्यर्थः दशव-
 दनेन रावणेन नीता हता सति हलरदैः दीर्घदन्तैर्हलाकृतिदं-
 ष्टायुक्तैरित्यर्थः रक्षोभिः तत्पत्नीभिरिति मृग्यं रक्षोजातित्वात्
 परीता परिवेष्टिता सति कामपि दशां अनिर्वचनीयामवस्थां
 श्रयति । कारुण्यरसोत्र ज्ञेयः ॥ ७९ ॥

पुर इति । अहोकारंकारं यथास्यासथा इदं करिष्यामि इदं

स्मरस्य स्वर्बालानयनमुत्तमालार्चनपदं
 वपुःसद्यो भालानलभसितजालास्पदमभूत् ॥ ८० ॥
 किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मतिः
 किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदयः ॥
 किं मित्रं सततोपकाररसिकस्तत्त्वावबोधः सखे
 कः शत्रुर्वद स्वेददानकुशलो दुर्वासनासञ्चयः ॥ ८१ ॥

कारिष्यामीति तस्य गीर्वाणाः कार्यकारिणो येषान्ते गीर्वाणादान-
 वारयस्तेषां पुरः अग्रे निजभुजबलस्य स्वबाहुपरिकृतकार्यस्या-
 होपुरुषिकं स्वकां प्रशंसाम् । अहोपुरुषिका गर्वात् या स्या (स-
 म्भावनात्मनि अमरः । तां शरं च पुरभिदि रुद्रे सन्मुखयति स
 तथा तस्य स्मरस्य मदनस्य स्वर्बाला दिवपत्न्यः तासां नयना-
 नि मुखानि च तेषां मालाः तासां तन्मुखपङ्क्तीनां अर्चनपदं पू-
 ज्यस्थानं लक्ष्मीपुत्रत्वान्नारायणवीर्यत्वात् वपुः शरीरं सद्योभा-
 लानलं तृतीयं चक्षुः रुद्रस्याग्निज्वालं क्रोधगुणतमोरूपं तेन भ-
 सितं भस्मतुल्यं जालं यथा रुजार्तो जालतुल्यः कृशः कृष्णो
 रुग्दाहत्वात् तथा स्पदं स्थानं यस्य तादृशमभूत् निश्चेतनमभूत्
 कथं' कुमारसम्भवे दृश्यते । तावत्स वद्विर्भवेनेत्रजन्मा भस्माव-
 शेषं मदनं चकारेति ॥ ८० ॥

किमिति । तीर्थं किं हरिपादपद्मभजनं विष्णुचरणसेवनं पवि-

१ अशीतितमेकाशीतितमयोर्मध्येऽयं श्लोकः—

युक्तं सभायां खलु मर्कटानां

शाखातरूणां मृदुलासनानि ।

सुभाषितं चीत्कृतिरातिथेयी

दन्तैर्नखाग्रैश्च विपाटितानि ॥ १ ॥

२ द्वैतान्धकारोत्करः इति पा० ।

निष्णातोपि च वेदान्तैः साधुत्वं नैति दुर्जनः ॥
 चिरं जलनिधौ मग्नो मैनाक इव मर्दवम् ॥ ८२ ॥
 नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम् ॥
 शाखिनोन्ये विराजन्ते खण्ड्यन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ ८३ ॥
 परोपतर्पणाः सन्तश्चिन्तानलशिखाशतैः ॥
 अचुम्बितान्तःकरणाः साधु जीवन्ति पादपाः ॥ ८४ ॥

त्रकारि तीर्थं यथा विष्णोः पादोदकं पावनमिति ज्ञेयं रत्नं किं
 अच्छा मतिः शुद्धबुद्धिः रत्नं शास्त्रस्य धनं किं शास्त्रं यस्य श्रवणे-
 न द्वैतान्धकारोदयः विश्वमन्धतमोरूपप्रादुर्भवः गलति नाश-
 मेति मित्रं किं सततं निरन्तरं उपकारः हितः तस्मिन् रसिकः
 तद्वसज्ञ इत्यर्थः तत्त्वावबोध तत्त्वज्ञानं यस्य स तथा दुर्वासना-
 संचयो यस्य कामादिसेवी शत्रुः कः तद्वद् हे सखे त्वमिति
 शेषः मां प्रति कथय ॥ कथयति यो रिपुः स खेदस्य दुःखस्य
 दाने कुशलः स एव शत्रुः ॥ ८१ ॥

निष्णात इति । दुर्जनः दुष्टो जनो वेदानामपि अन्तैर्निष्णा-
 तः प्राप्तपूर्णज्ञानोपि साधोर्भावं नाप्नोति ॥ कथं यथाजलनिधौ
 समुद्रे मग्नः मैनाकः मृदुत्वं कोमलत्वं नाप्नोति ॥ ८२ ॥

नैर्गुण्यमिति ॥ निर्गुणभावः नैर्गुण्यं मूर्खत्वमेव साधीयः श्रेष्ठं
 गुणगौरवं गुणबाहुल्यं प्रति धिगस्तु कृतः यतो हेतोः अन्ये शा-
 खिनः निर्गन्धाः विराजन्ते निःछिन्नत्वात् चन्दनद्रुमाः खण्ड्य-
 न्ते द्यन्ते ॥ ८३ ॥

परेति । परेषां उपतर्पणा फलछायादिजनिता विद्यते येषां
 ते तथा । चिन्तानलस्य सन्तापाम्नेः शिखायाः अर्चिषः संख्यातैः
 अचुम्बितं न दग्धमन्तःकरणं येषां ते पादपाः वृक्षाः साधु सा-
 र्थकं जीवन्ति ॥ ८४ ॥

शून्योपि च गुणवारस्तमातन्वानः स्वकीयगुणजालैः ॥

विवराणि मुद्रयन् द्रागूर्णायुरिव सज्जनो जयति ॥८५॥

खलः सज्जनकार्पासभक्षणैकहुताशनः ॥

परदुःखामिशमनो मारुतः केन वर्ण्यते ॥ ८६ ॥

परगुह्यगुप्तिनिपुणं गुणमयमखिलैः समीहितं नितराम् ॥

ललिताम्बरइव सज्जनमाखव इव दूषयन्ति खराः ॥८७॥

शून्य इति । शून्योपि गुणरहितोपि गुणवांस्तमातन्वानः गुणतन्तुविस्तारी स्वकीयगुणानां जालैः समूहैः विवराणि मुद्रयन् द्राक् किञ्चित् उर्णायुः ऊर्णुते व्याप्नोति स तथा मर्कटिकाकीटविशेषः स इव सज्जनो जयति ॥ ८५ ॥

खलइति । खलः दुष्टः सज्जन एव कार्पासः तस्य भक्षणे एको मुख्यो हुताशनोग्रिः यस्य दुःखं अग्निं तं शमयति स तथा मारुतः केन वर्ण्यते न केनापि तत्राह केनापि अनिर्वचनीयेन कालेन शत्रुमरणात् तत् दुःखोपशम इति ज्ञेयम् । मारुतस्य कालाङ्गत्वात् ॥ ८६ ॥

परेति । खलाः खराः गर्हभतुल्याः रलयोरेकत्वात् खराः दुष्टाः सज्जनं दूषयन्ति । आखवो मूषकाः ललिताम्बरं बहुमौल्यं वस्त्रं आच्छिन्दन्ति इवेत्युपमालङ्कारः । क्रीदशं परगुह्यगुप्तिनिपुणं परं अधिकं गुह्यं गोप्यं रहस्यमित्यर्थः । यद्वा गुह्यं उपस्थं तस्य गुप्तिः गोपनं रक्षणं च । रहस्योपस्थयोर्गुह्यमित्यमरः । तस्य गुप्तौ निपुणं चतुरं तथापि गुणमयं सूत्रवत्तद्गुणं संयुतं उभयविशेषणं सर्वैः नितरां समीहितं वाञ्छितम् ॥८७॥

यशःसौरभ्यलशुनः शान्तिशैत्यहुताशनः ॥
 कारुण्यकुसुमाकाशः खलः सज्जनदुःखदः ॥ ८८ ॥
 धत्ते भरं कुसुमपत्रफलावलीनां
 धर्मव्यथां वहति शीतभवां रुजं च ॥
 यो देहमर्थपति चान्यसुखस्य हेतो-
 स्तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमोस्तु ॥ ८९ ॥
 हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन
 कालानलं परिचुचुम्बति च प्रकामम् ॥
 व्यालाधिपं च यतते परिवद्धमद्वा
 यो दुर्जनं वशयितुं तनुते मनीषाम् ॥ ९० ॥

यश इति । सज्जनाय दुःखं ददाति स तथा खलः दुर्जनः
 कारुण्यस्य कुसुमं आकाशं यस्य यथाकाशः प्राप्तिदुर्लभः तथै-
 वास्य करुणाङ्कुरं न प्राप्यत इति भावः ॥ कीदृशोसौ यशः
 सौरभ्ये लशुनः अयशोरूपवत् प्रकटिताग्रशंसाभावात् निषिद्धः
 पुनः कीदृशः शान्तिशैत्यै स्वस्थचित्तायां हुताशनः क्रोधव-
 त्वात् दहन इति भावः ॥ ८८ ॥

धत्त इति । यो वृक्षः कुसुमानि पत्राणि फलानि तेषामाव-
 ल्यः पङ्क्त्यस्तेषां भरं भारं धत्ते धारयतीत्यर्थः ॥ धर्मव्य-
 थां शीतभवां रुजं च यो वहति प्राप्नोति यो देहमन्यसुखस्य
 हेतोरर्पयति छायादिना परैक्यसुखकारी यो वृक्षस्तस्मै वदान्या-
 नां दानिनां गुरवे श्रेष्ठाय शिक्षकाय च वा नमोऽस्तु नमः एवा-
 स्योपकृतिः ॥ ८९ ॥

हालाहलमिति । यो नरः दुर्जनं वशयितुं स्ववशीकर्तुं म-
 नीषां तनुते विस्तृतबुद्धिः स्यात् ॥ सः खलु पादपूरणे कौतुकेन

दीनानामिह परिहाय शुष्कसस्याः

नौदार्यं प्रकटयतो महीधरेषु ॥

औन्नत्यं विपुलमवाप्य दुर्मदस्य

ज्ञातोयं जलधर तावको विवेकः ॥ ९१ ॥

गिरयो गुरवस्तेभ्यो पूर्वीं गुर्वीं ततोपि जगदण्डम् ॥

तस्मादप्यतिगुरवः प्रलयेप्यचलात्मनः सन्तः ॥ ९२ ॥

व्योमनि शं वा कुरुते चित्रं निर्माति यत्नतः सलिले ॥

विवादाज्ञानेन हालाहलं विषं पिपासति पिबतुमिच्छति प्रकाशं
नितरां काञ्चस्यानलं आग्निं परिचुचुम्बति मक्षयति च पुनरर्थेऽ-
द्धा प्रत्यक्षं व्यालाधिपं वासुकिसर्पं परिवद्धुं यतते यत्नं
करोति ॥ ९० ॥

दीनानामिति । हे जलधर । धाराधर मया तावकस्त्वदीयो
विवेकः ज्ञातः किञ्चित् इह जगति दीनानां दारिद्र्याणां शुष्का-
न् सस्यान् धान्यक्षेत्रान् अपहाय त्यक्त्वा महीधरेषु पर्वतेषु औ-
दार्यं दातृभावं प्रकटयतः दुर्मदस्यऽभ्रमातङ्गस्य विपुलं औन्नत्यं
उन्नतं भावं प्राप्य ॥ ९१ ॥

१ गिरय इति । गिरयः पर्वताः गुरवः श्रेष्ठाः महान्तः तेभ्यो
महती भूमिः ततः भूमेः महत् जगदण्डं चतुर्दशलोकात्मकं ब्र-
ह्माण्डमित्यर्थः । तस्मादपि अपि शब्दात् परंपरा ज्ञेया गुर-
वः ॥ अतिगुरवः अतिक्रान्ताः जिताः गुरवो यैस्तैः सन्तः
विद्यावन्तः प्रलयेपि न चलः आत्मा देहो यस्य स तथा तस्य
विष्णोर्भक्त इति शेषः ॥ ९२ ॥

व्योमेति ॥ यस्तु खले सत्कारं चरति सः व्योम आकाशं

स्नपयति पवनं सलिलैर्यस्तु खले चरति स्तकारम् ॥ ९३ ॥

हारं वक्षसि केनापि दत्तमङ्गेन मर्कटः ॥

लोढि जिघ्रति संक्षिप्य करोत्युन्नतमाननम् ॥ ९४ ॥

मालिनेपि रागपूर्णा विकसितवदनामनल्पजल्पेपि ॥

त्वयि चपलेपि च सरसां भ्रमरकथं वा सरोजिनीं त्यजसि १९

स्वार्थं धनानि धनिकात् प्रतिगृह्यतो य

दास्यं भजेमलिनतां किमिदं विचित्रम् ॥

गृह्यन् परार्थमपि वारिनिधेः पयोपि

मेघोयमेति सखलोपि^३ च कालिमानम् ॥ ९६ ॥

निष्कुरुते कृष्णवर्णत्वात् नम एव रात्रि मन्यते यत्नतः स-

लिले चित्रं निर्माति चित्रनिर्माणं करोति सलिलैर्जलैः पवनं स्न-

पयति स्नानं कारयति। तदा विडम्बनमेवाज्ञानत्वादित्याशयः ९३

हारमिति । सुगमम् ॥ ९४ ॥

मालिन इति ॥ त्वयि मालिने कृष्णेपि रागेण स्नेहेन पूर्णा

त्वयि अनल्पं बहु जल्पते स तथाविधेपि त्वयि विकसितं व-

दनं यस्याः सा तथा तां हसन्मुखीमित्यर्थः ॥ त्वयि चपले च-

खलेपि सरसां रसयुक्तां हे भ्रमर तां सरोजिनीं नायकां कथं

त्वं वाशब्दात् निरादरो ज्ञेयः त्यजसि त्यागं करोषि तस्मात्त

वैवायमपराधः ॥ नतु तस्या इति चिन्त्यम् ॥ ९५ ॥

स्वार्थमिति ॥ हे सखे स्वार्थं ननु परमार्थं धनिकात् धनिनः

सकाशात् धनानि प्रतिगृह्यतः ॥ आस्यं मुखं यत् यस्मात् का-

रणात् मलिनतां त्यजेत् मालिन्यमासेवेत् किं तत् विचित्रं यत्

१ स्नपयति रेखाः सलिले इ० पु० पा० । २ आसनम् इति पाठः । ३

सकलः किलकालिमानम् । इ० पा० ।

जनकः सानुविशेषो जातिः काष्ठं भुजङ्गमैः सङ्गः ॥
 स्वगुणैरेव पटीरज यातोसि तथापि महिमानम् ॥९७॥
 कस्मै हन्त फलाय सज्जनगुणग्रामार्जने सज्जसि
 स्वात्मोपस्करणाय चेन्मम वचः पथ्यं समाकर्णय ॥
 ये भावा हृदयं हरन्ति नितरां शोभाभरैः संभृता-
 स्तैरेवास्य कलेः कलेवरपुषो दैन्यं दिनं वर्तते ॥९८॥
 धूमायेता दशदिशो दलितारविन्दा
 देहं दहन्ति दहना इव गन्धवाहाः ॥

गृह्णन् परार्थमपि मेघः वारिनिधेः समुद्रस्य पयो जलं अपिश-
 ब्दात् ननलवान् कालिमावान् किंतु अयमेव सकलोपि सर्वरू-
 पोपि सजलः सन् कालिमानं श्यामत्वं भजते ॥ ९६ ॥

जनक इति । हे पटीरज चन्दन तव जनकः तातः सानु-
 विशेषो मलयनामा गिरिः । जातिः काष्ठं वृक्षजातित्वात् । भु-
 जङ्गमैः सङ्गः सुगमं । स्वगुणैरेव महिमानं यातोसि ॥ तथापि-
 शब्दात् सर्व उत्पत्तिकदोपत्वात् ॥ ९७ ॥

कस्मा इति । हे सज्जन कस्मै फलाय फलहेतोः गुणानां
 ग्रामः तस्यार्जनैः संपादनैः सक्तो भवसि चेत् स्वात्मनः उप-
 स्करणं तस्मै स्वसन्मानाय तर्हि हन्त महत्कष्टं यथा मम वचः
 आकर्णय त्वं शृणु । ये भावाः भवजन्मनो जाताः नितरां शो-
 भाभरैः संभृताः शोभारूपा लक्ष्मीः तस्या भरैः । आधिक्याड-
 म्बरैः राजोपलक्षणैश्चामरव्यजनादिभिः सम्यक् भृताः पोषिताः
 रक्षिता इत्यर्थः । राज्ञां सेनावृतत्वात् ॥ तैः धनिभिः कलेवरपु-
 षो स्वशरीरवृद्धिकारिणः कलेर्युगस्य । स्यात् कलिः कलहे युगे,
 चतुर्थेपि युगे कलिः । तस्मादस्य तैः कृत्वा दैन्यं दिनं दारिद्र्यं
 दिनं कालक्षेममित्यर्थः । वर्तते ऽत्र कालो भक्षकः तेषां निर्दय-

त्वामन्तरेण मृदुलाम्रदलाम्र मञ्जु-
 गुञ्जनमधुव्रत मधो किल कोकिलस्य ॥ ९९ ॥
 भिन्ना महागिरिशिलाः करजाग्रजाम्र-
 दुद्धामशौर्यनिकरैः करटिभ्रमेण ॥
 देवे पराचि हरिणा करिणा तथापि
 कुत्रापि नापि लिलिहे पिशितस्य लेशः ॥ १०० ॥

द्वयाणां निर्दातृशीलानां धनिनां भक्षणेनापि न तृप्यते कुतः
 पापजीवत्वादल्पत्वाच्च तस्मान्त्वादृक्पुरुषस्य सेवा न फलिष्य-
 ति यतोसौ कालान्नरूप इति भावः । धर्मश्चायुर्विन्दतीति
 श्रुतेः ॥ ९८ ॥

धूमायितेति । वसन्तं वर्णयति । दश दिशो धूमायिताः सधू-
 मा जाताः कीदृशाः दलितानि अरविन्दानि यासु ताः देहं
 दहन्ति । दहना इव तप्ताः वैशाखसूर्यत्वात् गन्धवाहाः पवनाः
 स्फुटत्सरोजत्वात् कोकिलस्य अध इति तस्मिन्नारूढे सति त्वं
 तस्याधोभागे तत्सहितमित्यर्थः । त्वामन्तरेण त्वया विना सर्व एव
 सुगन्धिपवना धूमायिताः दधिष्यन्ते? कामागतत्वात् इति चिन्त्यं
 हे मृदुलं आम्रदलं फलपल्लवं यस्य स तथा तादृशः आम्रः नू-
 तनवृक्षः सम्बुद्धौ हे शब्दः प्राक् ज्ञेयः । हे मृदुलाम्रदलाम्र
 कीदृशं त्वां मञ्जु गुञ्जन् मधु मद्यं तस्मिन्व्रतो अस्य कोकिल
 एव द्विरेफो वा गुञ्जन् मधुव्रतो यस्मिन्स तथा तं कोमलकुहू-
 रुत्कोकिलं मत्तमधुपं वा (?) ॥ ९९ ॥

भिन्ना इति । देवे पराचि सति प्रतिकूले सति हरिणा सिं-
 हेन करटिभ्रमेण मत्तगजभ्रान्त्या महागिरिशिलाः भिन्नाः मेघा-

१ मृदुलाम्रदलाम्रमञ्जुगुञ्जनमधुव्रत मधो इत्येव पाठोयुक्तः । हे मृदुनि-
 ताम्राणि बलानि येषां ते च ते आम्राः तेषु मञ्जु मञ्जुलं गुञ्जतः मधुव्रता
 यस्मिन्नेतादृशमधो कोकिलस्य त्वां विना संबन्ध सामान्ये षष्ठी । शेषस्पष्टम् ।

गर्जितमाकर्ण्य मनागङ्गे मातुर्निशार्द्धजातोपि ॥
हरिशिशुरुत्पतितुं द्रागङ्गान्याकुञ्च्य लीयते निभृतम् १
इति श्रीभामिनीविलासे पण्डितरायजगन्नाथविरचिते
ऽन्योक्ति शतकः (समुल्लासो वा) प्रथमः समाप्तः ।

रूढत्वात् धूमायितत्वाच्च मेघगर्जितशङ्कया विदारणे कुत्रापि
अपि पुनः पिशितस्य लेशः मांसखण्डोपि न लिलिहे नास्वादि-
तः करिणां हस्तिनां । तेषां मांसे स्वादु परिचयात् । कैः कर-
जाग्रे जाग्रत् उद्धामशौर्यं उद्धटगूरत्वं तस्य निकरैः प्रहाररू-
पैः समूहैः ॥ १०० ॥

गर्जितमिति । मनाक् किञ्चित् गर्जितमाकर्ण्य मातुरङ्गे नि-
शार्द्धजातोपि हरिशिशुः द्राक् उत्पतितुं अवयवान्याकुञ्च्य कि-
ञ्चित् संकुलीयते निभृतं यथा भवति तथा ॥ १ ॥

इति श्रीमहादेवकृतायां भामिनीविलासप्रदीपिकायाम-
न्योक्तिः प्रथमःसमुल्लासः ॥ १ ॥

१ अथ समाप्ताविमेषधिकाः श्लोकाः—

किमहं वदामि खलु दिव्यतमम् गुणपक्षपातमभितो भवतः ।
गुणशालिनो निखिलसाधुजनान् यदहर्निशं न खलु विस्मरसि ॥ १ ॥

रे खलु तव खलु चरितं विदुषां मध्ये विविच्य वक्ष्यामि ।

अथवालं पापात्मन् कृतया कृपयापि ते हतया ॥ २ ॥

आनन्दमृगदावाग्निः शीलशाखिमदद्विपः ।

ज्ञानदीपमहावायुरयं खलसमागमः ॥ ३ ॥

खलास्तु कुशलाः साधुहितप्रत्यहकर्मणि ।

निपुणाः फणिनः प्राणानपहर्तुं निरागसाम् ॥ ४ ॥

वदने विनिवेशिता भुजङ्गी पिशुनानां रसनामिषेण धात्रा ।

अनया कथमन्यथावलीढा नहि जीवन्ति जना मनागसन्त्राः ॥ ५ ॥

कृतं महोन्नतं कृत्यमर्जितस्नामलं यशः ।

यावज्जीवं सखे तुभ्यं दास्यामो विपुलाशिषः ॥ ६ ॥

अविरतं परकार्यंकृतां सतां मधुरिमातिशयेन वचोऽसूतम् ।

अपि च मानसमम्बुनिधिर्यंशोविमलशारदपावर्षणचन्द्रिका ॥ ७ ॥

“ एतय कुसुमाकरो मे सञ्जीवयिता गिरं चिरं मग्नम् ।

इति चिन्तवतो हृदये पिकस्य समधायि शीभिर्केन शरः ” ॥८॥

निर्गुणः शोभते नैव विपुलाढम्बरोऽपि ना ।

आपातरम्यपुष्पश्रीशोभिता शाल्मलिर्यथा ॥ ९ ॥

पङ्कैर्विना सरो भाति सदः खलजनैर्विना ।

कटुवर्णैर्विना काव्यं मानसं विषयैर्विना ॥ १० ॥

तत्त्वं किमपि काव्यानां जानाति विरलो भुवि ।

मार्मिकः को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम् ॥ ११ ॥

सरजस्कां पाण्डुवर्णां कण्टकप्रकरान्विताम् ।

केतकीं सेवसे हन्त कथं रोलम्ब निस्त्रप ॥ १२ ॥

यथा तानं विना रागो यथा मानं विना नृपः ।

यथा दानं विना हस्ती तथा ज्ञानं विना यतिः ॥ १३ ॥

सन्तः स्वतः प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम् ।

आमोदो न हि कस्तूर्याः शपथेन विभाव्यते ॥ १४ ॥

अपि यत गुरुगर्वं मा स्म कस्तूरि यासी-

रखिलपरिमलानां मौलिना सौरभेण ।

गिरिगहनगुहायां लीनमत्यन्तदीनं

स्वजनकममुनैव प्राणहीनं करोषि ॥ १५ ॥

दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति

चेतश्चिरन्तनमघञ्जुलुकीकरोति ।

भूतेषु किञ्च करुणां बहुलीकरोति

सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनीति ॥ १६ ॥

अनवरतपरोपकारव्यग्रोभवदमलचेतसां महताम् ।

आपातकाटवानि स्फुरन्ति वचनानि भेषजानीव ॥ १७ ॥

व्यागुञ्जमधुकरपुष्पमञ्जुगीतान्याकर्ण्य श्रुतिमपजालयातिरेकाय ।

आभूमीतलनतकन्धराणि मन्येऽप्येऽस्मिन्नवनिरुहां कुटुम्बकानि ॥ १८ ॥

मृतस्य लिप्ता कृपणस्य दिप्ता विमार्गगायाश्च रुचिः स्वकान्ते ।

सर्पस्य शान्तिः कुटिलस्य मैत्री विधातृष्टौ न हि दृष्टपूर्वा ॥ १९ ॥

उत्तमानामपि स्त्रीणां विश्वासी नैव विद्यते ।

राजमियाः कैरविण्यो रमन्ते मधुपैः सह ॥ २० ॥

—००—

न मनागपि राहुरोषशङ्का
न कलङ्कावगमो न पाण्डुभावः ॥
परिचीयत एव कापि शोभा
परितो भामिनी ते मुखस्य नित्यम् ॥ १ ॥

भामिनीकुचयुगान्तरमध्ये प्रादुरास किल यः कविः पुरा ।
सोहमद्य कविताप्रदीपिकां ख्यापये विबुधरागसेविनीम् ॥ १ ॥
अधुना स्वयं ग्रन्थकर्तृप्रस्तुतमाचक्षते । मुखमेव मुख्याङ्गक-
त्वात् वर्णयन् प्रारभते । नेति । मुखस्य नित्यं कापि अकथ्या
शोभा हे भामिनि ते एव त्वयैव परिचीयते संगृह्यते । यत् म-
नागपि किञ्चिदपि यस्मिन् मुखचन्द्रे राहोः रोषः चन्द्रोपरा-
गस्तस्य शङ्का न वर्तते इति योज्यं । न कलङ्कावगमः पूर्णत्वात्
यथा चन्द्रे कलङ्को दृश्यते न तथा मुखे कज्जलं विनेत्यर्थः ॥
पाण्डुभावः श्वेतमृद्वर्णं नैवास्मिन् द्विजद्युतिं विना । चन्द्रे तु
सर्वमेव दृश्यते न मुखे तस्माच्चन्द्रतिरस्कारि मुखं अत्र
स्मर्यते ॥ १ ॥

अयाचितः सुखं दत्ते याचितश्च न यच्छति ।
सर्वस्वश्चापि हरते विधिरुच्छृङ्खलो नृणाम् ॥ २१ ॥
दोर्हण्डद्वयकुण्डलोकृतलसदकोदण्डचण्डाशुग-
ध्वस्तोर्हण्डविपक्षमण्डलमथ त्वां वीक्ष्य मध्येरणम् ।
वल्गुद्वाण्डिवमुक्तकाण्डवल्यज्वालावलीताण्डव-
भ्रश्यदखाण्डवच्छपाण्डव-महो को न क्षितीशः स्मरेत् ॥ २२ ॥
खण्डितानेत्रकञ्जालि- मञ्जुरञ्जनपण्डिताः ।
मण्डिताखिलदिक्प्रान्ताक्षण्डांशोः पान्तु मानवः ॥ २३ ॥ इति
१ उपचीयते इति पा० ।

नितरां परुषा सरोजमाला
 न मृणालानि विचारपेशलानि ॥
 यदि कोमलता तवाङ्गकाना-
 मथ का नाम कथापि पल्लवानाम् ॥ २ ॥
 स्वेदाम्बुसान्द्रकणशालिकपोलपाली
 दोलायितश्रवणकुण्डलवन्दनाया ॥
 आनन्दमङ्कुरयति स्मरणेन कापि
 रम्या दशा मनसि मे मदिरेक्षणायाः ॥ ३ ॥

नितरामिति । हे भामिनि तवाङ्गकानामवयवानां यदि कोमलताः तर्हि सरोजानां कमलानां मालापि नितरां परुषा कर्कशा विचारेण विशेषेण पेशलानि कोमलानि न अथातो हेतोः पल्लवानां नूतनकिसलयानां का नाम कथाऽपिशब्दात् शय्या-दिरचिता अपि पल्लवास्तस्याङ्गमर्दनकारिणः पुष्पास्तृताः सन्त्रो रतिदा इति भावः ॥ २ ॥

स्वेदाम्बुवति । कापि मदिरेक्षणाया दशावस्था रम्या सती मे मनसि स्मरणेन आनन्दमङ्कुरयति जनयति । कीदृशः मदिरेक्षणायाः मत्तः । इरा इरा भ्रूवाक्सुराप्सुस्यात् । तथा सत् सकाशात् मदिराजलनेत्रायाः मदाघूर्णितनेत्राया इत्यर्थः । पुनः कीदृश्यास्तव स्वेदस्याम्बु जलं तस्य सान्द्रकणं तेन शालिनी शोभिता या कपोलयोः पालिः गल्लयोः प्रान्तं पाली इति लोके तस्मिन् दोलायिते चञ्चले श्रवणयोः कर्णयोः कुण्डले वन्दना च । बिन्दुविशिष्टा रङ्गजटितललाटपत्ररचनामध्यस्था भ्रूमध्यगता बिन्दुदलीति लोके । सा च यथा स्यात्तथा तस्याः स्वेदाम्बुसान्द्रकणशालिकपोलपालिदोलायितश्रवणकुण्डलवन्दनायाः इत्यर्थः ३

कस्तूरिकातिलकमालिविधाय सायं
स्मेरानना सपदि शील्य सौधमौलिम् ॥
प्रौढं भजन्तु कुमुदानि मुदामुदारा-
मुल्लासयन्तु परितो हरितो मुखानि ॥ ४ ॥
तन्मन्दमञ्जुहसितं श्वसितानि तानि
सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्रीः ॥
अद्यापि मे हृदयमुन्मदयन्ति हन्त
सायंतनान्बुजसहोदरलोचनायाः ॥ ५ ॥

कस्तूरीति । सुरतं कर्तुमुत्साहयति शृङ्गारसोत्र निर्दिश्यते ।
हे अलि सखि कस्तूरिकातिलकं विधाय कृत्वा त्वं सायं संध्या-
यां प्रदोषे इत्यर्थः । स्मेरं हसन् आननं मुखं यस्याः तथा सती
सपदि शीघ्रं सौधमौलिं शील्य राजसदनश्रेष्ठं गच्छ शय्यां
रचयेत्यर्थः । कुमुदानि मुदां हर्षाणां प्रौढं वृद्धिं भजन्तु । की-
दृशां उदारां अधिकां सुगन्धकरीं परितो हरितो मुखानि स-
र्वतो दिशो मुखानि उल्लासयन्तु । चन्द्रज्योत्स्नयेति शेषः ।
कुमुदिकासत्वाद् हरितहर्षकारित्वाच्च ॥ ४ ॥

तदिति । हे सखि हन्त हर्षे सायन्तनान्बुजसहोदरलोचना-
याः तव तत् तादृशं मञ्जु कोमलं हसितं कामोद्दीपनमित्य-
र्थः । तानि रतोत्थानि श्वसितानि च सा कलङ्केन विधुरा र-
हिता मधुराननस्य मिष्टमुखस्य श्रीः । अद्यापि मे हृदय-
मुन्मदयन्ति उन्मत्तं कुर्वन्ति कामासक्तं च मे हृदयं भवति त-
त्स्मरणादिति भावः । कथंभूतायाः तव सायन्तनान्बुजं कुड्म-
लरूपं तस्य सहोदरेऽनुकारिणी लोचने यस्याः निद्रातुरे इत्य-

प्रातस्तरां प्रणयने विहिते गुरूणां
 आकर्ण्य वाचममलाम्भवपुत्रिणीति ॥
 नन्दीयसि प्रियतमे परमप्रमोदे
 पूर्णादरं दयितया दधिरे दृगन्ताः ॥ ६ ॥
 गुरुजनभयमद्विलोकनान्तं
 समुदयदाकुलभावमावहन्त्याः ॥
 दरदलदरविन्दसुन्दरं हा
 हरिणदृशोर्नयनं न विस्मरामि ॥ ७ ॥

र्थः । निद्रातुरायां वनितावरायां स नायकः कामनिषण्णदेहः
 इति कोकः ॥ ५ ॥

प्रातरिति । दयितया दृगन्ताः अपाङ्गाः पूर्णादरं यथा स्यात्त-
 था नन्दीयसि प्रियतमे आनन्दिते भर्तारि दधिरे भृताः । कीदृशे
 परमः उत्कृष्टः प्रमोदो यस्य स तथा तस्मिन् हर्षिते इत्यर्थः ।
 किंकृत्य प्रातस्तरां गुरूणां प्रणयने विहिते सति प्रभातकाली-
 नश्वस्तनमस्कारादिकं कृत्वा हे स्नुषे त्वमस्माकमाशिषो
 पुत्रिणी भव पुत्रोत्पादका भवेति अमलां वाचमाकर्ण्य श्रु-
 त्वा ॥ ६ ॥

गुर्विति ॥ हा इति विरहद्योतकः हे सखि अहं दरं इषत्
 दलत् स्फुटत् अरविन्दं पद्मं तदिव सुन्दरं हरिणदृशश्चकितदृ-
 ष्टेर्नायिकायाः नयने न विस्मरामि नयनशब्दोत्र प्रापणार्थद्यो-
 तकस्तस्मात्सङ्गममित्यर्थः । कीदृश्याः हरिणदृशः गुरुजनानां भ-
 यं तद्विद्यते यस्मिन्नसौ विलोकनान्तं प्रियदर्शनराहित्यं तेन
 समुदयत् प्रगटीभवत् यत् आकुलभावं तदावहन्त्याः तद्गयाति-
 प्रेक्षणाविधानजनितकामवैचित्त्ययुक्ताया इति अर्थः ॥ ७ ॥

बदरामलकाम्रदाडिमा-
 नपहृत्य श्रियमुन्नतां क्रमेण ॥
 अधुना हरणे कुचौ यतेते
 दयिते ते करिशावकुम्भलक्ष्म्याः ॥ ८ ॥
 कपोलपालिं तव तन्वि मन्ये
 लावण्यधन्ये दिशमुत्तराख्याम् ॥
 विभाति यस्यां ललितालकायां
 मनोहरा वै श्रवणस्य लक्ष्मीः ॥ ९ ॥

बदरेति । हे दयिते तव कुचौ अधुना करिशावकुम्भलक्ष्म्याः
 गजपोतमूर्ध्नि स्थितकुम्भाकारग्रन्थिशोभायाः आहरणे यतेते ।
 यत्नं करिष्येते युवतीत्वात् । किंकृत्य पूर्वपूर्वान्तरावस्थां कथयि-
 त्वा किंकृत्य बदरं बदरीफलं आमलकं आमलीफलं तस्मान्महत्
 आम्रं आम्रफलं प्रौढत्वात् दाडिमं आम्रादधिकं दाडिमीफलं
 तेषां श्रियं शोभाम् अपहृत्य । कीदृशां श्रियं क्रमेण उत्तरो-
 त्तरं उन्नतां अधिकाम् ॥ ८ ॥

कपालेति । हे तन्वि लघुरूपेऽहं तव कपोलपालिं उत्तराख्यां
 दिशं मन्ये । हे लावण्यधन्ये लावण्यं च धन्यं यस्याः सा तथा
 लावण्यं लवणरसः यथा स्वादुतरः तथैवास्या रूपं लवणस्येवेति
 समासः ॥ धनस्येदमिति धन्यं आभरणादिलावण्यमेव धन्यं
 शोभाकररसमस्याः तस्याः सम्बुद्धौ हे लावण्यधन्ये रूपातिशये

१ अत्रायमधिकः पुस्तकान्तरे—

जम्बीरश्रियमतिलङ्घ्य लीलयैव
 या नम्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ ।
 नीलाम्भोरुहवयने ऽधुना कुचौ ते
 स्पर्धते किल कनकाचलेन सार्धम् ॥ १ ॥

नीवीं नियम्य शिथिलामुषसि प्रकाश-
 मालोक्य वारिजदृशः शयनं जिहासोः ॥
 नैवावरोहति कदापि च मानसान्मे
 नाभेः प्रभा सरसिदरसोदरायाः ॥ १० ॥
 अलीषु केलीरभसेन बाला
 मुहुर्ममालापमुपालभन्ती ॥
 आरादुपाकर्ण्य गिरं मदीयां
 सौदामिनीयां सुषमामयासीत् ॥ ११ ॥

यस्यां कपोलपाल्यां कर्णपुटिकायां कीदृश्यां ललितालकायां
 नैश्रवणस्य लक्ष्मीः सम्पत् ललितालकाश्चूर्णकुन्तला यस्मिन् मुखे
 कपोलपाल्यामित्यर्थः । वै इति भिन्नं श्रवणस्य लक्ष्मीः कर्णा-
 मरणमित्यर्थः । यस्यां विभाति ॥ ९ ॥

नीवीमिति । उरसि शिथिलां त्रुटितरशनां नीवीं उरसिनि-
 यम्य हस्तवस्त्राकर्षणत्वात् संगृह्य शयनं जिहासोः त्यक्तवत्याः
 सरसिजोदरं वारिजमध्यं तस्य सोदरायाः तत्समभातृवत् किंनु
 पद्मिन्या इत्यर्थः । वारिजदृशः कमलनेत्रायाः यौवनत्वात् रक्त-
 नेत्राया नाभेः प्रभा मे मानसात् कदापि नैवावरोहति न विस्मृता
 भवतीत्यर्थः । कुतः आलोक्य पूर्वं सुरतसमये दृष्ट्वा अत्र नाभि-
 शब्देन हस्तिनी सुरतोत्थिता नायका पद्मिन्यापि सोदरत्वेन
 गृह्यते न त्वद्धा ॥ १० ॥

अलीष्विति । बाला अलीषु सखीषु मध्ये ममालापं वाक्यं
 केलीरभसेषु तृतीयान्तपाठे केल्याः क्रीडायाः रभसेन हास्येन
 सा मुहुः उपालभन्ती कथ्यमानमपि सखी सुखेभ्यो वर्जयन्ती

मुधैव मन्तुं परिकल्प्य गन्तुं मृषैव रोषादुपजल्पतो मे ॥
तदसचञ्चल्यनं नताङ्गी गिरं न कांकापुरीचकार ॥ १२ ॥

तदवधि कुशलीपुराणशास्त्र-

स्मृतिशतचारुविचारजो विवेकः ॥

यदवधि न पदं दधाति चित्ते

हरिणकिशोररदृशोर्दृशोर्विलासः ॥ १३ ॥

आगतः पतिरितीरितं जनैः

शृण्वती चकितमेत्य देहलीम् ॥

मानवतीत्यर्थः ॥ पुनश्चारात् मदीयां गिरं वाणीमाकर्ण्य श्रुत्वा
सौदामिनीयां विद्युदीयां सुषमां अपासीत् तत्याज । किंतु च-
ञ्चलतां दूरीचकार स्थिताऽभूदित्यर्थः । सद्रचःश्रवणेन मानहानिं
प्रकटी चकार कामासक्ताभूदित्यर्थः ॥ ११ ॥

मुधेति । रोषादुपजल्पतो वदतः मे मम गन्तुं परिकल्प्य वि-
देशमहङ्गमिष्ये त्वदवज्ञया हेतोरित्यर्थः । मृषैव हास्यत्वात् ॥
मुधा एव मिथ्या एव मन्तुं उदस्ते निर्जले चञ्चल्यने यत्र य-
स्यां यथा स्यात्तथा शुष्कचञ्चलेत्रमित्यर्थः । नताङ्गी नम्राङ्गी
विनयत्वात् ॥ कांकां गिरं न उररीचकार । अपि तु मम वा-
चं त्वं दास्यसि इत्यपि अङ्गी चकार ॥ १२ ॥

तदिति । अथ रसावली रसः हरिणकिशोरदृशोः पद्मिन्या
नायिकायाः दृशोर्विलासः । दर्शनमुखं अन्योन्यं नेत्रमेलनमित्यर्थः
यत् यस्मात् कारणात् अवधिपदं मर्यादस्थानं न दधाति किं तु
उपस्थस्थानं नापेक्ष्यते तस्मात् अधिकुशली उपेक्षा शीलः वि-
लासविशेषेणत्रयं पुराणशास्त्रश्रुतिशतैश्चारुः यो विचारः ततोऽन्यः
विवेकः विशिष्टज्ञानरूप इति ॥ १३ ॥

कौमुदीव शिशिरीकरीष्यते
 लोचने मम कदा मृगेक्षणा ॥ १४ ॥
 अवधौ दिवसावसानकाले
 भवनद्वारि विलोचने दधाना ॥
 अवलोक्य समागतं तदा मा-
 मथ रामा विकसन्मुखी बभूव ॥ १५ ॥
 वक्षोजाग्रं पाणिना स्पृश्य दूरं
 यातस्तद्रागाननाब्जं प्रियस्य ॥
 शोणाग्राभ्यां भामिनीलोचनाभ्यां
 जोषं जोषं जोषमेवावतस्थे ॥ १६ ॥

आगतं इति । मृगेक्षणा मृगवच्चञ्चलनेत्रा नायका कदा क-
 स्मिन् समये मम लोचने नेत्रे कौमुदीव चन्द्रज्योत्स्नेव शिशि-
 रीकरिष्यते शीतकारिणी भवति । तत्समक्षनेत्रदर्शनं ममाहो-
 भाग्यमित्यर्थः । कीदृशा मृगेक्षणा हे बाले ते पतिः आगतः रो-
 षान्निष्कृतः गृहमायातीत्यर्थः । इति प्रकारेण जनैः सखीजनै-
 रित्यर्थः ईरितं कथितं शृण्वती तत्क्षणमेव चकितं साश्चर्यं यथा
 स्यात्तथा देहलीं द्वारभूमिं एत्य गत्वा प्रेक्षन्तीति शेषः ॥ १४ ॥

अवधाविति । अथेति मङ्गलार्थं सङ्गमे वा । अवधौ दिवसा-
 वसानकाले सायंकाले दूरमार्गागमनाविरुद्धत्वात् ॥ निरासरू-
 पेऽवधौ आयाति नाद्य पतिः श्व एवायाति वा नवेति । भव-
 नद्वारि स्थिता विलोचने प्रेक्षणे दधाना पक्ष्मपातराहित्यं कुर्व-
 न्ती पुनः अवलोक्य समागतं बहुधनं प्रगृह्यगतं मां तदा दृष्ट्वा
 तद्धेतुं मानं विहाय विकसत् सहास्यं मुखं यस्याः सा तथा रा-
 मा सुन्दरी रमणी नायका बभूव हर्षाद्वास्यबहुला चेत्याशयः ॥ १५ ॥
 वक्षोजाग्रमिति । भामिनी पूर्वं मानवती कोपना सैव भा-

गुरुभिः परिवेष्टितापि गण्ड-
स्थलकण्डूयनचारुकौतुकेन ॥
दरदर्शितहेमबाहुनाला
मयि बाला नयनाञ्चलं चकार ॥ १७ ॥
गुरुमध्यगता मया नताङ्गी
निहता कोरवरेण मन्दमन्दम् ॥
दरकुण्डलताण्डवं नतभू-
लतिकं मामवलोक्य घूर्णितासीत् ॥ १८ ॥

मिनीव्यमरः। शोणाग्राम्यां रक्तप्रान्ताभ्यां लोचनाभ्यां नेत्राभ्यां
जोषंजोषं सुखंसुखं सुखमेवावतस्थे स्थिताभूत् । सादरा वीप्सा
महासुखनिर्वृताऽभूदित्यर्थः । किञ्चित् तत् वक्षोजाग्रं कुचाग्रं
पाणिना हस्तेन आस्पृश्य मर्दयित्वा । यत् यस्मात् असौ नाय-
कः प्रियस्य वस्तुनः द्राक् किञ्चित् आननाब्जं मुखपद्मं प्रति दूरं
यातः दृष्ट्वापि प्रिया प्रियस्य मुखं दूरं याताः सोऽपि दूरं स्थि-
तः अत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः रसस्तु रुचिकारिशृङ्गार इत्यत्र
सूचना ॥ १६ ॥

गुरुभिरिति । बाला प्रौढा कामिनी गुरुभिः परिवेष्टितापि
वेष्टितापि मातापितृभ्रात्रादिभिः मध्यगतापि गण्डस्थलकण्डूय-
नस्य कपोलस्थानीयकण्डूतिकस्य चारु कौतुकेन । कैतवेनेति
पाठे छलेन दीर्घकण्डूकरणात् दर इषदर्शितं हेमः बाहुनालं
अङ्गदं यया सा तथा मयि नयनाञ्चलं अपाङ्गं चकार प्रौढात्र
नायिका ॥ १७ ॥

गुर्विति । मया कोरवरेण निहता पद्मकुब्जलेन प्रहता सती

विनये नयनारुणप्रसाराः

प्रवती हन्त निरन्तराश्रुधाराः ॥

यंयि जीवितसंशयः प्रयागे

नहि जाने हरिणास्त्रि केन तुष्येः ॥ १९ ॥

अकरुणवृषायापासिन्धो विबुधः यथाचलं

तव परिचितस्नेहः सम्यक् वयेत्यामिषाभिनीम् ॥

अविरलमलद्राण्यां तन्वीं निरस्तविबुध्यां

क इव मयवीं निद्रे मद्रे विना निनिदेयेत् ॥ २० ॥

गुरुणां मध्ये मत्ता वृषवध्वस्ता नतं बद्धं वस्ताः सा तथा गृह-
ङ्गीत्यर्थः ॥ मन्दं मन्दं यथा स्वाचया यमकलेन वदन् प्री-
तिस्तौ मत्ता वधून् । कोदशं यं दूरं कुण्डल्योः तण्डवं नृत्यं
वस्य स तथा तं चलकुण्डल्यित्यर्थः । पुनः किञ्चिद्विष्टं नता
भूल्यतिका भूषणवल्लीदण्डायेव कायासक्त्यात् वस्य सः तथा
तं । स्फुटो वस्य मित्यर्थः (१) ॥ १८ ॥

विनय इति । अयि इति कोकिलकन्ये । हे हरिणास्त्रि त्वं
केन तुष्येः तदहं न जाने किंतु विनये शिष्याणां नयनशेरु-
णाथ ते प्रसाराः रक्ततावाहुल्यात् । हन्त प्रवती नयनशरे निर-
न्तराश्रुधाराः स्फुटमेव । प्रयागे प्रस्थाने यय विदेशं गन्तुकामे
जीवितसंशयः हि इति सन्देहात्प्रदातेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अकरुणोति ॥ हे अकरुण हे दृष्टायापासिन्धो विष्णवा-
दिषु यथाचलं यदीयं वस्तुचालं विदुषः त्वयः । यथा तव स्नेहः
सम्यक् परिचितः इत्यादिशामिनी एवं कथयन्ती अविरलानि
दीर्घाणि वक्तुमिति वक्तव्ये वस्ताः लघुलघुपात्रं तन्वीं सूत्र-

तीरे तरुण्या वदनं सहासं
 नीरे सरोजं च मिलद्विक्रासम् ॥
 आलोक्य धावत्युभयत्र मुग्धा
 मरन्दलुब्धालिकिशोरमाला ॥ २१ ॥
 वीक्ष्य वक्षसि विपक्षकामिनी-
 हारलक्ष्म दयितस्य भामिनी ॥
 अंसदेशविनिवेशितां क्षणात्
 आचकर्ष निजबाहुवल्लीम् ॥ २२ ॥

देहामत एव निरस्तानि उत्तारितानि भूषणानि यया सा तथा
 तादृशी त्वां हे भद्रे निद्रेव क इव ना पुरुषः विनिवेदयत् ॥
 तादृशः कोपि तादृशो न । यथा कः प्रजापतिः पुष्कराण्येव
 धात्रीमनादृत्य गायत्रीमारोपितवान् । यथा विनिद्रेव स्यपि कापि
 तादृशी न यथा निद्रा निद्राति जना यस्यां सा निशेत्यर्थः ।
 यथा निश्चन्द्रा तद्वत् ॥ त्वमपि मां नायकं विना शोभारहिता
 भवितुमिच्छसि इति तात्पर्यार्थः ॥ २० ॥

तीरइति । तरुण्या वदनं मुखपद्मं सहासं हास्यसहितं यथा
 स्यात्तथा तीरशब्दोत्र सरोवरतटवाची तस्मिन्नीरे जले सरोजं
 चालोक्य पद्मिनीमुखे कमलभ्रान्त्या मरन्दे मधुनि लुब्धा सती
 अलिकिशोरमाला अलीनां किशोरा अज्ञातयौवना माला पङ्क्तिः
 मुग्धा नायका यथा उभयत्र पितुर्गृहाद्वर्तुगृहं भर्तृगृहात्पितृगृहं
 धावति तथैवान्नापि ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

वीक्ष्येति । भामिनी कोपना स्त्री सैव दयितस्य वल्लभस्य
 वक्षसि विपक्षकामिनीहारस्य अन्यदीयस्त्रीपुष्पमालायाः लक्ष्म
 वीक्ष्य अंसदेशे विनिवेशितां चिरादाचकर्ष । क्षणात् इति पाठे
 स्फुटोर्थः ॥ निजां बाहुवल्लीं मञ्जरीभूतां कान्तस्कन्ध ग-
 तामपि आचकर्ष कर्षितवत्यभूत् ॥ २२ ॥

दरानमत्कन्धरबन्धमीष-
 भिमिलितास्निग्धविलोचनाब्जम् ॥
 अनल्पनिश्वासभरालसाङ्गं
 स्मरामि संगं चिरमङ्गनायाः ॥ २३ ॥
 रोषावेशात् निर्गतं यामयुग्मा-
 देत्य द्वारं कांचिदाख्यां गृणन्तम् ॥
 मामान्नायैवाययौ कातराक्षी
 मन्दमन्दं मन्दिरादिन्दिरेव ॥ २४ ॥

दरेति । अहं अङ्गनायाः संगं सौरतं चिरं स्मरामि । कथंभूतं
 परं आनमतः कन्धराबन्धौ स्कन्धौ यस्मिन् । इषत् निमीलिते
 स्निग्धे सरसे विलोचनाब्जे यस्मिन् पुनः अनल्पो बहुलो नि-
 श्वासस्तस्य भरेण अलसं सश्रमं अङ्गं अवय वसमूहो यस्मिन्
 तथाविधं सुरतोत्सुको नायकः ॥ २३ ॥

रोष इति । कातरे सभये अक्षिणी यस्याः सा नायका को-
 पनैवेत्यर्थः । रोषावेशात् क्रोधागमात् यामयोर्युग्मं द्विप्रहरं त-
 स्मात्तत्पर्यन्तमित्यर्थः । मध्याह्नकाले मुक्तैव रतोत्सुकोऽसौ कोपनया
 निवारितः क्रुद्धो बहिर्निर्गतः । पुनश्च एत्य कांचित्चन्नामानुरूपं
 आख्यां सम्बोधनं द्वारं एत्य कपाटोद्घाटनार्थं तं कान्तं गृणन्तं
 कथयन्तं मां आज्ञाय ज्ञात्वैव आययौ । मन्दमन्दं धीरता
 निर्देशः क्रुधावगमात् इन्दिरा लक्ष्मीर्यथा मन्दिरात् वृन्दासङ्ग-
 मागतं विष्णुं न सम्मुखमिता तद्दयमपि मध्याह्ने कांचिदभिर-
 म्यागतो रजनीमुखे ममैवायं रात्रिसेवी सुखदः प्रियः तस्मादाग-
 तनमत्र स्वकीय एव इति भावः । अत्र प्रेमबहुला नायका रस-
 स्तु स्वान्तरभेदः शृङ्गारकरुणः ॥ २४ ॥

हृदये कृतशैवलानुषङ्गा
 मुहुरङ्गानि यतस्ततः क्षिपन्ती ॥
 प्रियनामपरे मुखे सखीना-
 मतिदीनामियमादधाति दृष्टिम् ॥ २५ ॥
 इत एव निजालयं गताया
 वनिताया गुरुभिः समावृतायाः ॥
 परिवर्तितकन्धरं नतभ्रु-
 स्मयमानं वदनाम्बुजं स्मरामि ॥ २६ ॥

हृदय इति । इयं नायिका हृदये कृतः शैवलानां अनुषङ्गो
 यया सा तथा रोगार्त्तहृदयेत्यर्थः । मुहुः शश्वत् इतस्ततः
 वामपार्श्वदक्षिणपार्श्वतः अङ्गानि हस्तपादादीनि क्षिपन्ती न्य-
 स्यन्ती सखीनां मुखे जात्यभिप्रायेणैकवचनं प्रियनाम स्वपति-
 नाम तस्मिन् परं तत्तथा तादृशे प्रियनामग्रहणकारिणीत्यर्थः ।
 तादृशे सति अतिदीनां दृष्टिं आदधाति यतः पतिरहिता पति-
 नामश्रवणात् सस्मरणा सेङ्गितरहिता जाता तथेत्याशयः अत्र
 कारुण्यरसः ॥ २५ ॥

इत इति । अहं वनिताया महिलायाः नयनमेवाम्बुजं स्म-
 रामि । कीदृश्याः गुरुभिः पितृभ्रात्रादिभिः समावृतायाः वेष्टि-
 तायाः । कुतः इतः मद्रूहात् एव शब्दात् क्रोधेनेत्यर्थः । निजा-
 लयं स्वपितुर्गृहं गतायाः प्राप्तायाः तैरागत्य नीतायाः । विशेषण-
 द्वयं कीदृक् वदनाम्बुजं । परिवर्तिता कन्धरा ग्रीवा यस्मिन् त-
 त्तथा किंतु मत्सकाशं गम्यमानत्वात् मङ्गवनोन्मुखत्वाच्छृङ्गया-
 र्हभर्त्रानाहूतैव पितृगृहाभिमुखा पित्रादिवाक्यात् तस्मान्नता नम्रा
 भूमिं दृष्टवती भ्रूर्यस्मिन् तत्तथा ॥ २६ ॥

कथय कथमिवाशा जायतां जर्विने मे
 मलयभुजगवान्ता वान्ति वाताः कृतान्ताः ॥
 अयमपि खलु गुञ्जन् मञ्जु माकन्दमौलौ
 चुलकयति मदीयां चेतनाः चञ्चरीकैः ॥ २७ ॥
 निरुध्य यान्तीं तरसा कपोतीं
 कूजत्कपोतस्य पुरो दधाने ॥

हे पान्थ त्वं मे कथय कथमिव केनाप्युपायेनापि मे जीवने
 आशा जायतां । कथं यतः पुष्पकर आसन्नः । तमेव विवृणोति
 मलयभुजगवान्ताः मलयगिरिजातसर्पवहाः वाता वान्ति निश्वा-
 सतुल्याः सविषा इत्यर्थः । ननु चन्द्रगिरिजाताः शीताः सर्प-
 फूकारसंपर्गजा दहना एवेत्याशयः । एतादृशा वाताः वान्ति ।
 कीदृशाः वाताः कृतान्ताः कृतस्य कार्यस्य अन्ता नाशकाः
 तत्कुतः दक्षिणवायुसौरभ्यात् मदनोद्गमः तस्मात् कार्यविस्मृति-
 विरहिणां भवतीत्याशयः । अयमपि चञ्चरीकः पिकः मञ्जु
 यथा स्यात्तथा माकन्दमौलौ रसालशाखोत्तंसे खलु गुञ्जन् सं-
 भावनया कामिनां काममुद्दीपयन् शब्दायमानः सन् मदीयां
 मद्देहगतां चेतनां मज्जात्मिकं तेजस्तां चुलकयति नाशयतीत्य-
 र्थः । यथा वा । वसन्तप्रारम्भे प्रियविरहखिन्ना सहचरी यदि
 प्राणान् मुञ्चेत्तदिह वद भागी भवति कः । वयो वा स्नेहो वा
 कुसुमविशिखो वेति विमृशं स्तुहीति प्रव्यक्तं पिकनिकरझङ्गा-
 रमशृणोत । इति अत्र निकरशब्दो न स्पष्टार्थः ॥ २७ ॥

१ जीविते इ० पा० । २ अत्रायं सप्तविंशत्यन्तरं श्लोकः—

प्राणापहरणेनासि तूल्यो हालाहलेन मे ।

शशाङ्क केन मुरधेन मुधाशुरिति भाषितः ॥ १ ॥

मयि स्मिताद्रं वदनारविन्दं
 सा मन्दमन्दं दमयाम्बभूव ॥ २८ ॥
 तिमिरं हरन्ति हरितां पुरःस्थितं
 तिरयन्ति तापमथ तापशालिनाम् ॥
 वदनत्विषस्तव चकोरलोचने
 परिमुद्रयन्ति सरसीरुहाश्रियः ॥ २९ ॥
 कुचकलशयुगान्तर्मामकीनं नखाङ्कं
 सपुलकतनुमन्दमन्दमालोकमाना ॥
 विनिहितवदनं मां वीक्ष्य बाला गवाक्षे
 चकितनतनताङ्गी सद्यो विवेश ॥ ३० ॥

निरुध्येति । सा नायका स्मिताद्रं मन्दहास्यं स्नि-
 ग्धं सरसमिति यावत् मन्दमन्दं वदनारविन्दं दमयाम्बभूव
 नासाभूषणचिक्रे । विशेषात् नमयाम्बभूवेति पाठे नसिप्रोतं य-
 था नासाभूषणं नम्रवदाचरणमर्थः । किं कृत्य कपोतीं तरसा
 यान्तीं शीघ्रं गच्छन्तीं निरुध्य कूजकपोतस्य दधाने पुरोग्रे
 स्थिते मयि सति ॥ २८ ॥

तिमिरमिति । सरसीरुहाश्रियः कमलकान्तयः तव वदनत्विषः
 परिमुद्रयन्ति मुखशोभास्तिरकुर्वन्ति यथा हे चकोरलोचने रा-
 त्रौ कमलानामस्फुटत्वात् मुखानां रात्रौ रतारम्भकतया प्रसन्नत्वा-
 न्निरुपमातिशयः । वदनत्विषः हरितां दिशां पुरस्थितं अग्रस्थितं
 तिमिरं अन्धकारं हरन्ति चन्द्रोपममुखत्वात् सरसीरुहाश्रियस्तु
 वाथ तापशालिनां पुरस्थितं तापं निर्जलदेशगमनरूपं हरन्ति ।
 तस्मादन्योन्योपमत्वात् युक्तमिति भावः ॥ २९ ॥

कुचेति।बाला नायिका मां गवाक्षे विनिहितवदनं वीक्ष्य प्रेक्षन्मुखं

नीवीं नियम्य शिथिलामुषसि प्रकाश-
 मालोक्य वारिजदृशः शयनं जिहासोः ॥
 नैवावरोहति कदापि च मानसान्मे
 नाभेः प्रभा सरसिदरसोदरायाः ॥ १० ॥
 अलीषु केलीरभसेन बाला
 मुहुर्ममालापमुपालभन्ती ॥
 आरादुपाकर्ण्य गिरं मदीयां
 सौदामिनीयां सुषमामयासीत् ॥ ११ ॥

यस्यां कपोलपाल्यां कर्णपुटिकायां कीदृश्यां ललितालकायां
 बैश्रवणस्य लक्ष्मीः सम्पत् ललितालकाश्रूर्णकुन्तला यस्मिन् मुखे
 कपोलपाल्यामित्यर्थः । वै इति भिन्नं श्रवणस्य लक्ष्मीः कर्णा-
 मरणमित्यर्थः । यस्यां विभाति ॥ ९ ॥

नीवीमिति । उरसि शिथिलां त्रुटितरशनां नीवीं उरसिनि-
 यम्य हस्तवस्त्राकर्षणत्वात् संगृह्य शयनं जिहासोः त्यक्तवत्याः
 सरसिजोदरं वारिजमध्यं तस्य सोदरायाः तत्समभातृवत् किंनु
 पद्मिन्या इत्यर्थः । वारिजदृशः कमलनेत्रायाः यौवनत्वात् रक्त-
 नेत्राया नाभेः प्रभा मे मानसात् कदापि नैवावरोहति न विस्मृता
 भवतीत्यर्थः । कुतः आलोक्य पूर्वं सुरतसमये दृष्ट्वा अत्र नाभि-
 शब्देन हस्तिनी सुरतोत्थिता नायका पद्मिन्यापि सोदरत्वेन
 गृह्यते न त्वद्धा ॥ १० ॥

अलीष्विति । बाला अलीषु सखीषु मध्ये ममालापं वाक्यं
 केलीरभसेषु तृतीयान्तपाठे केल्याः क्रीडायाः रभसेन हास्येन
 सा मुहुः उपालभन्ती कथ्यमानमपि सखी सुखेभ्यो वर्जयन्ती

मुधैव मन्तुं परिकल्प्य गन्तुं मृषैव रोषादुपजल्पतो मे ॥
तदस्रचञ्चलपनं नताङ्गी गिरं न कांकापुररीचकार ॥११॥

तदवधि कुशलीपुराणशास्त्र-

स्मृतिशतचारुविचारजो विवेकः ॥

यदवधि न पदं दधाति चित्ते

हरिणकिशोररदृशोदृशोर्विलासः ॥ १३ ॥

आगतः पतिरितीरितं जनैः

शृण्वती चकितमेत्य देहलीम् ॥

मानवतीत्यर्थः ॥ पुनश्चारात् मदीयां गिरं वाणीमाकर्ण्य श्रुत्वा
सौदामिनीयां विद्युदीयां सुषमां अपासीत् तत्याज । किंतु च-
ञ्चलतां दूरीचकार स्थिताऽभूदित्यर्थः । सद्रचःश्रवणेन मानहानिं
प्रकटी चकार कामासक्ताभूदित्यर्थः ॥ ११ ॥

मुधेति । रोषादुपजल्पतो वदतः मे मम गन्तुं परिकल्प्य वि-
देशमहङ्गमिष्ये त्वदवज्ञया हेतोरित्यर्थः । मृषैव हास्यत्वात् ॥
मुधा एव मिथ्या एव मन्तुं उदस्ते निर्जले चञ्चलपने यत्र य-
स्यां यथा स्यात्तथा शुष्कचञ्चलेत्रमित्यर्थः । नताङ्गी नम्राङ्गी
विनयत्वात् ॥ कांकां गिरं न उररीचकार । अपि तु मम वा-
चं त्वं दास्यसि इत्यपि अङ्गी चकार ॥ १२ ॥

तदिति । अथ रसावली रसः हरिणकिशोरदृशोः पद्मिन्या
नायिकायाः दृशोर्विलासः । दर्शनमुखं अन्योन्यं नेत्रमेलनमित्यर्थः
यत् यस्मात् कारणात् अवधिपदं मर्यादस्थानं न दधाति किं तु
उपस्थस्थानं नापेक्ष्यते तस्मात् अधिकुशली उपेक्षा शीलः वि-
लासविशेषेणत्रयं पुराणशास्त्रश्रुतिशतैश्चारुः यो विचारः ततोऽन्यः
विवेकः विशिष्टज्ञानरूप इति ॥ १३ ॥

कौमुदीव शिशिरीकरीष्यते
 लोचने मम कदा मृगेक्षणा ॥ १४ ॥
 अवधौ दिवसावसानकाले
 भवनद्वारि विलोचने दधाना ॥
 अवलोक्य समागतं तदा मा-
 मय रामा विकसन्मुखी बभूव ॥ १५ ॥
 वक्षोजाग्रं पाणिना स्पृश्य दूरं
 यातस्तद्रागाननाब्जं प्रियस्य ॥
 शोणाग्राभ्यां भामिनीलोचनाभ्यां
 जोषं जोषं जोषमेवावतस्थे ॥ १६ ॥

आगतं इति । मृगेक्षणा मृगवच्चञ्चलनेत्रा नायका कदा क-
 स्मिन् समये मम लोचने नेत्रे कौमुदीव चन्द्रज्योत्स्नेव शिशि-
 रीकरिष्यते शीतकारिणी भवति । तत्समक्षनेत्रदर्शनं ममाहो-
 भाग्यमित्यर्थः । कीदृशा मृगेक्षणा हे बाले ते पतिः आगतः रो-
 षान्निष्ठतः गृहमायातीत्यर्थः । इति प्रकारेण जनैः सखीजनै-
 रित्यर्थः ईरितं कथितं शृण्वती तत्क्षणमेव चकितं साश्चर्यं यथा
 स्यात्तथा देहलीं द्वारभूमिं एत्य गत्वा प्रेक्षन्तीति शेषः ॥ १४ ॥

अवधाविति । अथेति मङ्गलार्थं सङ्गमे वा । अवधौ दिवसा-
 वसानकाले सायंकाले दूरमार्गागमनाविरुद्धत्वात् ॥ निरासरू-
 पेऽवधौ आयाति नाद्य पतिः श्व एवायाति वा नवेति । भव-
 नद्वारि स्थिता विलोचने प्रेक्षणे दधाना पक्ष्मपातराहित्यं कुर्व-
 न्ती पुनः अवलोक्य समागतं बहुधनं प्रगृह्यगतं मां तदा दृष्ट्वा
 तद्धेतुं मानं विहाय विकसत् सहास्यं मुखं यस्याः सा तथा रा-
 मा मुन्दरी रमणी नायका बभूव हर्षाद्धास्यबहुला चेत्याशयः ॥ १५ ॥
 वक्षोजाग्रामिति । भामिनी पूर्वं मानवती कोपना सैव भा-

गुरुभिः परिवेष्टितापि गण्ड-
स्थलकण्डूयनचारुकौतुकेन ॥
दरदर्शितहेमबाहुनाला
मयि बाला नयनाञ्चलं चकार ॥ १७ ॥
गुरुमध्यगता मया नताङ्गी
निहता कोरवरेण मन्दमन्दम् ॥
दरकुण्डलताण्डवं नतभ्रू-
लतिकं मामवलोक्य घूर्णितासीत् ॥ १८ ॥

मिनीत्यमरः। शोणाग्राम्यां रक्तप्रान्ताभ्यां लोचनाभ्यां नेत्राभ्यां
जोषंजोषं सुखंसुखं सुखमेवावतस्थे स्थिताभूत् । सादरा वीप्सा
महासुखनिर्वृताऽभूदित्यर्थः । किञ्चित् तत् वक्षोजाग्रं कुचाग्रं
पाणिना हस्तेन आस्पृश्य मर्दयित्वा । यत् यस्मात् असौ नाय-
कः प्रियस्य वस्तुनः द्राक् किञ्चित् आननाब्जं मुखपद्मं प्रति दूरं
यातः दृष्ट्वापि प्रिया प्रियस्य सुखं दूरं याताः सोऽपि दूरं स्थि-
तः अत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः रसस्तु रुचिकारिशृङ्गार इत्यत्र
सूचना ॥ १६ ॥

गुरुभिरिति । बाला प्रौढा कामिनी गुरुभिः परिवेष्टितापि
वेष्टितापि मातापितृभ्रात्रादिभिः मध्यगतापि गण्डस्थलकण्डूय-
नस्य कपोलस्थानीयकण्डूतिकस्य चारु कौतुकेन । कैतवेनेति
पाठे छलेन दीर्घकण्डूकरणात् दर इषद्वर्शितं हेमः बाहुनालं
अङ्गदं यया सा तथा मयि नयनाञ्चलं अपाङ्गं चकार प्रौढात्र
नायिका ॥ १७ ॥

गुर्विति । मया कोरवरेण निहता पद्मकुञ्जलेन प्रहता सती

विनये नयनारुणप्रसाराः

प्रणतौ हन्त निरन्तराश्रुधाराः ॥

अयि जीवितसंशयः प्रयाणे

नहि जाने हरिणाक्षि केन तुष्येः ॥ १९ ॥

अकरुणमृषाभाषासिन्धो विमुञ्च ममाञ्चलं

तव परिचितस्नेहः सम्यक् प्रयेत्यभिधायिनीम् ॥

अविरलगलद्राण्यां तन्वीं निरस्तविमूषणां

क इव भवतीं निद्रे भद्रे विना निनिवेदयेत् ॥ २० ॥

गुरूणां मध्ये गता बुधमध्यस्था नतं अङ्गं यस्याः सा तथा मृद्व-
ङ्गीत्यर्थः ॥ मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा मामवलोक्य दृष्ट्वा घूर्णि-
तासीत् मत्ता बभूव । कीदृशं मां दरं कुण्डलयोः ताण्डवं नृत्यं
यस्य स तथा तं चलत्कुण्डलमित्यर्थः । पुनः किंविशिष्टं नता
भूलतिका भ्रूमङ्गवल्लीदण्डमिव कामासक्तत्वात् यस्य सः तथा
तं । स्मृतो यस्य मित्यर्थः(?) ॥ १८ ॥

विनय इति । अयि इति कोमलामन्त्रणे । हे हरिणाक्षि त्वं
केन तुष्येः तदहं न जाने किंतु विनये शिसायां नयनयोररु-
णाश्च ते प्रसाराः रक्तताबाहुल्यात् । हन्त प्रणतौ नमस्कारे निर-
न्तराश्रुधाराः स्फुटमेव । प्रयाणे प्रस्थाने मम विदेशं गन्तुकामे
जीवितसंशयः हि इति सन्देहास्पदालङ्कृतिः ॥ १९ ॥

अकरुणेति ॥ हे अकरुण हे मृषाभाषासिन्धो मिथ्यावा-
दिन् ममाञ्चलं मदीयं वस्त्रप्रान्तं विमुञ्च त्यज । मया तव स्नेहः
सम्यक् परिचितः इत्यभिधायिनीं एवं कथयन्तीं अविरलानि
दीर्घाणि गलन्ति बाष्पाणि यस्याः स्रवदस्तृपातां तन्वीं सूक्ष्म-

तीरे तरुण्या वदनं सहासं
 नीरे सरोजं च मिलद्विक्रासम् ॥
 आलोक्य धावत्युभयत्र मुग्धा
 मरन्दलुब्धालिकिशोरमाला ॥ २१ ॥
 वीक्ष्य वक्षसि विपक्षकामिनी-
 हारलक्ष्म दयितस्य भामिनी ॥
 अंसदेशविनिवेशितां क्षणात्
 आचकर्ष निजबाहुवल्लीम् ॥ २२ ॥

देहामत एव निरस्तानि उत्तारितानि भूषणानि यया सा तथा
 तादृशी त्वां हे भद्रे निद्रेव क इव ना पुरुषः विनिवेदयत् ॥
 तादृशः कोपि तादृशो न । यथा कः प्रजापतिः पुष्कराण्येव
 धात्रीमनाहृत्य गायत्रीमारोपितवान् । यथा विनिद्रेव स्यपि कापि
 तादृशी न यथा निद्रा निद्रान्ति जना यस्यां सा निशेत्यर्थः ।
 यथा निश्चन्द्रा तद्वत् ॥ त्वमपि मां नायकं विना शोभारहिता
 भवितुमिच्छसि इति तात्पर्यार्थः ॥ २० ॥

तीरइति । तरुण्या वदनं मुखपद्मं सहासं हास्यसहितं यथा
 स्यात्तथा तीरशब्दोत्र सरोवरतटवाची तस्मिन्तीरे जले सरोजं
 चालोक्य पद्मिनीमुखे कमलभ्रान्त्या मरन्दे मधुनि लुब्धा सती
 अलिकिशोरमाला अलीनां किशोरा अज्ञातयौवना माला पङ्क्तिः
 मुग्धा नायका यथा उभयत्र पितुर्गृहाद्वर्तुगृहं भर्तृगृहात्पितृगृहं
 धावति तथैवात्रापि ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

वीक्ष्येति । भामिनी कोपना स्त्री सैव दयितस्य वल्लभस्य
 वक्षसि विपक्षकामिनीहारस्य अन्यदीयस्त्रीपुष्पमालायाः लक्ष्म
 वीक्ष्य अंसदेशे विनिवेशितां चिरादाचकर्ष । क्षणात् इति पाठे
 स्फुटोर्थः ॥ निजां बाहुवल्लीं मञ्जरीभूतां कान्तस्कन्ध ग-
 तामपि आचकर्ष कर्षितवत्यभूत् ॥ २२ ॥

गणेशोर्विदासः ।

नमो भगवते वासुदेवाय.

॥ २२ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ २३ ॥

॥४॥ नमोऽस्तु ते यामयुग्मा-

५३१ आचिदाख्यां गृणन्तम् ॥

मन्त्राध्ययनो कातराक्षी

॥ इन्द्रादिन्दिरेव ॥ २४ ॥

संगं सौरतं चिरं स्मरामि । कथंभूतं

॥ स्कन्धौ यस्मिन् । इषत् निमीलिते

॥३॥ यस्मिन् पुनः अनल्लो बहुलो निः

॥ अथ श्रमं अङ्गं अवयवसमूहो यस्मिन् ॥

अथः ॥ २३ ॥

५२ चमये अक्षिणी यस्याः सा नायका को-

अध्यायः ११ अध्यागमात् यामयोर्युग्मं द्विप्रहरं त-

॥ अथाहकाले मुक्त्वा रतोत्सुकोऽसौ कोपनया

॥ शब्दैः । पुनश्च एतत्तन्नामानुरूपं

५३२ ५३३ एत्थ कषाटोद्धाटनार्थं तं कान्तं गृणन्तं

आययौ । मन्दंमन्दं धीरता

॥ इन्दिरा लक्ष्मर्यिथा मन्दिरात् वृन्दासङ्ग-

तद्वदयमपि मध्याह्ने कांचिदभिर-

रात्रिसेवी सुखदः प्रियः तस्मादाग-

इति भावः । अत्र प्रेमबहुला नायका रस-

॥ २४ ॥

हृदये कृतशैवलानुषङ्गा
 मुहुरङ्गानि यतस्ततः क्षिपन्ती ॥
 प्रियनामपरे मुखे सखीना-
 मतिदीनामियमादधाति दृष्टिम् ॥ २५ ॥
 इत एव निजालयं गताया
 वनिताया गुरुभिः समावृतायाः ॥
 परिवर्तितकन्धरं नतभ्रु-
 स्मयमानं वदनाम्बुजं स्मरामि ॥ २६ ॥

हृदय इति । इयं नायिका हृदये कृतः शैवलानां अनुषङ्गो
 यया सा तथा रोगार्त्तहृदयेत्यर्थः । मुहुः शश्वत् इतस्ततः
 वामपार्श्वदक्षिणपार्श्वतः अङ्गानि हस्तपादादीनि क्षिपन्ती न्य-
 स्यन्ती सखीनां मुखे जात्यभिप्रायेणैकवचनं प्रियनाम स्वपति-
 नाम तस्मिन् परं तत्तथा तादृशे प्रियनामग्रहणकारिणीत्यर्थः ।
 तादृशे सति अतिदीनां दृष्टिं आदधाति यतः पतिरहिता पति-
 नामश्रवणात् सस्मरणा सेङ्गितरहिता जाता तथेत्याशयः अत्र
 कारुण्यरसः ॥ २५ ॥

इत इति । अहं वनिताया महिलायाः नयनमेवाम्बुजं स्म-
 रामि । कीदृश्याः गुरुभिः पितृभ्रात्रादिभिः समावृतायाः वेष्टि-
 तायाः । कुतः इतः मद्रूहात् एव शब्दात् क्रोधेनेत्यर्थः । निजा-
 लयं स्वपितुर्गृहं गतायाः प्राप्तायाः तैरागत्य नीतायाः । विशेषण-
 द्वयं कीदृक् वदनाम्बुजं । परिवर्तिता कन्धरा ग्रीवा यस्मिन् त-
 त्तथा किंतु मत्सकाशं गम्यमानत्वात् मद्भवनोन्मुखत्वाच्छृङ्खला-
 र्हभर्त्रानाहूतैव पितृगृहाभिमुखा पित्रादिवाक्यात् तस्मान्नता नम्रा
 भूमिं दृष्टवती भ्रूर्यस्मिन् तत्तथा ॥ २६ ॥

कथय कथमिवाशा जायतां जर्विने मे
 मलयभुजगवान्ता वान्ति वाताः कृतान्ताः ॥
 अयमपि खलु गुञ्जन् मञ्जु माकन्दमौलौ
 चुलकयति मदीयां चेतनाः चञ्चरीकैः ॥ २७ ॥
 निरुध्य यान्तीं तरसा कपोतीं
 कूजत्कपोतस्य पुरो दधाने ॥

हे पान्थ त्वं मे कथय कथमिव केनाप्युपायेनापि मे जीवने
 आशा जायतां । कथं यतः पुष्पकर आसन्नः । तमेव विवृणोति
 मलयभुजगवान्ताः मलयगिरिजातसर्पवहाः वाता वान्ति निश्वा-
 सतुल्याः सविषा इत्यर्थः । ननु चन्द्रगिरिजाताः शीताः सर्प-
 फूत्कारसंपर्गजा दहना एवेत्याशयः । एतादृशा वाताः वान्ति ।
 कीदृशाः वाताः कृतान्ताः कृतस्य कार्यस्य अन्ता नाशकाः
 तत्कुतः दक्षिणवायुसौरभ्यात् मदनोद्गमः तस्मात् कार्यविस्मृति-
 विरहिणां भवतीत्याशयः । अयमपि चञ्चरीकः पिकः मञ्जु
 यथा स्यात्तथा माकन्दमौलौ रसालशाखोत्तंसे खलु गुञ्जन् सं-
 भावनया कामिनां काममुद्दीपयन् शब्दायमानः सन् मदीयां
 मद्देहगतां चेतनां मज्जात्मिकं तेजस्तां चुलकयति नाशयतीत्य-
 र्थः । यथा वा । वसन्तप्रारम्भे प्रियविरहखिन्ना सहचरी यदि
 प्राणान् मुञ्चेत्तदिह वद भागी भवति कः । वयो वा स्नेहो वा
 कुसुमविशिखो वेति विमृशं स्तुहीति प्रव्यक्तं पिकनिकरझङ्गा-
 रमशृणोत । इति अत्र निकरशब्दो न स्पष्टार्थः ॥ २७ ॥

१ जीविते इ० पा० । २ अत्रायं सप्तविंशतमन्तरं श्लोकः—

प्राणापहरणेनासि तूल्यो हालाहलेन मे ।

शशाङ्क केन मुग्धेन सुधाशुरिति भाषितः ॥ १ ॥

मयि स्मितार्द्रं वदनारविन्दं
 सा मन्दमन्दं दमयाम्बभूव ॥ २८ ॥
 तिमिरं हरन्ति हरितां पुरःस्थितं
 तिरयन्ति तापमथ तापशालिनाम् ॥
 वदनत्विषस्तव चकोरलोचने
 परिमुद्रयन्ति सरसीरुहश्रियः ॥ २९ ॥
 कुचकलशयुगान्तर्मामकीनं नसाङ्कं
 सपुलकतनुमन्दमन्दमालोकमाना ॥
 विनिहितवदनं मां वीक्ष्य बाला गवाक्षे
 चकितनतनताङ्गी सन्न सद्यो विवेश ॥ ३० ॥

निरुध्येति । सा नायका स्मितार्द्रं मन्दहास्यं स्नि-
 ग्धं सरसामिति यावत् मन्दमन्दं वदनारविन्दं दमयाम्बभूव
 नासाभूषणचिक्रे । विशेषात् नमयाम्बभूवेति पाठे नसिप्रोतं य-
 था नासाभूषणं नम्रवदाचरणमर्थः । किं कृत्य कपोतीं तरसा
 यान्तीं शीघ्रं गच्छन्तीं निरुध्य कूजत्कपोतस्य दधाने पुरोऽग्रे
 स्थिते मयि साति ॥ २८ ॥

तिमिरमिति । सरसीरुहश्रियः कमलकान्तयः तव वदनत्विषः
 परिमुद्रयन्ति मुखशोभास्तिरकुर्वन्ति यथा हे चकोरलोचने रा-
 त्रौ कमलानामस्फुटत्वात् मुखानां रात्रौ रतारम्भकतया प्रसन्नत्वा-
 न्निरुपमातिशयः । वदनत्विषः हरितां दिशां पुरस्थितं अग्रस्थितं
 तिमिरं अन्धकारं हरन्ति चन्द्रोपममुखत्वात् सरसीरुहश्रियस्तु
 वाथ तापशालिनां पुरस्थितं तापं निर्जलदेशगमनरूपं हरन्ति ।
 तस्मादन्योन्योपमत्वात् युक्तमिति भावः ॥ २९ ॥

कुचेति।बाला नायिका मां गवाक्षे विनिहितवदनं वीक्ष्य प्रेक्षन्मुखं

विधाय सा मद्बचनानुकूलं
 कपोलमूलं हृदये शयाना ॥
 तन्वी तदानीमतुलां वरारैः
 साम्राज्यलक्ष्मीमधरी चकार ॥ ३१ ॥
 मुहुरार्थितयाच निद्रया मे
 बत यामे चरमे निवेदितायाः ॥
 चिबुकं सुदृशोर्मृगानि यावन्मयि
 तावन्मुदिरोपि निर्दयोभूत् ॥ ३२ ॥

दृष्ट्वा लज्जया चकितं भीतं नतनतं नीचं मुखं बहुलं ह्रीसहं सद्म
 सद्यो विवेश गुप्ताभूदित्यर्थः । कीदृशी बाला कुचकलशयोः
 युगं तस्यान्तः हृदि मध्ये इत्यर्थः । मामकीनं मद्बस्तकृतं नखा-
 ङ्गं नखाकारव्रणं सपुलका सलोमहर्षां तनुर्यस्यां यथा भवति
 तथा किंतु रोमाञ्चितशरीरेत्यर्थः । मन्दं मन्दं आलोकमाना
 प्रेक्षन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

विधायेति । तदानीं तदा तस्मिन् समये इत्यर्थः । तन्वी
 लब्धावयवा नायका वरारैः इन्द्रस्य साम्राज्यलक्ष्मीः सम्राज
 इयं साम्राज्याया लक्ष्मीस्तामतुलामपि अतुल्यामप्यधिकामपि
 इत्यर्थः । किंतु शची शोभामपि अधरीचकार ॥ यद्यपि उत्तरा
 तथापि सुखसंमानात् सा लक्ष्मीः नीचा यतो भोक्तुमशक्या त-
 स्मात् स्वस्त्रीसैवैव सुखदोत्तमा ज्ञेयेत्याशयः । कीदृशा तन्वी
 मद्बचनानुकूलं मम मुखस्य चुम्बनद्वारानुकूलं कपोलमूलं विधाय
 गच्छस्थलं धृत्वेत्यर्थः । हृदये उरसि उपरि शयाना विपरीतास्त-
 नगता इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मुहुरिति । मे मया मुहुरार्थितया प्रार्थितया निद्रया मे बत यामे

श्रुतिशतमपि भूयः शीलितं भारतं वा
 विरचयति तथा नो हन्तसन्तापशान्तिम् ॥
 अयि सपदि तथायं केलिविश्रान्तिकान्ता-
 वदनकमलनिर्यतंकान्तिसान्द्रो नकारः ॥ ३३ ॥
 लवलीं तव लीलया कपोले
 कवलीकुर्वति कोमलत्विषा ॥
 परिपाण्डुरपुण्डरीककण्ठे
 परिपेतुः परितो महाधयः ॥ ३४ ॥

चरमे चतुर्थे प्रहरे निवेदितायाः अन्वेष्टुमागतायाः सुदृशो वनि-
 तायाः चिबुकं आभरणं यावन्मृगामि अन्वेष्यामि तावन्मुदिरोऽ-
 पि अङ्गुलिमुद्राभरणेपि मायि निर्दयोभूत् गतः तस्यान्वेषणा-
 सक्तं मां अयमपि अन्विष्य तेन निद्रामि सर्वमेव रात्रिं चा-
 न्वेषणपरोहं तिष्ठामि ॥ ३२ ॥

श्रुतिरिति । भूयः शीलितं शिक्षितं श्रुतिशतं अपि पुनः भारतं
 पुराणं च पठितमपि तथा नो अस्माकं सन्तापशान्तिं न विरचय-
 ति । अयि हे सखे तया यथायं केलिविश्रान्तिसस्याः कारणेन
 कान्तावदनकमलान्निर्यतंकान्तिसस्या सान्द्रः स्निग्धः यो न-
 कारः नहिनहीति वाक्यं स्त्रीस्वभावजं संतापशान्तिकृत् ना-
 न्यदित्याशयः । किंतु रतारम्भे स्त्रीमुखोक्तनहिनाहिशब्देन द्विगु-
 णा सुखासाक्तिर्भवति भर्तुः स्त्रीवाक्यकेलिभिरेवोत्साहः । नतु
 श्रुतिस्मृतिभिः ताभिस्तु वृद्धस्य सुखं भवति । भुक्तभोगस्ये-
 त्यर्थः ॥ ३३ ॥

लवलीमिति । हे सखि तव कपोले गच्छद्वये लीलया सहसैव
 कोमलत्विषा पेलवशोभया लवलीं कवलीकुर्वन्ति । नत्वीदृशा ल-

यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः
 शौर्यशीलबलकान्तिशोभिताः ॥
 संकुचन्ति विकुचन्ति राघवे
 जानकीनयननीरजश्रियः ॥ ३५ ॥
 अधिरोप्य हरस्य कृत्तचापं
 परितापं प्रशमय्य बान्धवानाम् ॥
 परिणेष्यति वा न वा युवाऽयं
 निरपायं मिथिलाधिनाथपुत्रीम् ॥ ३६ ॥

वली यादृशी गल्लरुचिः।महाधयः महत्य आधयः मानसीव्याधयः
 शुष्कभावात् परिपाण्डुरं पीतवर्णं न रक्तं तत् पुण्डरीकं सिताम्भो-
 जं तस्मिन् शिशिरजनितपाण्डुरूपकमलस्य कण्ठे परितः सर्वतो
 दिग्भ्यः परिपेतुः पवनदाहः पद्मविनाशकृत् शिशिरे भवति
 अत्र तु न तथा ॥ ३४ ॥

यौवनेति । यौवनस्य उद्गमो वयसः आधिक्यं तेन नितान्तं
 अधिकं शङ्का येषां ते तथा शौर्यं शीलं स्वभावं बलस्य कान्तिः
 विजयलक्ष्मीः ताभ्यां शोभिताः जानकीनयनयोः नीरजश्रिय इव
 श्रियः प्रान्तरक्तोत्पलवच्छोभाः संकुचन्ति सङ्कोचं कुर्वन्ति। कु-
 तः यतो रावणालोकनात् अथ च राघवे विकसन्ति रामचन्द्रं
 सहासमालोकयन्ति ॥ ३५ ॥

अधीति । अयं युवा तरुणो रामः मिथिलाधिराजस्य जनकस्य
 पुत्रीं श्रीसीतां परिणेष्यति वा न परिणेष्यति इति कस्याप्यभिप्रा-
 यः । किंकृत्य हरस्य कृत्तचापं त्रुटितधनुं अधिरोप्य ज्यासहितं
 कृत्वा पुनः बान्धवानां परितापं प्रशमय्य किंतु जामदग्नेः स-

भुजपञ्जरे गृहीता नवपरिणीता चिरेण दहति वधूः ॥
 तत्कालजालपतिता बालकुरङ्गीव वेपते बाला ॥ ३७ ॥
 उपनिषदः परिपीता गीता पि च हन्त मतिपथं नीता ॥
 तदपि न हा विधुवदना मानससदनाद्बहिर्याति ॥ ३८ ॥
 अकरुणहृदयप्रियतम मुञ्चामि त्वामतः परं नाहम् ॥

काशात् प्रादुर्भवद्भयहेतुं दशरथप्रमृतिदुःखं दूरीकृत्वेत्यर्थः । इ-
 ति तथैव रावणमारणद्वारा ततो लब्धां जानकीं । उवास्य(?)तं
 नेत्रयोर्निरन्तारितदर्शनतो न कोपि नायिकादोषः ॥ ३६ ॥

भुजेति वधूः नवपरिणीता सती भुजपञ्जरे गृहीता भुजयोः पञ्जरं
 आवरणं आसनाविशेषं तस्मिन्गृहीता न भुक्तिमायाता नूतनभोग-
 त्वात् चिरेण दहति मलिना भवति चिरशब्दात् वारंवारमैथुनसे-
 वत्वायेत्यर्थः । तत्तस्मात् यस्मादसौ बाला अज्ञातयौवना रुद्धमद-
 नाद्भुशेत्यर्थः । वेपते कम्पते कथं यथा कालस्य जाले पतिता
 मृगघ्नवशमायाता सती बाला कुरङ्गी हरिणीव । कथं यथा
 मृगी लुब्धकाहता वेपते तथेयं किंतु स्वप्राणनाशनव्यथया
 भूयमानं उद्धूयत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

वधूरिति उपनिषदो विचारवेदाः परिपीताः अधीताः आस्वादि-
 ताः अर्थावगमादित्यर्थः । गीतापि अष्टादशाध्यायी भारतोक्ता
 मतिपथं नीता विचार्य श्रेष्ठाज्ञातवस्तुन उपादेयत्वात् । तदपि
 हा कष्टतरं विधुवदना चन्द्रमुखी नायका मानससदनान्मन्मथ-
 स्थानात् बहिर्न याति तत्रैव स्थिता सति अतृप्तया मां शिक्ष-
 यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इत्यालपति कराम्बुजमादायालीजनस्य विकला सा ३९
 लोभाद्वराटिकानां विक्रेतुं तक्रमनिशमटन्त्याः ॥
 लब्धो गोपकिशोर्या मध्येरथ्यं महेन्द्रनीलमणिः ॥४०॥

हे अकरुण हृदयनिर्दयचित्त हे प्रियतम मम प्रियनायक
 परं अतः केवलमस्मादेव हेतोः त्वां न मुञ्चामि त्यस्यामि कुतः
 अकरुणं हृदयं तस्मिन्नपि कामातुरत्वाद्देहश्रमकारिणि सति त-
 द्विषये हृदि मध्ये इत्यस्मिन् प्रियतमत्वेनाभीष्टत्वं स्त्रीकुलं श्रम-
 पदावाप्त्यैरतोत्साहयति पुरुषा एव श्राम्यन्तीति भावः । यद्वा
 अकरुणहृदयपाठे नास्ति करणमिन्द्रियं यस्य तथाभूतो रतः
 तृप्तः जडहृदय इत्यर्थः । तस्मादपि श्रमरतराहित्यादप्रियइत्यपि
 प्रियतमत्वेन संबुध्यते इत्यालपति आकथयति सभामध्यं अलीज-
 नस्य कराम्बुजं हस्तं आदाय गृहीत्वा सा यीतवीन्नविकला वि-
 श्रितामागता ॥ ३९ ॥

वराटिकानां द्रव्यकृतशंखानां । कीडी इति लोके । तासां
 लोभात् विक्रेतुं तक्रमनिशं अटन्त्याः । गमनं कुर्वाणायाः
 श्राम्यमाणाया इत्यर्थः । गोपकिशोर्या गोपकन्याया मध्येर-
 थ्यां रथ्यानां मध्ये महेन्द्रनीलमणिः इन्द्रनीलमणिः 'पनना इ-
 तिलोके'स लब्धः प्राप्तः यथा कस्याः पितृदत्तायाः नायिकायाः
 पातिसर्वतिरस्कारस्तद्वादित्यर्थः । यथा रसो वै रसः रसस्तु पर-
 कीयायामेव यथा मणिः प्रायेण गोपकन्याभाग्यं मणिशब्देन स-
 र्वद्रव्याणां विशिष्टद्रव्यरूपो भगवान् कृष्णो वरो लब्धः वृषभा-
 नुजया तथापि मध्ये रथ्यात्वेन निर्लज्जत्वं अप्राप्तसुखं व्यज्यते ४०

१ नक्तमानिशमटन्त्याः ३० पा०। २ अत्रायं चत्वारिंशदधिकः श्लोकः-

रूपावधि निरासितुं रसयन्त्या हरिमुखस्य लवण्यम् ।

तुष्टाः शिषश्चि सकले जाता सकलेनैव जवत्परुचिः ॥ १ ॥

किं जल्पसि मुग्धतया हन्त ममाङ्गं सुवर्णवर्णमिति ॥
 तद्यदि पतति हुताशे तदा हताशे तुलां तवारोहेत् ॥ ४१ ॥
 औत्सुक्यात्परिमिलतां त्रपया सङ्कोचमञ्चतां च मुहुः ॥
 नवसंगमयोर्यूनोर्नयनानामुत्सवो जयति ॥ ४२ ॥
 गरिमाणमर्पयित्वा लघिमानं कुचतटात् कुरङ्गदृशाम् ॥
 स्वीकुर्वते नमस्ते यूनां धैर्याय निर्विवेकाय ॥ ४३ ॥
 निःसीमशोभासौभाग्यं नताङ्ग्या नयनद्वयम् ॥
 अन्योन्यालोकनानन्दविरहादिव चञ्चलम् ॥ ४४ ॥

किमिति । मुग्धतया अज्ञानतया हे मुग्धेऽतिव्यस्तं वा तया
 नायिकया सह त्वं किं जल्पसि इति किं ममाङ्गं सुवर्णं मम देहं
 स्वर्णवत्तेजस्वि तत् यदि हुताशे दाहकत्वात् निराशे हुताशेऽग्नौ
 तव पतति तदा तुलां आरोहेत् तुल्यतां प्राप्नोति किंतु सुवर्णं
 परीक्षयेत् । यथाग्नौ तथात्र नायिकापरीक्षणं नायक एवेत्या-
 शयः ॥ ४१ ॥

औत्सुक्यादिति । सुगमम् ॥ ४२ ॥

गरिमाणं गौरवं अर्पयित्वा लघिमानं कुचतटात् कुचम-
 ध्यात् गृहीत्वा स्वयंकुरङ्गदृशां स्त्राणां यूनां च युवानः पुरुषा-
 स्तेषां धैर्याय निर्विवेकाय ते तुभ्यं नमः । निर्विवेकत्वेन स्थौ-
 र्यार्पणं कुचमर्दनात् लघ्वर्पणं विवेकस्य नाशात् । धैर्यं न ल-
 घ्वपि स्थितं कथं कीदृशाय कुचतटसकाशात् लघिमानं स्वी-
 कुर्वते नष्टायेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

निरिति । निःसीमासौ अधिकप्रतिष्ठा तस्याः शोभायाः
 सौभाग्यं सर्वशृंगारश्रेष्ठं नताङ्ग्या नयनद्वयम् । अन्योन्यमालो-
 कनमेवानन्दं रतं तस्य विरहादिव चञ्चलम् ॥ ४४ ॥

१ कुचतटात् सरोजदृशमिति वा पाठः ।

भवति वयसि प्रथमे समुदञ्चति तरुणिमनि सुदृशः ॥
 दधति स्म मधुरिमाणं वाचो गतपञ्च विभ्रमाश्च भृशम् ४५
 गुरुमध्ये हरिणाक्षीमार्तिकशकलैर्निहन्तुकामं माम् ॥
 रदयन्निव रसनाग्रं तरलितनयनं निवारयाञ्चक्रे ॥ ४६ ॥
 नयनाञ्चलावमर्षं या न कदाचित्पुरा सेहे ॥
 आलिङ्गितापि जोषं तस्थौ सागन्तुकेन दयितेन ॥ ४७ ॥
 मानपराग्वदनापि प्रियाशयाने च दयितकरकमले ॥
 उद्वेल्लहुजमलसग्रीवाबन्धं कपोलमाधत्ते ॥ ४८ ॥

तरुणि अतिक्रम्य सुदृशः वयसि वृद्धनायकावयक्रमे(!!) प्रथमे
 भवति सति बालवयसि अथ तृतीये युववयसि समुदञ्चति सति
 वाचो बाल्ये गतयो युवत्यांश्च विभ्रमाभृशं धुरिमाणं धूर्भारं त-
 स्य भावं दधति स्म ॥ ४५ ॥

गुर्विति । तरलितनयनं चञ्चलनेत्रं रसनाग्रं रदयन् इव जिह्वाग्रं
 मर्दयन्निव नासिकाग्रगततर्जन्या मां निवारयाञ्चक्रे निवारया-
 मास कथंभूतं मां गुरुमध्ये श्वस्तूश्यालसभायां आर्तिकशकलै-
 र्नाराजनखण्डैः पिष्टहरिद्राकृतैः कृत्वा हरिणाक्षीं मृगवच्चञ्चल-
 नेत्रां निहन्तुकामं प्रहर्तुमिच्छन्तम् ॥ ४६ ॥

नयनेति । यानाय या कदाचित् पुरा पूर्वं नयनयोरञ्चले
 प्रान्ते तयोरवमर्षं न सेहे । जोषं सुखेन आलिङ्गितापि गन्तुकेन
 विदेशं प्रति प्रस्थितेन यद्वा गन्तुकेन विदेशादागतेनालिङ्गिता
 तस्थौ स्थिताभूत् । किंतु न हृदयादूरीभवितुं कामनीया ॥ ४७ ॥
 मानपराग्वदना न मानवती अपि प्रियाशयाने दयितकर-

१ भवतीत्याद्ययं श्लोकोनिः सीमेत्यस्यादौ पठितः केषु
 चित्पुस्तकेषु । भवतीत्यत्र यच्चतीति वा पाठः ॥

लोचनफुल्लाम्भोजद्वयलोभान्दोलितैकमनाः ॥

कस्तूरीतिलकमिषादयमलिकेलिस्तवोल्लसति ॥४९॥

अधिरजनि प्रियसाविधे कथमपि संवेशिता गुरुभिः ॥

किं भवितेति सशङ्कं पङ्कजनयना परामृशति ॥ ५० ॥

चिन्तामीलितमनसो मनसिज सख्यो विहीनप्रभाः

प्राणेशः प्रणयाकुलः पुनरसावास्तां समस्ता कथा ॥

एतत्त्वां प्रतिबोधयामि मम चेदुक्तिं हितां मन्यसे

मुग्धे मा कुरु मानमाननमिदं राकापतिर्जेप्यति ॥५१॥

कमले प्रियहस्तपद्मे उद्वेल्लदुजं आलिङ्गितबाहु यस्मिन् तत् अ-
लसं ग्रीवाबन्धं यत्र तादृशं कपोलं आधत्ते ॥ ४८ ॥

लोचनेति । कस्तूरीतिलकस्य मिषस्तस्मात् अयं अलिकेलि-
स्तवोल्लसति । कीदृशः केलिः लोचने एव फुल्लाम्भोजे तयोर्द्वये
लोभेन आन्दोलं इतं प्राप्य चञ्चलत्वमायान्तं केवलं एकं मनो
यस्याः सा तथा ॥ ४९ ॥

अधीति । अधिरजनि रजन्यामाधिगतं यत् प्रियस्य साविधं
सत्कारं तस्मिन् कार्ये कथमपि महता कष्टेन गुरुभिः पित्रादि-
बन्धुभिः संवेशिताऽऽज्ञप्ता नियुक्तेत्यर्थः । पङ्कजनयना पङ्कजश-
ब्दात् किञ्चिन्म्लाननेत्रा सा सती किं भविता भविष्यति इति
सशङ्कं शङ्कया सहितं यत्र यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा
परामृशति विचारयति ॥ ५० ॥

चिन्तेति । हे मुग्धेऽहं त्वां प्रति एतद्वक्ष्यमाणं प्रतिबोधया-
मि ज्ञापयामि कथयामीत्यर्थः । चेत् त्वं ममोक्तिं हितां मन्यसे

अलङ्कृत् कर्णो भृशमनुभवन्त्या नवरुचं
 ससीत्कारं तिर्यग्बलितवदनाया मृगदृशः ॥
 कराब्जव्यापारानतिसुकृतसारान् रसयतो
 जनुः सर्वश्चाध्यं जयति ललितोत्तंस भवतः ॥ ५१ ॥
 आयातैव निशा निशापतिकरैः कर्णं दिशामन्दिरं
 भामिन्यो भवनेषु भूषणगणैरङ्गान्यलंकुर्वते ॥
 मुग्धे मानमपाकरोषि न मनागचापि रोषेण ते
 हाहा बालमृणालतोप्यतितरां तन्वी तनुस्ताम्यति ५३ ॥

तर्हि मानं मा कुरु इदं आननं माने कृते सति राकापातिः पू-
 र्णिमापातिश्चन्द्रो जेष्यति मालिन्यात् मुखे जन्यमानलाञ्छनत्वा-
 दिति भावः । कुतः यतः चिन्तामीलितं शुचानिलीनं मानसं
 यस्य तत्तथा मनसिजः कामः जातः । सूर्यो विहीना प्रभा
 यासां ताः तथा प्राणेशः प्रियतमप्रणयाकुलः स्नेहव्याकुलितचे-
 ताः । असौ नायका पुनः समस्ता कथा प्रतिद्वावेवास्तु तस्य
 निन्दकाप्रियाप्रियायानिन्दकोसौ (?) ॥ ५१ ॥

अलमिति । हे ललितोत्तंस ललितायाः उत्तंस प्रिय । भवतः
 तव सर्वश्चाध्यं जनुः जयति किंभूतस्य तव अतिसुकृतस्य सारान्
 कराब्जव्यापारान् हस्तकृतकार्यान् रसयतः स्त्रीहस्ततले स्वहस्त-
 तालेन वार्त्तामालयतः किं कर्तुं भृशं अधिकं नवरुचं अनुभवन्त्याः
 शोभायमानायाः ससीत्कारं व्यथया सीत्काराविर्भावं यथा
 स्यात्तथा तीर्यग्बलितं वदनं यस्याः सा तथा तस्या मृगदृशः
 हारिणाक्ष्याः कर्णो अलं कर्तुं भूषितुमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

आया • । हे मुग्धे निशापतिकरैः चन्द्रकिरणैः निशारात्रिः

वाचं माङ्गलिकीं प्रयाणसमये जल्पत्यनल्पं जने
केलीमन्दिरमारुतायनमुखेविन्यस्तवक्राम्बुजा ॥
निःश्वासग्लपिताधरं परिपतद्वाष्पाद्रवभोरुहा
बाला लोलविलोचना शिवशिव प्राणेशमालोक्ते ५४॥

आयातैव एवशब्दोत्र पादपूरणे दिशामन्तरं कीर्ण व्याप्तं चन्द्र-
रश्मिभिरित्यर्थः । भामिन्यो भवनेषु शृङ्गारगृहेषु भूषणानां स्वर्णम-
णिमुक्ताभरणानां गणैः समूहैरङ्गानि नासाद्यवयवानि अलंकुर्वते
भूषयन्तीत्यर्थः । तथापि त्वं मानं मनाक् अपि नापाकरोषि न
दूरीकरोषि अद्यापि ते रोषेण हाहा बालमृणालतोपे अतितरां
तन्वी तस्मादप्यतिमृद्वी तनुस्ताम्यति कुप्यति किन्तु मानभावात्
क्रोधावसरस्तत्र रतकारिणी नायकादप्यतिविषमदुःखोपस्थशरा-
न शाम्यति रतोऽस्माहे निश्चितापि न निवर्तत इत्याशयः ॥५३॥

वाचमिति । माङ्गलिकीं मंगलानुसारिणीं तां जल्पति जने
सति अनल्पं यथा स्यात्तथा बहुतरमित्यर्थः । केलीमन्दिरस्य

१ वाचो माङ्गलिकीः इति बहुवचनान्तः पाठोपि चतुःपञ्चाशत्समाप्ते इमे
प्रसिद्धाः—

यदवधि दयितो विलोचनाभ्यां सहचरि देववशेन दूरीभूय ॥
तदवधि शिथिलीकृतो मदीये रथकरणैः प्रणयो निजक्रियासु ॥ १ ॥
निरिवलां रजनीं प्रियेण दूरात् उपयातेन विरोधिता कथाभिः ॥
अधिकं नहि पारयामि वक्तुं सखि मा जल्प तवायत्नी रसज्ञा ॥ २ ॥
निपतद्वाष्पसंरोधमुक्तचाञ्चल्यतारकम् ॥

कदानयननीलाब्ज मालोकेय मृगीदृशः ॥ ३ ॥

यदि लक्ष्मण सा मृगेषणा न मदीक्षासरणिं समेव्यति ।
अमुनाजडजीवितेन मे जगता वा विफलं किं फलम् ॥ ४ ॥
भवनें करुणावतीं विशन्ती गमनाञ्जलवलाभलात्सेषु ।
तरुणेषु विलोचनाब्जमालामथ बाला पथि पातयांभूय ॥ ५ ॥
पापं हन्त मया हतेन विहितं सीतापि यद्यापिता
सा मामिन्दुमुखी विना बत वने किं जीवितं धारयति ।

दारिद्र्यं भजते कलानिधिरयं राकाधुना म्छापति
 स्वैरं कैरवकाननेषु परितो मालिन्यमुन्मीलति ॥
 चोत्तन्ते हरिदन्तराणि सुहृदां वृन्दं समानन्दति
 स्वं चेदञ्जसि काञ्चनाङ्गि वदनाम्भोजे विकासश्रियम् ५५

माकृतायनं मवासं तस्य मुखे विन्यस्तं वक्त्राम्बुजं यया सा तथा
 तति परिपतन्ति बाष्पाभितैः आर्द्रौ वक्षोरुहौ स्तनौ यस्याः सा
 तथा बाला मुग्धा नायिका लोले विलोचने यस्याः सा तथा
 चक्षुरेक्षणा सतीत्यर्थः । निःश्वासम्लपिताघरं श्वाससंशुष्काध-
 रोष्ठं प्राजेशं नायकमवितृप्तमित्यर्थः । शिवशिव आलोकते का-
 ष्म्यरसः । तथा नायिका मुग्धलक्षणम् ॥ ५४ ॥

दारिद्र्यामिति । असौकलानिधिः चन्द्रः दारिद्र्यं भजते अमा-

आलोक्यैव कथं मुखं मुक्तितो किते वदिष्यन्ति मां
 राभ्यं वातु रसातले पुनरिदं न प्राप्नुतुं कामये ॥ ६ ॥
 ज्वसि प्रतिपक्षकामिनीसदनादन्तिकमञ्जति प्रिये ।
 सुहृदो वचनाञ्जकः क्वचोऽदिवाय त्वरयाऽरुणयुतिः ॥ ७ ॥

क्षमापयैकपदयोः पदयोः पतति प्रिये ।

क्षेमः सरोजवदना वचनाञ्जकान्तयः ॥ ८ ॥

निर्वासयन्ती क्षुतिमङ्गानां शोभा हरेरंजदम्नो धयन्त्याः ।

धिरापराधस्तुतिमास्तस्योपि रोषः क्षमापुनिको बभूव ॥ ९ ॥

राज्ञौ मस्यातिक्लृप्ते महद्भयमुपस्थितम् ।

बाले वारय पाण्ड्यस्थ वासदानविधानतः ॥ १० ॥

मल्लभाभिलषन्नलक्षिते मभिभवने काननीयति क्षणतः ।

विरहेण विकलहृदया निर्जलमीनायते महिला ॥ ११ ॥

कात्मानुदयं सा हालाहलवद्विजानती नितराम् ।

अपि नीलोत्पलमाला बाला व्यालावलि किलामनुत ॥ १२ ॥

विधिबन्धितया मया न वातं सखि सङ्केतनिकेतनं प्रियस्य ।

अधुना वत किं विधातुकामो मयि कामो नृपतिः पुनर्न जाने ॥ १३ ॥

पाटीरास्तु भुजङ्गपुङ्गवमुखायाता इवातापिनो
 वाता वान्ति वहन्ति लोचनममीताम्रारसालद्रुमाः ॥
 एते हन्त किरन्ति कूजितमयं हालाहलं कोकिला
 बाला बालमृणालकोमलतनुः प्राणान् कथं रक्षतु ५६॥
 आयातैव निशा मनोमृगदृशामुन्निद्रमातन्वती
 मानो मे कथमेष संप्रतिनिरातङ्गं हृदि स्थास्यति ॥

वास्यावर्णनमित्यर्थः। निष्कलो भवति । अथ च राकाधूना म्ला-
 यति कुहूरूपा भवतीत्यर्थः। स्वैरं स्वेच्छयैव कैरवाणां कुमुदानां
 काननेषु परितः मालिन्यं निर्धिकासत्वं उन्मीलति सति मुद्रिते
 सति कौमुद्यभावादित्यर्थः । हरिदन्तराणि द्योन्तते कुतः यतः
 हे काञ्चनाङ्गि स्वर्णवद्भौरशरीरे त्वं चेद्वदनाम्भोजे विकास-
 श्रियं मुखे हास्यमेव अञ्चसि अङ्गीकरोषि शोभायादित्यर्थः ।
 तर्हि सुदृढां वृन्दं समानन्दति ॥ ५५ ॥

पाटीराश्चन्दनद्रुमाः भुजङ्गपुङ्गवानां मुखेभ्य आयाता नि-
 श्वासरूपा इव न तु चन्दनाः शीतलाः सर्पफूत्कारेभ्यो मि-
 श्रिताः सन्तेः सन्तापवहा इति भावः॥ आतापिनः चिह्नाः प-
 क्षिणो यथा वाता वान्ति चक्रवातावाच्यारूपवत् । असी रसा-
 लद्रुमाः ताम्रा जाताः ग्रीष्मर्तुवत् । एते कोकिलाः कूजितमयं
 हालाहलं हन्त किरन्ति विरहिणां कोकिलशब्दो व्यथादाता
 तस्मान्मारणात्मकं शब्दं विषसृज्यते ॥ बाला बालमृणालवत्
 कोमला तनुर्यस्याः सा कथं प्राणान् रक्षतु कथं रतोद्यता न
 भवतीत्यर्थः अपि तु भवतु आशीः कथम् ॥ मनस्विनीमान-
 विघातदक्षं तदेवजातं वचनं स्मरस्येति कुमारः ॥ ५६ ॥

विदूरादाश्चर्यस्तिमितमथ किञ्चित्परिचया-
 दुदञ्चञ्चाञ्चल्यं तदनु परितः स्फारति रुचिः ॥
 गुरूणां संघातैः सपदि मयि याते समजनि
 त्रपाघूर्णोत्तारं नयनमिह सारं मृगदृशाम् ५९ ॥
 कपोलाबुन्मलित् पुंलकनिकरवौ मयि मनात्
 मृशन्त्यतः स्मेरं स्तबकितमुखाम्भोरुहस्यः ॥
 कथंकारं शक्याः परिगदितमिन्दीवरदृशो
 लसद्राक्षानिर्यत् रसभरसमच्छाभणतयः ॥ ६० ॥

तस्याहस्तावृत्तियुक्त इतिभावः । सा दक्षिणा नायका पद्मिनी
 पद्मलाञ्छितहस्तेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

विदूरात्समीपात् आश्चर्ये अस्तिमितं निश्चलं अथ किञ्चित्
 परिचयात् सङ्गत्या उदञ्चत् प्रगटीभवत् चाचल्यं यस्य तत्तथा
 तदनु परितः सर्वतो वृद्धा रुचिः सूर्यप्रभा स्फारति उन्मेषय-
 ति जाग्रयतीत्यर्थः । किं जागृति मृगदृशां त्रपाघूर्णे उत् उर्ध्वे
 तारे यस्य तादृशं उर्ध्वकनीनयनं इह सारं श्रेष्ठं कामोद्दीपक-
 प्रेक्षणात् । कस्मिन् सति गुरूणां संघातैः समूहैः सह सपदि
 शीघ्रं उद्यमायेत्यर्थः । मयि याते सति ॥ ५९ ॥

अथ इन्दीवरदृशः कञ्जलबाष्पावृतनेत्रायाः स्त्रियः परिग-
 दितं वाक्यं कथं कारं कथामिति प्रबन्धयुक्तं शक्यङ्कारशब्दा-
 त् कर्तृपर्यायो ज्ञेयः । शक्यः समर्थो भवति यस्या भणतयः
 लसन्ति द्राक्षा या मृद्रीका तस्याः रसस्तेन भरः भारस्तस्य
 समच्छाः मिष्टा इत्यर्थः । स्तबकिता सान्द्रा मुखाम्भोरुहस्य

१ स्फारितरुचिः ६० पा० । २ संघातं ६० पा० । ३ सारंगजदृशः ६०
 पा० । ४ उन्मीलनवपुलकपाली मयि मनाक् ६० पा० ।

प्रसङ्गे गोपानां गुरुषु महिमानं यदुपते-

रुपाकर्ण्य स्विद्यत्पुलकितकपोला कुलवधूः ॥

विषज्वालाजालं झटिति वमतः पद्मगपते

फणायां साश्वर्यं कथयतितरां ताण्डवविधिम् ॥६३॥

यथा स्यात्तथा नन्दमूनोः कृष्णात् काचित् कान्तिनिखिलानां सर्वेषां प्राणिनां नयनान्याकर्षयति तत् तस्मिन्कर्मणि जानातीति ज्ञा सती आविर्भूता । कृषिर्भूषाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते । तस्मात्सार्वकमेवेति भावः । स्यन्दिनी स्वययुक्ता मत्तयुत्रेकेणेत्याशयः । तस्या अवधिमुखे विरहे दीर्घश्वासो निश्वासः गण्डमूले पाण्डिमा योतगच्छस्थलता च शून्या वृत्तिः आगमनं मधुपुरीप्रस्थानात् तत्रैवाविर्भावाधिक्यं दृष्टं रङ्गं गतः साग्रज इति तत्रैव कुलमृगदृशां चेतसि पुरनायिकानां चाकुलं जातिः तस्याः मृगदृशां यावदवनितानां चेतसि प्रादुरासीत् ॥ ६२ ॥

प्रेति । कुलवधू राधिका प्रसङ्गे सभाप्रास्ताविकवार्तालापे गुरुषु पित्रादिषु तृतीयार्थः तैः कृत्वा वर्ण्यमानं गोपानां मध्ये यदुपतेः महिमानं कृष्णस्य चरितप्रशंसां उपाकर्ण्य श्रुत्वा पुलकिते सगद्वदे कपोले यस्याः सा तथा सति विषज्वालानां जालं समूहं झटिति तत्क्षणमेव वमतः उद्गिरतः पद्मगपतेः कालियस्य फणायां एकशतसंख्यायां दव्यां आश्वर्येण सहितं साश्वर्यं यथा स्यात्तथा व्यस्तं वा सेति नायका आश्वर्यं विस्मायकं ताण्डवस्य विधिः । तच्चित्रताण्डवेति श्रीभागवते । विधिशब्दात् यद्यच्छिरो न नमतेऽगशतैकशीर्ष्णस्तत्तन्ममर्दं खलदण्डधरोङ्किपातैरिति विध्यर्थः । तं विधिं कथयति तरां शीघ्रं क्रमेण यथायोग्यं विस्तार्य कथयति ॥ ६३ ॥

कैशोरे वयसि क्रमेण तनुतामायाति तन्व्यास्तना-
 वागामिन्याखिलेश्वरे रतिपतौ तत्कालमस्याज्ञया ॥
 आस्ये पूर्णशशाङ्कता नयनयोस्तादात्म्यमम्भोरुहां
 किंचासीदमृतस्य भेदविगमः साचिस्मिते तात्त्विकः ६४
 शयिता शैवलशयने सुषमा सैषा नवेन्दुलेखेव ॥
 प्रियमागतमपि साविधे सत्कुरुते मधुरवीक्षणैरेव ॥६५॥

कैशोरे इति । हे साचिस्मिते मन्दहास्ये कैशोरे वयसि मुग्धाव-
 स्थायां क्रमेण सति तन्वाः सूक्ष्मदेहायाः पद्मिन्या इत्यर्थः । तनौ
 कुचा तनुतां सूक्ष्मत्वं आयाति आयातौ इति योज्यं उक्तिबहुत्वान्न
 प्रयोगविरोधोत्र दर्शितः । अस्य आज्ञया कान्ताधीनतया रति-
 पतौ कन्दर्पे तत्कालं तत्क्षणमेवागामिनि सति प्रादुर्भूते सति
 यतोऽखिलस्य जगतः जंगमस्य ईश्वरे नियन्तरि तद्विशेषणं । किं
 भवति कामाङ्गरे आस्ये मुखे पूर्णशशाङ्कश्चन्द्रस्तद्वत्प्रसन्नता न-
 यनयोः अम्भोरुहां तादात्म्यं कमलमिव मृदुरागत्वं च भवति
 इति योज्यं किंच पुनः किं भवति । तात्त्विकः तत्त्वभवः वीर्यजः
 अमृतस्यायुषः भेदः नाशरोगकरत्वात् उक्तं हि कोके महारा-
 मः पुमान् यो वै स वै भवति चाश्मरीति तस्यामृतभेदस्य विगमो
 निष्क्रिया सा भवति वीर्यस्खलनं भवतीत्याशयः ॥ ६४ ॥

शैवलानां शयने शयिता सा एषा नायिका ग्रीष्मे शीतगुण-
 दत्वात् । शैवालशय्यां रचित्वा सुप्यन्ति कामिन्यः तस्मात् शै-
 वलपदं उत्तरस्थानगतं ज्ञेयं अथ पल्लवाङ्कुरपुष्परचितशय्याया-
 मिति ज्ञेया शैवालस्य लेपत्वात् । अयुक्तमिव दृश्यते केवल न-
 वेन्दोः लेखेव यथा चन्द्रस्यैकाकलाऽऽकाशस्थिता तथेव नी-
 लवर्णत्वात् अत्र शैवलपदं उपमासादृश्यं प्रियं सविधे सत्कारे

विरहेण विकलहृदया विलपन्ती दयितदयितेति ॥
 आगतमपि तं सविधे परिचयहीनेव वीक्षते बाला ६६॥
 अधरद्युतिरस्तपल्लवा मुखशोभा शशिकान्तिलङ्घिनी ॥
 तनुरप्रतिमात्र सुभ्रवो न विधेरस्य कृतिं विवक्षति ६७
 व्यत्यस्तं लपति क्षणं क्षणमहो मौनं समालम्बते
 सर्वस्मिन् विदधाति किंच विषये दृष्टिं निरालम्बनाम्॥
 श्वासं दीर्घमुरीकरोति न मनाङ्गेषु धत्ते धृतिं
 वैदेहीविकलव्यथाविकलितो हा हन्त लङ्केश्वरः ॥६८॥

आगतमपि सत्कारकारिणमित्यर्थः । सत्कुर्वते कैः कटाक्षैरेव
 नतु गीर्भिः यतोसौ विदग्धा ॥ ६९ ॥

विरहेणेति । पारिचयोज्ञानं तेन हीना मूढेव वीक्षते न ज्ञानवती
 मुग्धेत्यर्थः । अविदग्धा । शेषं सुगमम् ॥ ६६ ॥

अधरेति । सुभ्रवो मृगाक्ष्याः अधरोष्ठद्युतिः अस्ता निरस्ता
 पल्लवा यया सा । तथा तनुः देहवल्ली अप्रतिमा नान्यसमाऽस्य
 विधेर्देवस्य कृतिं न विवक्षति । शेषं सुगमम् ॥ ६७ ॥

व्यत्यस्तमिति । क्षणं व्यत्यस्तं लपति विरुद्धं कथयति हे वैदेहि
 ग्रामङ्गीकुर्विति क्षणमहो मौनं समालम्बते तूष्णीं भवति तस्या
 निरुत्तरात् भयशङ्कया इति भावः । किंच सर्वस्मिन् विषये स्त्री-
 मात्रे निरालम्बनां न सोढां दृष्टिं विदधातीति सर्वाः स्त्रियोऽम-
 र्षयन् राक्षसेन्द्रः इति जानकीदोषात् अद्भुते कथितं दीर्घं श्वासं
 दाहवशात् निर्मदत्वाभावात् उरीकरोति निःश्वसतीत्यर्थः । वैदेह्याः
 विकला व्यथा निर्जीवाशङ्कया विकलितमपि सङ्गमयति सति वै-
 देही निर्जीवा भविष्यतीति निर्भयात् ईश्वरनियुक्तोसौ रावणो
 जात इति भावः । तस्मात्परस्त्रीषु रसो विरसो ज्ञेयः ॥ ६८ ॥

उदितं मण्डलमिन्दोरुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण ॥
 मुदितं च सकलललना चढामणिशंसनेन मदनेन ६९
 आलोक्य सुन्दरि मुखं तव मन्दहासं
 नन्दन्त्यमन्दमरविन्दाधिया मिलिन्दाः ॥
 किं वासिताक्षि मृगलाञ्छनसंभ्रमेण
 चञ्चुपुटं चटुलयन्ति चिरं चकोराम् ॥ ७० ॥
 स्मितं नैतत् किंतु प्रकृतिरमणीयं विकसितं
 मुखं ब्रूते को वा कुसुममिदमुद्यत् परिमलम् ॥
 स्तनद्वन्द्वं मिथ्याकनकनिभमेतत्फलपुगं
 लतारम्या सेयं भ्रमरकुलरम्या न रमणी ॥ ७१ ॥
 सङ्ग्रामाङ्गणसन्मुखाहतकिपद्विश्वम्भराधीश्वर-
 व्यादीर्णीकृतमध्यभागविवरोन्मीलन्नभोनीलिमा ॥
 अङ्गारप्रस्वरैः करैः कवलयन्नेतन्महीमण्डलं
 मार्तण्डोद्यमुदेति केन पशुना लोके शशाङ्कीकृतः ७२

उदितमिति । मुदितं सुरतं उदितं सर्वत्र संबध्यते ॥ ६९ ॥
 आलोक्येति । अमन्दं बहु यथा स्यात्तथाऽरविन्दधिया प-
 द्मशङ्कया नन्दन्ति आनन्दिताः सन्ति । किं वाथो वा मृगला-
 ञ्छनस्य संभ्रमेण कौतुकेन चन्द्राशङ्कया चटुलयन्ति विवृतास्याः
 भवन्ति हेसिताक्षि कज्जलाञ्छितनेत्रे । शेषं सुगमम् ॥ ७० ॥

स्मितमिति । सुगमम् ॥ ७१ ॥

समिति । अयं मार्तण्डः सूर्यः अङ्गारप्रस्वरैः महासन्तप्तैः करैः
 एतन्महीमण्डलं कवलयन् संभ्रसन् निरसयन्नित्यर्थः । उदेति स
 केन पशुना शशाङ्कीकृतः । पशवन्धने इत्यस्मात् पश्यतीति वि-

श्यामं शितं च सुदृशो न दृशोः स्वरूपं
 किंतु स्फुटं च गरभेतदधामृतं वा ॥
 नोचेत्कथं निपतनादनयोस्तदैव
 मोहं मुदं च नितरां दधते युवानः ॥ ७३ ॥
 अलिर्मृगो वा नेत्रं वा यत्रकिञ्चिद्विभासते ॥
 अरविन्दं मृगाङ्गो वा मुखं चेदं मृगीदृशः ॥ ७४ ॥
 दयिते रदनत्विषां मिषात्
 अयि तेऽमी विलसन्ति केसराः ॥

ग्रहः केन पशुना जालेन निबद्धेनेत्यर्थः । मेघपर्यायः । तेन मे-
 घेनासौ शशाङ्गीकृतः चन्द्रवच्छीतलः कृतः । अन्तर्लोकः
 श्लोकोयम् । कीदृशो मार्तण्डः संग्रामाङ्गणे सन्मुखाः युद्धानु-
 यायिनो ये दैत्यास्तैराहतो यो विश्वम्भराधीश्वरस्तेन तेजोरू-
 पेण व्यादीर्णीकृतं विदीर्णीभूतं यन्मध्यं तस्य भागे वितरः वि-
 लं तस्मात् उन्मीलत् दृश्यत् नभोनीलिमा यस्य स तथा दै-
 त्ययुधाहतविदीर्णद्वयत्वात् । सूर्यमध्ये कृष्णत्वं दृश्यते स एव
 कालसंज्ञः पुमानित्यर्थः ॥ ७२ ॥

श्याममिति । सुगमम् ॥ ७३ ॥

अलिरिति । सुगमम् ॥ ७४ ॥

१ चतुः सप्तमितमात्रे प्रसिद्धा इमे—

सुविरलमीकितारे धवलशुक्रचन्द्रिकाचमत्कारे ।

वदन परिपूर्णचन्द्रे सुन्दरि राकासि नात्र सन्देहः ॥

रूपजलाचलनयना नाभ्यावर्ता कचावलिमुज्ज्वा ।

मज्जन्ति यत्र सन्तः सेयं तरुणी तरङ्गिणी विषमा ॥

शोणाधरांशुसंभिन्नास्तन्वि ते वदनाम्बुजे ।

केसरा इव काशन्ते कान्त इन्तालिकान्तयः ॥

व्यंज्ये चक्रव्यंज्येयवारिणी

अरुन्धतीचौलस्यः ॥ ७५ ॥

अपि दृष्टे हे भिये ते तव रदनत्विषां दन्त-
केसरा विलसन्ति । अपि च
भारिणी नायका तस्याः मकरन्दस्पृहया
विलसन्ति इत्यत्रापि योज्यम् ॥७५॥

~~SECRET~~

॥२॥ **विष्णोर्देवोक्तम् सुवस्त्रवकचक्षुषा ।**

॥ १ ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

अथ तत्र विभ्रतः ।

~~SECRET~~

अथर्ववेदस्य ऋषिं पदोराः ॥ २ ॥

विष्णवेनामवरास्मि मण्डलम् ।

॥ ३ ॥

~~॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥~~ कृतम् ।

५६३ ईश्वर कथं ब्रह्मोऽस्तु किं ततः ॥ ४ ॥

~~सुधैः कृतः सुधैः कृतः सुधैः कृतः~~ सुधैः कृतः सुधैः कृतः सुधैः कृतः ।

॥ ५ ॥

..... के बारे में सत्य है ।

॥ ३ ॥

वि बन्ध हृष्यसि ।

॥ ७ ॥

..... की प्रणाली:

॥ ५ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

DATE: 11.8.11

समस्तानामे पितरं समाह्वयति ।

सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सर्वशक्तिं ॥ १० ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सदैव सेव्यं स्तनभास्वत्यो न चेशुवत्यो हृदयं हरेयुः ॥ ११ ॥

सा मदागमनवृद्धिततोषा जागरेण गमिताखिलदोषा ।

बोधिताऽपि बुबुधे मधुपैर्न प्रातराननजसौरभलुब्धैः ॥ १२ ॥

अविचिन्त्यशक्तिविभवेन सुन्दरि प्रथितस्य शम्बररिपोः प्रमादतः ।

विधुभावमश्रुतितमां तवाननं नयने रुरोजदलनिर्विशेषताम् ॥ १३ ॥

मीनवती नयनाभ्यां करचरणाभ्यां प्रफुल्लकमलवती ।

शैवालिनी च केशैः सुरसेयं सुन्दरी सरसी ॥ १४ ॥

पान्थ मन्दमते किं वा सन्तापमनुविन्दसि ।

पयोधरं समाशास्व येन शान्तिमवाप्नुयाः ॥ १५ ॥

संपश्यतां तामतिमात्रतन्वीं शोभाभिराभासितसर्वलोकाय ।

सौदामिनी वा सितयामिनी वेत्येवं जनानां हृदि संशयोऽभूत् ॥ १६ ॥

सपल्लवा किं नु विभाति वल्लरी सफुल्लपद्मा किमियं नु पद्मिनी ।

समुल्लसत्पाणिपदां स्मिताननामितीक्ष्माणैः समलम्बि संशयः ॥ १७ ॥

नेत्राभिरामं रामाया वदनं वीक्ष्य तत्क्षणम् ।

सरोजं चन्द्राबिम्बं बेलखिलाः समशेरत् ॥ १८ ॥

कनकद्रवकान्तिकान्तया मिलितं राममुदीक्ष्य कान्तया ।

चपलायुतवारिदभ्रमाव्रुते चातकपीतकैर्वेने ॥ १९ ॥

वनितीति वदन्त्येतां लोकाः सर्वे वदन्तु ते ।

यूनां परिणता सेयं तपस्येति मतं मम ॥ २० ॥

स्मयमानाननां तत्र तत्र विलोक्ष्य विलासिनीम् ।

चकोराश्चशरीकाश्च मुदं परतरां ययुः ॥ २१ ॥

वदनकमलेन बाले स्मितसुषमालेशमादधासि यदा ।

जगदिह तदैव जाने वशार्धबाणेन विजितमिति ॥ २२ ॥

कलिन्दजानीरभरेऽर्धमभ्रम बकाः प्रकाशं कृतभूस्निग्धाः ।

ध्वान्तेन वैराद्विनिगीर्यमाणाः क्रोशन्ति मन्थे शशिनः किशोराः २३

परस्परसङ्गसुरवाज्रतभ्रुवः पयोधरीः पीततरीः बभूवतुः ।

तयोरमृष्यभ्रयमुत्तिं परामवैमि मध्यस्तनिमानमेति ॥ २४ ॥

जनमोहकरं तवालि मन्थे चिकुराकारमिदं बभान्धकारम् ।

वदनेन्दुचामिहाप्रचारादिव तन्धकिं नितान्तकान्तिकायम् ॥ २५ ॥

दिवानिशं वारिणि कण्ठदक्षे दिवाकराराधनमाचरन्ती ।

वक्षोजताये किमु पद्मलाक्ष्यस्तपश्चरन्त्यबुधपङ्क्तिरेषा ॥ २६ ॥

इमावेलासः ।

• • • • • इन्द्र ने वियोगिनि ।

॥ २७ ॥

॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

... इत्युक्तम् ।

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ २७ ॥ ज्ञानमकरोत् ॥ २८ ॥

— अथः च। इत्युक्तम् ।

॥ २९ ॥

... 4-11-55

॥ ३० ॥

॥ अथ मन्त्रः ॥

• ॥ इत्थं कदा कल्या तुलया महे ॥३१॥

५. अथ शिव इति प्रियायाः ।

अचमभ्यः ननसश्च मानः ॥ ३२ ॥

॥ ५ ॥ यः शिवः ।

... अथैव शुभाकरः ॥ ३३ ॥

॥ अलङ्कारवृत्तम् ।

॥ ३४ ॥

... २ नमःशिवाय नमः ।

... : नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३५ ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ ३६ ॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जसमुवासे ॥

11 30 11

~~SECRET~~

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

~~SECRET~~

॥ ३८ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

... विमिरः ।

[illegible]

कुतो हतोः श्रेतो विधुरयमुदेति प्रतिदिनम् ॥ ३९ ॥
 विनैव झञ्जं हृदयानि यूनां त्रिविक्रभाजामपि दारयन्त्यः ।
 अनल्पमायामयवल्गुलीला जयन्ति नीलाब्जदलायताक्ष्यः ॥ ४० ॥
 यदवाधि विलासभवनं यौवनमुदियाय चन्द्रवदनायाः ।
 दहनं विनैव तदवाधि यूनां हृदयानि दह्यन्ते ॥ ४१ ॥
 न मिश्रयति लोचने सहसितं न संभाषते
 कथासु तव किं च सा विरचयत्यराळं भ्रुवम् ।
 विपक्षसुदृशः कथामिति निवेदयन्त्या पुरः
 प्रियस्य शिथिलीकृतः स्वविषयेऽनुरागग्रहः ॥ ४२ ॥
 वडवानलकालकूटवन् मकरभ्यालगणैः सहैधितः ।
 रजनीरमणो भवेन्नृणां न कथं प्राणवियोगकारणम् ॥ ४३ ॥
 लभ्येत पुण्यैर्गृहिणो मनोज्ञा तथा सुपुत्राः परितः पवित्राः ।
 स्फूर्तिं यशस्तैः समुदेति नित्यं तेनास्यं नित्यः खलु नाकलोकः ४४
 प्रभुरपि याचितुकामो भजते वामोरु लाववं सहसा ।
 यदहं त्वयाऽधरार्थी सपदि विमुख्या निराशतां नीतः ॥ ४५ ॥
 जलकुम्भमुन्मिषतरसं सपादि सरस्याः समानयन्त्यास्ते ।
 तटकुञ्जगूढसुरतं भगवानेको मनोभवो वेद ॥ ४६ ॥
 त्वमिव पथिकः प्रियो मे विटपिस्तोमेषु गमयति क्लेशात् ।
 किमितोऽन्यत् कुशलं मे सम्प्राति यत्पान्थ जीवामि ॥ ४७ ॥
 तुलामनालोक्य निजामखर्वं गौराङ्गि गर्वं न कदापि कुर्याः ।
 लसन्ति नाभाफलमारवत्यो लताः कियत्यो गहनान्तरेषु ॥ ४८ ॥
 इयमुल्लसिता मुखस्य शोभा परिफुल्लं नयनाम्बुजद्वयं ते ।
 जलपालिमयं जगद्धितन्वत् कलितः कापि किमालि नीलमेघः ॥ ४९ ॥
 आसायं सलिलान्तः सवितारमुपास्य सादरं तपसा ।
 अधुनाब्जेन मनाक् तव मानिनि तुलना मुखस्याऽऽपि ॥ ५० ॥
 अयि मन्दस्मितमधुरं वदनं तन्वङ्गि यादि मनाक् कुरुषे ।
 अधुनैव कलय शमितं राकारमणस्य हन्त साम्राज्यम् ॥ ५१ ॥
 मधुरतरं स्मयमानः स्वस्मिन्नेवालपञ्चनैः किमपि ।
 कोकनदयन्त्रिलोकीमालम्बनशून्यमीक्षते क्षीयः ॥ ५२ ॥
 मधुरसान्मधुरं हि तवाधरं तदधि मद्बहने विनिवेशय ।
 मम गृहाण करेण कराम्बुजं पप पतामि ह हा म म भूतले ॥ ५३ ॥
 शतेनोपायानां कथमपि भतः सौधशिखरं

मन्त्रोपनिषत् ।

अथः पञ्चिनावतुल्यशील

नयनान्तः परितुष्टिवेपु मीलः ॥

नयनोपनिषत् ललु स्वयं या

अथ लोके तुम्योपनिषत् कथं सा ॥ ७६ ॥

१७६ ॥ १७६ ॥ यः कथोपनिषत् । चञ्चला चपला अपी-
१७६ ॥ १७६ ॥ नयनान्तः परितुष्टिवेपु मीलः ॥
१७६ ॥ १७६ ॥ नयनोपनिषत् ललु स्वयं या
१७६ ॥ १७६ ॥ अथ लोके तुम्योपनिषत् कथं सा ॥ ७६ ॥

१७६ ॥ १७६ ॥ यः कथोपनिषत् । चञ्चला चपला अपी-

१७६ ॥ १७६ ॥ नयनान्तः परितुष्टिवेपु मीलः ॥

१७६ ॥ १७६ ॥ नयनोपनिषत् ललु स्वयं या

१७६ ॥ १७६ ॥ अथ लोके तुम्योपनिषत् कथं सा ॥ ७६ ॥

१७६ ॥ १७६ ॥ यः कथोपनिषत् । चञ्चला चपला अपी-

१७६ ॥ १७६ ॥ नयनान्तः परितुष्टिवेपु मीलः ॥

१७६ ॥ १७६ ॥ नयनोपनिषत् ललु स्वयं या

१७६ ॥ १७६ ॥ अथ लोके तुम्योपनिषत् कथं सा ॥ ७६ ॥

१७६ ॥ १७६ ॥ यः कथोपनिषत् । चञ्चला चपला अपी-

१७६ ॥ १७६ ॥ नयनान्तः परितुष्टिवेपु मीलः ॥

१७६ ॥ १७६ ॥ नयनोपनिषत् ललु स्वयं या

१७६ ॥ १७६ ॥ अथ लोके तुम्योपनिषत् कथं सा ॥ ७६ ॥

१७६ ॥ १७६ ॥ यः कथोपनिषत् । चञ्चला चपला अपी-

१७६ ॥ १७६ ॥ नयनान्तः परितुष्टिवेपु मीलः ॥

१७६ ॥ १७६ ॥ नयनोपनिषत् ललु स्वयं या

१७६ ॥ १७६ ॥ अथ लोके तुम्योपनिषत् कथं सा ॥ ७६ ॥

वेचने तव यत्र माधुरी सा
 हृदि पूर्णो करुणा च कोमलेभूत् ॥
 अधुना हरिणाक्षि हा कथं वा
 गतिरन्येव विलोक्यते गुणानाम् ॥ ७७ ॥
 अनिशं नयनाभिरामया
 रमया संभदिनो मुखस्य ते ॥
 निशिनिःसरदिन्दिरं कथं त-
 तुलयामः कलयापि पङ्कजम् ॥ ७८ ॥
 अङ्गैः सुकुमारतरैः सा कुसुमानां श्रियं हरति ॥
 विकलयात कुसुमबाणो बाणालीभिर्मम प्राणान् ७९
 सिध्यति सा पथि यान्ती कोमलचरणा नितम्बभारेण ॥
 सिध्यामि हन्त परितस्तद्रूपविलोकनेन विकलोहम् ॥ ८० ॥

वचन इति । गुणानां वचनादीनां अन्यैव विरुद्धेव विलो-
 क्यते कथं वा नेत्यर्थः । तादृश्येव मुखदा तव सङ्गतिः । अत्र
 विरहाभावो नायकः ॥ ७७ ॥

अनिशमिति । अनिशं सदैव नयनयोरभिरामया शीतलका-
 रिण्या मया शोभयासंभदिनो मत्तस्य ते मुखस्य कलयापि षो-
 ढशीसंख्ययापि निशि रात्रौ निःसरन्तीन्दिरा यस्मात्तस्मात्
 पङ्कजं पद्मं वयं कथं तुलयामः नैवेत्यर्थः । कथमस्य पर्यायो
 निषेधः ॥ ७८ ॥

अङ्गैरिति । सुगमम् ॥ ७९ ॥

सिध्यतीति । सुकुमारचरणा नायका नायकस्त्वधीरः । सु-
 गमम् ॥ ८० ॥

मधुरागमनोन्मुखे सुसारा

वसुभारार्तिभृतां ब्रजाङ्गनानाम् ॥

प्रलयज्वलनायते स्म राका

भवनाकाशमजायताम्बुराशिः ॥ ८१ ॥

केलीमन्दिरमागतस्य शनकैरालीरपास्येङ्गितैः

सुप्तायाः सरुषः सरोरुहदृशः संवीजनं कुर्वतः ॥

जानन्त्याप्यनाभिज्ञयैव कपटव्यामीलिताक्षणोरिव

श्रान्तोसीत्यभिधाय वक्षसि तया पाणिर्ममासिञ्जितः ८२

मान्थर्यमाप गमनं सह शैशवेन

रक्तं सदैव मनसाधरबिम्बमासीत् ॥

मधुरेति । मधुरागमने मन्दगतौ उन्मुखः तस्मिन् जने सुसारा
सुतत्वा वसुभारेणाभरणभरेणार्तिभृतां व्यथावतीनाम् ब्रजाङ्गनानां
गोपीनां प्रलयज्वलनस्य सूर्यस्याग्नेर्वा तस्य तेजसः । राका पूर्णे
निशाकरे सा राक्षिका शीतलकारिणी कालाग्निशमनीत्यर्थः ।
तस्मात् यत्रेदृशी नायका तद्वचनाकाशं गृहान्तरं सावकाशवस-
नमित्यर्थः । अम्बुराशिः समुद्रोऽजायत ॥ ८१ ॥

केलीति । केलीमन्दिरमागतस्य सुरतगेहं प्राप्तस्य शनकैः । इङ्गि-
तैः रहस्यैरालीः सरुषोऽपास्य त्यक्त्वा सुप्तायाः सरुषः सरोरुहदृ-
शः काभिन्याः रुषितायाः सकाशे संवीजनम् कुर्वतो मम भृत्यव-
न्नियुक्तस्य कामार्तस्य वक्षसि हृदि श्रान्तोसीत्यभिधाय कथयित्वा
कुपितयापि तया पाणिरासिञ्जितः । कीदृश्या तया कपटव्यामी-
लिताक्षणोरिव नेत्रयोः । तृतीयार्थे षष्ठी ज्ञेया । ताभ्यां कृत्वो-
पलक्षितया जानत्यापि पतिं समीपे व्यजनहस्तं वीजयन्तम् ।
अनाभिज्ञया न बुधया यतोसौ चीरमर्दिता ॥ ८२ ॥

१—० स्थिते १० पा० । २—० व्यामीलिताक्ष्या साखि १०
पाठान्तरम् ।

किं वा भवान्मृगकिशोरदृशोर्नितम्बः

सर्वाधिको गुरुरयं सहसा स्मरेण ॥ ८३ ॥

श्वासोऽनुमानवेद्यः शीतान्यङ्गानि निश्चला दृष्टिः ॥

तस्याः सुरतकथेयं तिष्ठतु तावत् कथान्तरं कथय ८४

पाणौ कृतः पाणिरिलासुतायाः

सस्वेदकम्पो रघुनन्दनेन ॥

हिमाम्बुगङ्गानिलसंयुतस्य

प्रभात पद्मस्य बभार शोभाम् ॥ ८५ ॥

अरुणमपि विद्रुमद्रुममृदुलतरं स्वापि किसलयं बाले ॥

अधरीकरोति नितरां तवाधरो मधुरिमातिशयात् ॥ ८६ ॥

मान्थर्यमिति । गमनं शैशवेन सह आबाल्येन साकं मृगकि-
शोरदृशो नायकाया मान्थर्यमाप मन्थरत्वमागात् । मन्थरात्र ना-
यका हस्तिनीभेदः । अधरबिम्बं मनसा सहैव रक्तमासीत् किंच
नितम्बः स्मरेण सहसाकं सर्वाधिको गुरुः स्थूलो ऽभवत् ८३ ॥

श्वासइति । श्वासः प्राणोदानरूपः अपानगतोयमित्यनुमानेन
वेद्यः अनेन रतान्तसमयोदर्शितः । शीतान्यङ्गानि निर्गतशुक्रत्वात्
निश्चला दृष्टिः भोगान्तत्वात् । शेषं सुगमम् ॥ ८४ ॥

पाणाविति । रघुनन्दनेन यथा पाणौ कृतः हस्ते गृहीतः अतः
सस्वेदो कम्पो यस्य स तथा भूवा इलासुतायाः जानक्याः पाणिः
हिमाम्बुगङ्गानिलः शीतजलत्वात् गङ्गाया तद्युक्तो वातस्तेन युत-
स्य प्रभातपद्मस्य सस्वेदकम्पस्य शोभां बभार ॥ ८५ ॥

अरुणमिति । हेबाले चोषिताधरो तवाधरो मधुरिमायाः मधु-
रतामायाति अतिशयात् अरुणमपि आरक्तमपि विद्रुमस्य द्रुमः
मुमगा इतिलोके । शस्तः । स इव मृदुलतरं कोमलमुख्यं चापि
किसलयं पत्रं अधरीकरोति नैरुपम्यात् नीचैः करोति ॥ ८६ ॥

नयने वहनानुसं जनाना-
 मिह नानाविध भङ्गभङ्गिभाग्यम् ॥
 सुखमेतु कथं तुलां सुशोभं
 सुदृशो भङ्गुरसम्पदोम्बुजस्य ॥ ८७ ॥

सुदृशोज्झितरत्नमालया सुरतान्तश्रमाबिन्दुमालया ॥
 अलकेन च हेमकान्तिना विदधे काति रुचिः परस्परम् ८८
 परपुरुषदृष्टिपातवज्रा-
 हतिभीता हृदयं प्रियस्य सीता ॥
 अविशत् परकामिनी भुजङ्गी
 भयतः सत्वर मेव सोपि तस्याः ॥ ८९ ॥

नयनेति । नु वितर्के सुदृशः नयने खञ्जनानां नानाविधं अङ्गस्य
 भङ्गिः कला नृत्यादिकातस्य भाग्यं कथं वहतां नैव शब्दस्य प-
 र्यायः कथमित्यत्रोभये सम्बध्यते । सुशोभं शोभनारात्रिसमं क-
 ला यजेति तन्मुखं भङ्गुरादिवा स्थापनी संपत् प्रफुल्लितारूपा
 श्रीर्यस्मिन् तस्याम्बुजस्य तुलां कथं एतु कविभिः कथ्यते त-
 थापि नैवोपमेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

सुदृशेति । उज्झिता उत्तारिता रत्नानां माला यया सा तथा
 तया सुरतोत्थितयेत्यर्थः । सुरतान्तस्य श्रमः तस्य बिन्दूनां स्वे-
 दानां माला यस्याः सा । तया च पुनः हेमकान्तिना अलकेन
 कुण्डलालंकृतेनालकेन कापि परस्परं रुचिः विदधे किं तु तस्या-
 लङ्कारपरा पुनरासक्त्यर्थः । विश्वसिता पूर्वानुभूता नाय-
 का ॥ ८८ ॥

परेति । परपुरुषो रावणः तस्य दृष्टिपात एव वज्राहतिस्ताडना
 तेन भीता प्रियस्य हृदयं अविशत् प्रविष्टाभूत् । सोपि सत्वरं

जम्बीरश्रियमतिलङ्घ्य लीलयैव
व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ ॥
नीलाम्भोरुहनयनेधुना कुचौ ते
स्पर्द्धते किल कनकाचलेन सार्द्धम् ॥ ९० ॥
अङ्गानि दत्त्वा हेमाङ्गि प्राणान् क्रीणासि चेन्नृणाम् ॥
उक्तमेतं न तु पुनः कोणं नयनपद्मयोः ॥ ९१ ॥
जितरत्नरुचां सद रदानां
सह वासेन परां मुदं दधानाम् ॥
अधरीकुरुते न साधुनासा

तस्याः जानक्याः हृदयं प्रविष्टः परकामिन्येव भुजङ्गी तस्याः
भवतः हेतोः ॥ ८९ ॥

जम्बीरेति । जम्बीरश्रियं लीलयैव क्रीडयैव अतिलङ्घ्य बा-
ल्यमावृत्य पुनः व्यानम्रीकृतौ कमनीयौ हेमः स्वर्णस्य घटौ
याम्यां तौ ते कुचौ स्तनौ हे नीलाम्भोरुहनयने कनकाचलेन
सार्धं स्पर्द्धते स्वर्णगिरिसमौ जातौ युवतीत्वात्स्थूलावित्यर्थः ९०

अङ्गानीति । हे हेमाङ्गि गौरदेहे अङ्गानि अवयवानि दत्त्वा
समर्थप्राणान् क्रीणासि तर्हि एतदुक्तं वाक्यं तु पुनः नयनपद्मयोः
कोणं न नेत्रयातस्तु रतोत्सुकत्वादेव भवतीति ज्ञेयम् ॥ ९१ ॥

जितेति । जिता रत्नानां वज्रहीराणां रुचो यैस्तेषां रदानां
दन्तानां वासेनाधरेण सह परां मुदं दधाना सति सा नायका
ते अधरेसौ अधुना साहसाच्छालते शोभते तन्मौक्तिकं मधुना
मद्येन न अधरीकुरुते साध्वी नासा यस्याः सा नशब्दात् ओ-
ष्ठी कुरुते ॥ ९२ ॥

१ नायंश्लोक एकस्मिन्नेव पुस्तके । २ जितमौक्तिसंपदां रदाना मित्यपि
पाठः । ३ विरसादधरी करोति नासाम्, विशदादधरी करोति नासामिति
पाठद्वयमपि ।

उदितं मण्डलमिन्दोरुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण ॥
 मुदितं च सकलललना चूडामणिशंसनेन मदनेन ६९
 आलोक्य सुन्दरि मुखं तव मन्दहासं
 नन्दन्त्यमन्दभरविन्दाधिया मिलिन्दाः ॥
 किं वासिताक्षि मृगलाञ्छनसंभ्रमेण
 चञ्चुपुटं चटुलयन्ति चिरं चकोराम् ॥ ७० ॥
 स्मितं नैतत् किंतु प्रकृतिरमणीयं विकसितं
 मुखं ब्रूते को वा कुसुमभिदमुद्यत् परिमलम् ॥
 स्तनद्वन्द्वं मिथ्याकनकनिभमेतत्फलपुगं
 लतारम्या सेयं भ्रमरकुलरम्या न रमणी ॥ ७१ ॥
 सङ्क्रामाङ्गणसन्मुखाहतकियद्विश्वम्भराधीश्वर-
 व्यादीर्णीकृतमध्यभागविवरोन्मीलन्नभोनीलिमा ॥
 अङ्गारप्रखरैः करैः कवलयन्तैतन्महीमण्डलं
 मार्तण्डोयमुदेति केन पशुना लोके शशाङ्कीकृतः ७२

उदितमिति । मुदितं सुरतं उदितं सर्वत्र संबध्यते ॥ ६९ ॥
 आलोक्येति । अमन्दं बहु यथा स्यात्तथाऽरविन्दधिया प-
 द्मशङ्कया नन्दन्ति आनन्दिताः सन्ति । किं वाथो वा मृगला-
 ञ्छनस्य संभ्रमेण कौतुकेन चन्द्राशङ्कया चटुलयन्ति विवृतास्याः
 भवन्ति हेसिताक्षि कज्जलाञ्छितनेत्रे । शेषं सुगमम् ॥ ७० ॥

स्मितमिति । सुगमम् ॥ ७१ ॥

समिति । अयं मार्तण्डः सूर्यः अङ्गारप्रखरैः महासन्तप्तैः करैः
 एतन्महीमण्डलं कवलयन् संभ्रसन् निरसयन्नित्यर्थः । उदेति स
 केन पशुना शशाङ्कीकृतः । पशबन्धने इत्यस्मात् पशतीति वि-

श्यामं शितं च सुदृशो न दृशोः स्वरूपं
 किंतु स्फुटं च गरमेतदधामृतं वा ॥
 नोचेत्कथं निपतनादनयोस्तदैव
 मोहं मुदं च नितरां दधते युवानः ॥ ७३ ॥
 अलिर्मृगो वा नेत्रं वा यत्रकिञ्चिद्विभासते ॥
 अरविन्दं मृगाङ्गो वा मुखं चेदं मृगीदृशः ॥ ७४ ॥
 दयिते रदनत्विषां मिषात्
 अयि तेऽमी विलसन्ति केसराः ॥

ग्रहः केन पशुना जालेन निबद्धेनेत्यर्थः । मेवपर्यायः । तेन मे-
 बेनासौ शशाङ्गीकृतः चन्द्रवच्छीतलः कृतः । अन्तर्लोकः
 श्लोकोयम् । कीदृशो मार्तण्डः संग्रामाङ्गणे सन्मुखाः युद्धानु-
 यायिनो ये दैत्यास्तैराहतो यो विश्वम्भराधीश्वरस्तेन तेजोरू-
 पेण व्यादीर्णीकृतं विदीर्णीभूतं यन्मध्यं तस्य भागे वितरः वि-
 लं तस्मात् उन्मीलत् दृश्यत् नभोनीलिमा यस्य स तथा दै-
 त्ययुधाहतविदीर्णद्वयत्वात् । सूर्यमध्ये कृष्णत्वं दृश्यते स एव
 कालसंज्ञः पुमानित्यर्थः ॥ ७२ ॥

श्याममिति । सुगमम् ॥ ७३ ॥

अलिरिति । सुगमम् ॥ ७४ ॥

१ चतुः सप्तमितमाग्रे प्रसिप्ता इमे—

सुविरलमीकिकतारे धवलशुक्रचन्द्रिकाचमत्कारे ।

वदन परिपूर्णचन्द्रे सुन्दरि राकासि नात्र सन्देहः ॥

रूपजलाचलनयना नाभ्यावर्ता कचावलिभुजङ्गा ।

मज्जन्ति यत्र सन्तः सेयं तरुणी तरङ्गिणी विषमा ॥

शोणाधरांशुसंभिभास्तन्वि ते वदनाम्बुजे ।

केसरा इव काशन्ते कान्त इन्तालिकान्तयः ॥

अपि चालकवेषधारिणी

मकरन्दस्पृह्यालिचोलयः ॥ ७५ ॥

दायित इति । अयि दयिते हे प्रिये ते तव रदनत्वेषां दन्त-
कान्तीनां कैतवात् अमी दन्ताः केसरा विलसन्ति । अपि च
पुनः अलकानां वेषस्य धारिणी नायका तस्याः मकरन्दस्पृह्या
अलिचोलयः भ्रमरपङ्क्तयः विलसन्ति इत्यत्रापि योज्यम् ॥ ७५ ॥

१ पञ्चसप्ततिमात्रे इमे प्रक्षिताः—

तथा तिलीतमीयन्त्या मृगशावकचक्षुषा ।

ममाऽयं मानुषो लांको नाकलोक इवामवत् ॥ १ ॥

अङ्कयमानमलिके मृगनाभिपङ्क्तं

पङ्केरुहाक्षि वदनं तव वीक्ष्य विभ्रष्ट ।

उल्लासपल्लवितकोमलपद्ममूला-

श्चरुचूपुटं चटुलयन्ति चिरं चकोराः ॥ २ ॥

शिशिरेण यथा सरोरुहं दिवसेनामृतारश्मिमण्डलम् ।

न मनागपि तन्निव शोभते तव रौपेण तथेदमाननम् ॥ ३ ॥

चलद्दृक्मिवाम्भोजमधीरनयनं मुखम् ।

तदीयं यदि दृश्येत कामः क्रुद्धोऽस्तु किं ततः ॥ ४ ॥

शतकोटिकठिनचित्तः सोऽहं तस्याः सुषिकमयमूर्तेः ।

येनाकारिणि मित्रं स विकल्पाद्दयो विधिर्वाच्यः ॥ ५ ॥

इयामलेनाङ्कितं बाले भाले केनापि लक्ष्मणा ।

मुखं तवान्तरासुप्तं कफुल्लाम्बुजायते ॥ ६ ॥

अद्वितीयं वचात्मानं मत्वा किं चन्द्रे हृष्यसि ।

भूमण्डलमिदं भूद केन वा विनिभालितम् ॥ ७ ॥

नीलाश्वलेन संवृतमाननमामाति हरिजनयनायाः ।

प्रतिबिम्बितं इव धमुनां बभ्रवीरनीरांस्तरिणाङ्कः ॥ ८ ॥

स्तनोभोगे पतक् भाति कपोलात्कुटिलोऽलकः ।

शशाङ्कविम्बतो मेरी लम्बमान इवीरगः ॥ ९ ॥

यथा लतायाः स्तम्बकानसायाः स्तम्बान्नम्रे नितरां समाऽसि ।

तथा लता पल्लविनी सगर्वे क्षोभाधरायाः सदृशी सदाऽसि ॥ १० ॥

इदं लताभिः स्तम्बकान्तभिर्मनोहरं हृत्क वनान्तरालम् ।

सदैव सेव्यं स्तनभास्वत्यो न चेशुवत्यो हृदयं हरेयुः ॥ ११ ॥

सा मदागमनङ्गहिततोषा जागरेण गमिताखिलदीषा ।

बोधिताऽपि बुबुधे मधुपैर्न प्रातराननजसीरभलुब्धैः ॥ १२ ॥

अविचिन्त्यशक्तिविभवेन सुन्दरि प्रथितस्य शम्बररिपोः प्रभावतः ।

विधुभावमश्वातितमां तवाननं नयने रुरोजदलनिर्विशेषताम् ॥ १३ ॥

मीनवती नयनाभ्यां करचरणाभ्यां प्रफुल्लकमलवती ।

शैवालिनी च केशैः सुरसेयं सुन्दरी सरसी ॥ १४ ॥

पाण्य मन्दमते किं वा सन्तापमनुविन्दसि ।

पयोधरं समाशास्व येन शान्तिमवाप्नुयाः ॥ १५ ॥

संपश्यतां तामतिमात्रतन्वीं शोभाभिराभासितसर्वलोकाम् ।

सौदामिनी वा सितयामिनी वेत्येवं जनानां हृदि संशयोऽभूत् ॥ १६ ॥

सपल्लवा किं नु विभाति वल्लरी सफुल्लपद्मा किमियं नु पद्मिनी ।

समुल्लसत्पाणिपदां स्मिताननामितक्षिमाणैः समलम्भि संशयः ॥ १७ ॥

नेत्राभिरामं रामाया वदनं वीक्ष्य तत्क्षणम् ।

सरोजं चन्द्रबिम्बं बेत्यखिलाः समशेरत ॥ १८ ॥

कनकह्रवकान्तिकान्तया मिलितं राममुदीक्ष्य कान्तया ।

चपलायुतवाग्निदग्धमाग्नवृत्ते चातकपीतकैर्वने ॥ १९ ॥

वनितोति वदन्त्येतां लोकाः सर्वे वदन्तु ते ।

यूनां परिणताः सेयं तपस्येति मतं मम ॥ २० ॥

स्मयमानाननां तत्र तत्र विलोष्य विलासिनीम् ।

चकोराश्चश्वरीकाश्च मुदं परतरां ययुः ॥ २१ ॥

वदनकमलेन बाले स्मितमुषमालेशमादधासि यदा ।

जगदिह तदैव जाने वशार्धबाणेन विजितमिति ॥ २२ ॥

कलिन्दजानीरभरेऽर्धमग्ना वकाः प्रकामं कृतभूस्त्रिभुवाः ।

ध्वान्तेन वैराद्विनिगीर्यमाणाः क्रोशन्ति मन्ये शशिनः किशोराः २३

परस्परासङ्गमुखाञ्जतभ्रुवः पयोधरी पीततरीः बभूवतुः ।

तपोरमृष्यत्रयमुन्नतिं परामवैमि मध्यस्तनिमानमेति ॥ २४ ॥

जनमोहकरं तवालि मन्ये चिकुराकारमिदं घमान्धकारम् ।

वदनेन्दुरचामिहाप्रचारादिकं तन्मङ्गि नितान्तकान्तिकातम् ॥ २५ ॥

दिवानिशं वारिणि कण्ठद्वे दिवाकराराधनमाचरन्ती ।

वक्षोजतापे किमु पश्यतास्यास्तापश्चरन्त्यबुजपङ्क्तिरेषा ॥ २६ ॥

वियोगवह्निकुण्डेऽस्मिन् हृदये ते वियोगिनि ।

प्रियसंगसुखायेव मुक्ताहारस्तपस्पति ॥ २७ ॥

निधिं लावण्यानां तव खलु मुखं निर्मितवती

महामोहं मन्ये सरसिरुहसूनीरुपचितम् ।

नपेक्ष्य त्वां यस्माद्विधुमयमकस्मादिह कृती

कलाहीनं वीनं विकल इव राजानमकरोत् ॥ २८ ॥

स्तनान्तर्गतमाणिक्यवपुर्बहिरुपागतम् ।

मनोऽनुरागे ते तन्वि मन्ये वल्लभमोक्षितुम् ॥ २९ ॥

जगदन्तरममृतमयैशुभिरापूरयन्नितराम् ।

उदयाति वदनव्याजात् किमु राजा हरिणशावनयनायाः ॥ ३० ॥

तिमिरशारदचन्द्रिचन्द्रिकाः कमलविद्रुमचम्पककोरकाः ।

यादि मिलन्ति कदापि तदाननं खलु तदा कलया तुलयामहे ॥ ३१ ॥

प्रिये विषादं जहिहीति वाचं प्रिये सरागं वदति प्रियायाः ।

वारामुदारा विजगाल धारा विलोचनाभ्यां मनसश्च मानः ॥ ३२ ॥

राज्याभिषेकमाज्ञाय शम्भरासुरवैरिणः ।

सुधाभिर्जगतीमध्यं लिम्पतीव सुधाकरः ॥ ३३ ॥

भाननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् ।

भ्रमद्भ्रमरसंभारं स्मरामि सरसिरुहम् ॥ ३४ ॥

यान्ती गुरुजनैः साकं स्मयमानाननाम्बुजा ।

तियेग्रीवं यदद्वाक्षीत् तन्निष्पन्नाकरोज्जगत् ॥ ३५ ॥

मृणालमन्दानिलचन्दनानामुशीरशैवालकुशेशयानाम् ।

वियोगवूरीकृतचेतनानां विनैव शैत्यं भवति प्रतीतिः ॥ ३६ ॥

विबांधयन् करस्पशैः पक्षिनीं मुद्रिताननाम् ।

परिपूर्णोऽनुरागेण प्रातर्जयति भास्करः ॥ ३७ ॥

आमम्य घृगुवचनैर्विनिवारितेऽपि

रोषात् प्रयातुमुदिते मापि दूरदेशम् ।

बाला कराङ्गलिनिवेशवशंवदेन

क्रीडाविहालशिनुनाऽऽशु ररोध मार्गम् ॥ ३८ ॥

अभूदप्रत्यूहः कुसुमशरकोदण्डमाहिमा

विलीनी लोकानां सह नयनतापोऽपि तिमिरैः ।

तवाऽस्मिन् पीयूषं किरति परितस्तप्तिव वदने

कुतो हतोः श्वेतो विधुरयमुदेति प्रतिदिनम् ॥ ३९ ॥
 विनैव झञ्जं हृदयानि यूनां त्रिवेकभाजामपि दारयन्त्यः ।
 अनल्पमायामयवत्सुलीला जयन्ति नीलाब्जदलायताक्ष्यः ॥ ४० ॥
 यदवाधि विलासभवमं यौवनमुदियाय चन्द्रवदनायाः ।
 दहनं विनैव तदवाधि यूनां हृदयानि दह्यन्ते ॥ ४१ ॥
 न मिश्रयति लोचने सहसितं न संभाषते
 कथासु तव किं च सा विरचयत्यराळां श्रुवम् ।
 विपक्षसुदृशः कथामिति निवेदयन्त्या पुरः
 प्रियस्य शिथिलीकृतः स्वविषयेऽनुरागग्रहः ॥ ४२ ॥
 वडवानलकालकूटवन् मकरभ्यालगणैः सहैधितः ।
 रजनीरमणो भवेदृणां न कथं प्राणवियोगकारणम् ॥ ४३ ॥
 लभ्येत पुण्यैर्गृहिणी मनोज्ञा तथा सुपुत्राः परितः पवित्राः ।
 स्फूर्तिं यशस्तैः समुदेति नित्यं तेनास्यं नित्यः खलु नाकलोकः ४४
 प्रभुरपि याचितुकामो भजते वामोर लाघवं सहसा ।
 यदहं त्वयाऽधरार्थी सपदि विमुख्या निराशतां नीतः ॥ ४५ ॥
 जलकुम्भमुन्मितरसं सपादि सरस्याः समानयन्त्यास्ते ।
 तटकुञ्जगूढसुरतं भगवानेको मनोभवो वेद ॥ ४६ ॥
 त्वमिव पथिकः प्रियो मे विटपिस्तोमेषु गमयति क्लेशात् ।
 किमितोऽन्यत् कुशलं मे सम्प्राति यत्पान्थ जीवामि ॥ ४७ ॥
 तुलामनालोक्य निजामखर्वं गौराङ्गि गर्वं न कदापि कुर्याः ।
 लसन्ति नाभाफलमारवत्यो लताः कियत्यो गहनान्तरेषु ॥ ४८ ॥
 इयमुल्लसिता मुखस्य शोभा परिफुल्लं नयनाम्बुजद्वयं ते ।
 जलपालिमयं जगद्वितन्वत् कलितः कापि किमालि नीलमेघः ॥ ४९ ॥
 आसायं सलिलान्तः सवितारमुपास्य सादरं तपसा ।
 अधुनाब्जेन मनाक् तव मानिनि तुलना मुखस्याऽऽपि ॥ ५० ॥
 अयि मन्दस्मितमधुरं वदनं तन्वङ्गि यादि मनाक् कुरषे ।
 अधुनैव कलय शमितं राकारमणस्य हन्त साम्राज्यम् ॥ ५१ ॥
 मधुरतरं स्मयमानः स्वस्मिन्नेवालपञ्छनैः किमपि ।
 कोकनदर्थेज्जिलोकीमालम्बनशून्यमीक्षते क्षीबः ॥ ५२ ॥
 मधुरसान्मधुरं हि तवाधरं तदणि मद्दहने विनिवेशय ।
 मम गृहाण करेण कराम्बुजं पपपतामि ह हा म भं भूतले ॥ ५३ ॥
 शतेनोपायानां कथमपि भतः सौधशिखरं

अलकाः फणिशावतुल्यशीला

नयनान्ताः परिपुङ्खितेषु लीलाः ॥

चपलोपमिता खलु स्वयं या

बत लोके सुषमाधनं कथं सा ॥ ७६ ॥

अलका इति । या चपलोपमिता । चञ्चला चपला अपी-
त्यमरः । विद्युत्समास्ति सा नायका स्वयं सुषमा परमा शोभा
तस्या धनं कथमस्ति कथं शृङ्गारयोग्या भवति । बत कष्टम् ।
अलकाश्रूर्णकुन्तला यस्याः फणिशावैः सर्पपोतकैः तुल्यं शीलं
येषां ते तथा तादृशाः सन्ति व्यत्ययाभासोलङ्कारः । नयनान्ताः
परिपुङ्खितेषु पक्षी शरः तद्वल्लीलामारणात्मिकेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

सुधाफेनस्वच्छे रहासि शयितां पुष्पशयने ।

विबोध्य क्षामांगी चकितनयनां स्मेरवदनां

सानिःश्रासं क्षिप्यत्यहह सुकृती राजरमणीम् ॥ ५४ ॥

गुञ्जन्ति मञ्जु परितो गत्वा घावन्ति संमुखम् ।

आवर्तन्ते विवर्तन्ते सरसीषु मधुव्रताः ॥ ५५ ॥

यथा यथा तामरसेक्षणा मया पुनः सरागं नितरां निषेविता ।

तथा तथा तत्त्वकथेव सर्वतो विरूप्य मामेकरसं चकार सा ॥ ५६ ॥

हरिणीमेक्षणा यत्र गृहिणी न विलोक्यते ।

सेवितं सर्वसंपद्विरपि तद्वचनं वनम् ॥ ५७ ॥

लोलालकावलिचलन्नपनारविन्दलीलावशंवदितलोकविलोचनायाः ।

सायाहनि प्रणयिनो भवनं व्रजन्त्याश्चेतो न कस्य हरते गतिरङ्गनायाः ॥ ५८ ॥

दन्तांशुकान्तमरविन्दरामापहृष्टिः सान्द्राधृतं वदनमेषत्रिलोचनायाः ।

वेधा विधाय पुनरुक्तमिन्द्रबुध्मिन् दूरीकरोति न कथं विदुषां वरेण्यः ॥ ५९ ॥

सानुकम्पाः सानुगमाश्चतुराः शीलशीतलाः ॥

हरन्ति हृदयं हस्तकान्तायाः स्वान्तद्वयः ॥ ६० ॥

१ सुखसाधनं कथं सा इति पाठान्तरम् ।

वेचने तव यत्र माधुरी सा
 हृदि पूर्णो करुणा च कोमलेभूत् ॥
 अधुना हरिणाक्षि हा कथं वा
 गतिरन्येव विलोक्यते गुणानाम् ॥ ७७ ॥
 अनिशं नयनाभिरामया
 रमया संभदिनो मुखस्य ते ॥
 निशिनिःसरदिन्दिरं कथं त-
 तुलयामः कलयापि पङ्कजम् ॥ ७८ ॥
 अङ्गैः सुकुमारतरैः सा कुसुमानां श्रियं हरति ॥
 विकलयात कुसुमबाणो बाणालीभिर्मम प्राणान् १९
 सिध्यति सा पथि यान्ती कोमलचरणा नितम्बभारेण ॥
 सिध्यामि हन्त परितस्तद्रूपविलोकनेन विकलोहम् ॥ ८० ॥

वचन इति । गुणानां वचनादीनां अन्यैव विरुद्धेव विलो-
 क्यते कथं वा नेत्यर्थः । तादृश्येव मुखदा तव सङ्गतिः । अत्र
 विरहाभावो नायकः ॥ ७७ ॥

अनिशमिति । अनिशं सदैव नयनयोरभिरामया शीतलका-
 रिण्या मया शोभयासंभदिनो मत्तस्य ते मुखस्य कलयापि षो-
 ढशीसंख्ययापि निशि रात्रौ निःसरन्तीन्दिरा यस्मात्तस्मात्
 पङ्कजं पद्मं वयं कथं तुलयामः नैवेत्यर्थः । कथमस्य पर्यायो
 निषेधः ॥ ७८ ॥

अङ्गैरिति । सुगमम् ॥ ७९ ॥

सिध्यतीति । सुकुमारचरणा नायका नायकस्त्वधीरः । सु-
 गमम् ॥ ८० ॥

मधुरागमनोन्मुखे सुसारा

वसुभारार्तिभृतां ब्रजाङ्गनानाम् ॥

प्रलयज्वलनायते स्म राका

भवनाकाशमजायताम्बुराशिः ॥ ८१ ॥

केलीमन्दिरमागतस्य शनकेरालीरपास्येङ्गितैः

सुप्तायाः सरुषः सरोरुहदृशः संवीजनं कुर्वतः ॥

ज्ञानन्त्याप्यनाभिज्ञयेव कपटव्यामीलिताक्षणोरिव

श्रान्तोसीत्यभिधाय वक्षसि तया पाणिर्ममासिञ्जितः ८२

मान्थर्यमाप गमनं सह शैशवेन

रक्तं सदैव मनसाधरबिम्बमासीत् ॥

मधुरेति । मधुरागमने मन्दगतौ उन्मुखः तस्मिन् जने सुसारा
सुतत्वा वसुभारेणाभरणभरेणात्तिभृतां व्यथावतीनाम् ब्रजाङ्गनानां
गोपीनां प्रलयज्वलनस्य सूर्यस्याग्नेर्वा तस्य तेजसः । राका पूर्णे
निशाकरे सा राधिका शीतलकारिणी कालाग्निशमनीत्यर्थः ।
तस्मात् यत्रेदृशी नायका तद्वचनाकाशं गृहान्तरं सावकाशवस-
नमित्यर्थः । अम्बुराशिः समुद्रोऽजायत ॥ ८१ ॥

केलीति । केलीमन्दिरमागतस्य सुरतगेहं प्राप्तस्य शनकैः । इङ्गि-
तैः रहस्यैरालीः सरुषोऽपास्य त्यक्त्वा सुप्तायाः सरुषः सरोरुहदृ-
शः कामिन्याः रुषितायाः सकाशे संवीजनम् कुर्वतो मम भृत्यव-
ह्निपुक्तस्य कामार्तस्य वक्षसि हृदि श्रान्तोसीत्यभिधाय कथयित्वा
कुपितयापि तया पाणिरासिञ्जितः । कीदृश्या तया कपटव्यामी-
लिताक्षणोरिव नेत्रयोः । तृतीयार्थे षष्ठी ज्ञेया । ताभ्यां कृत्वो-
पलक्षितया जानत्यापि पतिं समीपे व्यजनहस्तं वीजयन्तम् ।
अनाभिज्ञया न बुधया यतोसौ चीरमर्दिता ॥ ८२ ॥

१—० स्थिते १० पा० । २—० व्यामीलिताक्ष्या साखि १०
पाठान्तरम् ।

किं वा भवान्मृगकिशोरदृशोर्नितम्बः
 सर्वाधिको गुरुरयं सहसा स्मरेण ॥ ८३ ॥
 श्वासोऽनुमानवेद्यः शीतान्यङ्गानि निश्चला दृष्टिः ॥
 तस्याः सुरतकथेयं तिष्ठतु तावत् कथान्तरं कथय ८४
 पाणौ कृतः पाणिरिलासुतायाः
 सखेदकम्पो रघुनन्दनेन ॥
 हिमाम्बुगङ्गानिलसंयुतस्य
 प्रभात पद्मस्य बभार शोभाम् ॥ ८५ ॥
 अरुणमपि विद्रुमद्रुममृदुलतरं स्वापि किसलयं बाले ॥
 अधरीकरोति नितरां तवाधरो मधुरिमातिशयात् ॥ ८६ ॥

मान्थर्यामेति । गमनं शैशवेन सह आबाल्येन साकं मृगकि-
 शोरदृशो नायकाया मान्थर्यमाप मन्थरत्वमागात् । मन्थरात्र ना-
 यका हस्तिनीभेदः । अधरबिम्बं मनसा सहैव रक्तमासीत् किंच
 नितम्बः स्मरेण सहसाकं सर्वाधिको गुरुः स्थूलो ऽभवत् ८३ ॥

श्वासइति । श्वासः प्राणोदानरूपः अपानगतोयमित्यनुमानेन
 वेद्यः अनेन रतान्तसमयोदर्शितः । शीतान्यङ्गानि निर्गतशुक्रत्वात्
 निश्चला दृष्टिः भोगान्तत्वात् । शेषं सुगमम् ॥ ८४ ॥

पाणाविति । रघुनन्दनेन यथा पाणौ कृतः हस्ते गृहीतः अतः
 सखेदो कम्पो यस्य स तथा भूत्वा इलासुतायाः जानक्याः पाणिः
 हिमाम्बुगङ्गानिलः शीतजलत्वात् गङ्गाया तद्युक्तो वातस्तेन युत-
 स्य प्रभातपद्मस्य सखेदकम्पस्य शोभां बभार ॥ ८५ ॥

अरुणमिति । हेबाले चोषिताधरो तवाधरो मधुरिमायाः मधु-
 रतामायाति अतिशयात् अरुणमपि आरक्तमपि विद्रुमस्य द्रुमः
 मुमगा इतिलोके । शस्तः । स इव मृदुलतरं कोमलमुख्यं चापि
 किसलयं पत्रं अधरीकरोति नैरुपम्यात् नीचैः करोति ॥ ८६ ॥

नयने वहनानुसं जनाना-
 मिह नानाविध भङ्गभङ्गिभाग्यम् ॥
 सुखमेतु कथं तुलां सुशोभं
 सुदृशो भङ्गुरसम्पदोन्मुजस्य ॥ ८७ ॥

सुदृशोज्झितरत्नमालया सुरतान्तश्रमबिन्दुमालया ॥
 अलकेन च हेमकान्तिना विदधे काति रुचिः परस्परम् ८८
 परपुरुषदृष्टिपातवज्रा-
 हतिभीता हृदयं प्रियस्य सीता ॥
 अविशत् परकामिनी भुजङ्गी
 भयतः सत्वर मेव सोपि तस्याः ॥ ८९ ॥

नयनेति । नु वितर्के सुदृशः नयने खजनानां नानाविधं अङ्गस्य
 भङ्गिः कला नृत्यादिकातस्य भाग्यं कथं वहतां नैव शब्दस्य प-
 र्यायः कथमित्यत्रोभये सम्बध्यते । सुशोभं शोभनारात्रिसमं क-
 ला यत्रेति तन्मुखं भङ्गरादिवा स्थापनी संपत् प्रफुल्लितारूपा
 श्रीर्यस्मिन् तस्याम्बुजस्य तुलां कथं एतु कविभिः कथ्यते त-
 थापि नैवोपमेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

सुदृशेति । उज्झिता उत्तारिता रत्नानां माला यया सा तथा
 तया सुरतोत्थितयेत्यर्थः । सुरतान्तस्य श्रमः तस्य बिन्दूनां स्वे-
 दानां माला यस्याः सा । तया च पुनः हेमकान्तिना अलकेन
 कुण्डलालंकृतेनालकेन कापि परस्परं रुचिः विदधे किं तु तस्या-
 लङ्कारपरा पुनरासक्त्यर्थः । विश्वसिता पूर्वानुभूता नाय-
 का ॥ ८८ ॥

परेति । परपुरुषो रावणः तस्य दृष्टिपात एव वज्राहतिस्ताडना
 तेन भीता प्रियस्य हृदयं अविशत् प्रविष्टाभूत् । सोपि सत्वरं

जम्बीरश्रियमतिलङ्घ्य लीलयैव
व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ ॥
नीलाम्भोरुहनयनेधुना कुचौ ते
स्पर्द्धेते किल कनकाचलेन सार्द्धम् ॥ ९० ॥
अङ्गानि दत्त्वा हेमाङ्गि प्राणान् क्रीणासि चेन्नृणाम् ॥
उक्तमेतं न तु पुनः कोणं नयनपद्मयोः ॥ ९१ ॥
जितरत्नरुचां सद रदानां
सह वासेन परां मुदं दधानाम् ॥
अधरीकुरुते न साधुनासा

तस्याः जानक्याः हृदयं प्रविष्टः परकामिन्येव भुजङ्गी तस्याः
भवतः हेतोः ॥ ८९ ॥

जम्बीरेति । जम्बीरश्रियं लीलयैव क्रीडयैव अतिलङ्घ्य बा-
ल्यमावृत्य पुनः व्यानम्रीकृतौ कमनीयौ हेमः स्वर्णस्य घटी
याम्यां तौ ते कुचौ स्तनौ हे नीलाम्भोरुहनयने कनकाचलेन
सार्धं स्पर्द्धेते स्वर्णगिरिसमौ जातौ युवतीत्वात्स्थूलावित्यर्थः ९०

अङ्गानीति । हे हेमाङ्गि गौरदेहे अङ्गानि अवयवानि दत्त्वा
समर्थप्राणान् क्रीणासि तर्हि एतदुक्तं वाक्यं तु पुनः नयनपद्मयोः
कोणं न नेत्रयातस्तु रतोत्सुकत्वादेव भवतीति ज्ञेयम् ॥ ९१ ॥

जितेति । जिता रत्नानां वज्रहीराणां रुचौ यैस्तेषां रदानां
दन्तानां वासेनाधरेण सह परां मुदं दधाना सति सा नायका
ते अधरेसौ अधुना साहसाच्छालते शोभते तन्मौक्तिकं मधुना
मद्येन न अधरीकुरुते साध्वी नासा यस्याः सा नशब्दात् ओ-
ष्ठी कुरुते ॥ ९२ ॥

१ नायंश्लोक एकस्मिन्नेव पुस्तके । २ जितमौक्तिसंपदां रदाना मित्यपि
पाठः । ३ विरसादधरी करोति नासाम्, विशदादधरी करोति नासामिति
पाठद्वयमपि ।

मधुना साहसशालि मौक्तिकं ते' ॥ ९२ ॥

निर्माल्यभूयोनिजगौरिमाणं

मानापमानं सहसैव यान्त्याः ॥

गृहेगृहे पश्य तवाङ्गवर्णा

मुग्धे सवर्णा वलयो लुठन्ति ॥ ९३ ॥

करिकुम्भतुलामुरोजयोः क्रियमाणां कविभिर्विशृङ्खलैः ॥

कथमालि शृणोषि सादरं विपरीतार्थविदो हि योषितः ९४

तिरस्कृतो रोषवशात्परिव्रजन्

प्रियो मृगाक्ष्याः शयितः पराङ्मुखः ॥

निर्माल्येति । हे मुग्धे निर्माल्यभूयः निर्मलत्वाधिक्यं निज-
ङ्गौरिमाणं गौरवर्णत्वं सहसा गृहेगृहे नायकाद्वारि मानश्चापमा-
नश्च यत्र यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा यान्त्या गच्छन्त्या-
स्तव सवर्णावलयः त्वत्समानां सखीनां अवलयः पंक्तयो लुठन्ति
शेरते त्वं पश्य ॥ ९३ ॥

करीति । हे अलि त्वं कथं करिकुम्भयोस्तुलां साम्यतां उरज-
योस्तनयोः विशृङ्खलैः अप्रमाणवादिभिः कविभिः क्रिय-
माणां शृणोषि सादरं नैव शृणुषे कथं यतो हि योषितो विप-
रीतार्थविदः विपरीतमर्थं जानन्त्यः करिकुम्भयोः प्राप्यत्वात्
तस्य मुष्काङ्गकत्वात् हास्यकारिण्य इत्यभिप्रायः ॥ ९४ ॥

तिरस्कृत इति । मृगाक्ष्याः रोषवशात् तिरस्कृतः प्रियः

१ पञ्चनवतितमाग्रे प्रक्षिप्तः—

विलसन्त्याननं तस्या नासाग्रस्थितमौक्तिकम् ॥

अलक्षितबुधाश्लेषं राकेन्दोरिव मण्डलम् ॥ १ ॥

२ निर्माल्यभूयो इति पाठान्तरम् । तदा निर्माल्य सादरं दृष्ट्वेत्यर्थः । ३
परिव्रजन् रोषवशात्तरस्कृत इ० पा० ।

किंदुःखितो साविति कांदिशीकया
 कदाचिदाच्युम्ब्य चिराय सस्वजे ॥९५॥
 चैलाञ्चलेनामनशीतरश्मि
 संवृण्वतीनां हरिदीश्वराणाम् ॥
 ब्रजाङ्गनानां स्मरजातपाद-
 मकाण्डसम्पात मियाय नीवी ॥ ९६ ॥

परिव्रजन् प्रस्थानं कुर्वन् सन् शब्धितः । कीदृशो पराङ्मुखः
 सन्मुखायोग्यः । पुनः कीदृशः प्रियः दुःखितः किं शब्दात् नैव
 दुःखितः कांदिशीकया भयद्रुतया नायिकया कदाचिदाच्युम्ब्य
 चिराय सस्वजे समालिङ्गितः कांदिशीकः पतिः कांदिशीका
 नायका ॥ ९५ ॥

चैलेति । चैलस्य वस्त्रस्य शाटीकस्याञ्चलेनाग्रेणाननमेव शीतर-
 श्मिश्चन्द्रः तं मुखचन्द्रं संवृण्वतीनां लज्जयावरणं कुर्वतीनां ह-
 रिदीश्वराणां हरितामिश्वराणां लोकेशस्त्रीणां । संभवन्तु सुर-
 स्त्रियः इति भागवते । तस्मादेवङ्गवारूपाणां यद्वा हरित् ह-
 रिः ईश्वरो यासां हरित् शब्दो हरिति पर्यायवाची कवीनाम्
 युक्तिबहुत्वात् हरित् हरिः नीलरूप इत्यर्थः वर्णव्याख्यापना ज्ञे-
 या तादृशीनां ब्रजाङ्गनानां गोपीनां स्मरजातकम्पात् कामावि-
 र्भूतकम्पादिचिह्नात् नीवी अकाण्डसंपातो यत्र यस्यां क्रियायां
 यथा स्यात्तथा नीवीसंपातं इयाय प्रपतिता अकम्पशब्दो ह-
 रिः कृतं चाञ्चल्यं अकाण्डसंपातोत्र न किञ्चित् पतनं प्राप्ता नी-
 वीशब्दोत्र परिधानवस्त्राधारमूर्धं नाडाइतिलोके । अत्र निर्ले-
 ज्ञा नायका ॥ ९६ ॥

अधरेण समागता इदानी-
 मरुणिम्ना पिहितो हि शुक्लभावः ॥
 हरितेन शितेन पक्ष्मलक्ष्म्याः
 पुनरुल्लासमवाप जातपक्षः ॥ ९७ ॥
 सरसिरुहोदर सुषमावधरित बिम्बाधरे मृगाक्षि ॥
 तव वदने मणिरदने ताम्बूलं केन लक्षयेम वयम् ॥ ९८ ॥
 शयिता सविधेप्यनीश्वरस्य
 स फलीकर्तुमहो मनोरथान् ॥
 दयिता दयिताननाम्बुजं
 दरमीलनयना निरीक्षते ॥ ९९ ॥

अधरेणेति।जातः पक्षो यस्य स पक्षी तद्वत् हंस इव अधरेण
 समागता दन्ता इदानीं अरुणिम्नाऽधररक्तरागेण शुक्लश्वेतस्य
 भावः पिहितः आच्छादितो हि पुनः सहायवान् पक्षपातः ह-
 रितेन कृष्णेन शितेन रामेण पक्ष्मणां लक्ष्मीशोभा तस्या उल्लासं
 इति किं रामकृष्णदर्शनं चात्र सहायः हास्यकमत्र दन्तादिदर्श-
 नभावम् । अत्र विदग्धा नायिका ॥ ९७ ॥

सरसीति।हे मृगाक्षि तव वदने मणिरदने श्वेतदन्तयुक्ते ताम्बूलं
 वयं केन लक्षयेम कीदृशे वदने सरसिरुहस्योदरवत्सुषमाकमल-
 गर्भरक्तताया हेतोः तस्यावधरितं बिम्बं इव अधरं यत्रेति ९८
 सपितेति।अनीश्वरस्य पूर्व कृतपराक्रमस्यात एवाऽधुनाऽसमर्थ-
 सुरतोत्साहरहितस्य भर्तुः । सविधे संगे एकशय्यायामित्यर्थः ।

१ अधरेत्यत्र पाठान्तरम्—

अधरेण समागमाद्रदानामरुणिम्ना पिहितोऽपि शुक्लभावः ।

हरितेन शितेन पक्ष्मलक्ष्याः पुनरुल्लासमवाप जातपक्षः ॥ १ ॥

इति । २ सुरभावधरित इ० पा० ।

वदनारविन्दसौरभलोभादिन्दीवरेषु निपतत्सु ॥
 मय्यधरार्थिनि सुदृशो दृशो जयन्त्यतिरुषः परुषाः १००
 किमिति कृशासि कृशोदारि किं तव परकीयवृत्तान्तैः ॥
 कथय कथापि मुदे मम कथयिष्यति पथिक तव जाया १॥
 इति श्रीपण्डितजगन्नाथविरचिते भामिनीविलासे शृ-
 ङ्गारसमुल्लासे शृङ्गारसमुल्लासो द्वितीयः संपूर्णः ।

शयितापि सफलीकर्तुं पुनः सुरतं कर्तुं दयिता दयितस्य भर्तु-
 राननमेवाम्बुजं मुत्सपद्मं दरं यथा स्यात्तथा मीलन्मुद्रिते नयने
 यस्याः सा सती निरीक्षते ॥ ९९ ॥

वदनेति । इन्दीवरेषु नीलकमलेषु वदनारविन्दस्य लोभात् निर-
 पतत्सु सत्सु किंतु मुखेषोभयात् कमलेषु कृष्णेषु सत्सु दृशोऽध-
 रार्थिनि मयि अतिरुषः परुषाः नीरसा इति यावत् अतिक्रोधि-
 नो जयन्ति पुनरपि मुखं कमलोपमं कथ्यते ॥ १०० ॥

किमिति । हे कृशोदारि कृशमध्ये परकीयवृत्तान्तैः । किमिति
 कृशासि तव मुदे ममापि कथय । तदा सा प्राह । हे पथिक
 तव जाया कथां कथयिष्यति । नाहं जारभोग्या तव स्त्री चै-
 वेत्यर्थः अत्र धृष्टा नायका ॥ १०१ ॥

इति नायकनायकामुखानां वचनानां परमाद्भुतार्थतत्त्वम् ।
 प्रकटिकुरुते कविः पुराणो न महादेवपरिक्रियाविहीनः ।
 रससारसमुल्लासं द्वितीयारूपं हि पूर्णितम् ॥

इति श्रीपण्डितराजगन्नाथविरचिते भामिनीविलासे
 शृङ्गारसमुल्लासे तत्पौत्रमाधवात्मजमहादेवसूरिविरचितायां
 भामिनीविलासदीपिकायां शृङ्गारसमुल्लासो द्वितीयः संपूर्णः ॥ २ ॥

॥ १ ॥

॥ २ ॥

॥ ३ ॥
॥ ४ ॥
॥ ५ ॥
॥ ६ ॥
॥ ७ ॥
॥ ८ ॥
॥ ९ ॥
॥ १० ॥

॥ ११ ॥

॥ १२ ॥

॥ १३ ॥

॥ १४ ॥

॥ १५ ॥
॥ १६ ॥
॥ १७ ॥
॥ १८ ॥
॥ १९ ॥
॥ २० ॥

॥ २१ ॥
॥ २२ ॥
॥ २३ ॥
॥ २४ ॥
॥ २५ ॥
॥ २६ ॥
॥ २७ ॥
॥ २८ ॥
॥ २९ ॥
॥ ३० ॥

सर्वेपि विस्मृतिपथं विषयाः प्रयाताः
 विद्यापि खेदगलिता विमुक्ती बभूव ॥
 सा केवलं हरिणशवकलोचना मे
 नैवाप याति हृदयादधिदेवतेव ॥ ३ ॥
 निर्वाणमङ्गलपदं त्वरया विशन्त्या
 मुक्ता दयावति दयापि किल त्वयासौ ॥
 यन्मानभामिनि निमीलयसि प्रभाते
 नीलारविन्दमदभङ्गमदैः कटाक्षैः ॥ ४ ॥
 धृत्या पदस्खलनभीतिवशाच्चिरं मे
 यारूढवत्यसि शिलाशकलं विवाहे ॥
 सा मां विहाय कथमद्य विलासिनीद्या-
 मारोहसीति हृदयं दशधा प्रयाति ॥ ५ ॥

सर्वेषांति । सुगमम् ॥ ३ ॥

निरिति । हे दयावति त्वरया वेगेन निर्वाणमङ्गलपदं स्वर्गम् ।
 निर्वाणो मुनिवन्ध्यादौ इत्यमरः । निर्वाणपदेन चितार्त्रि विशन्त्या
 त्वया दया मुक्ता त्यक्ता । यत् यस्मात् मां नीलारविन्दस्य मद-
 भङ्गो यस्मात् स चासौ मदो येषां ते कटाक्षास्तैः कृत्वा प्रभा-
 ते मां न निमीलयसि न मारासि तस्मात् हे भामिनि ते युक्तं
 नेत्यर्थः ॥ ४ ॥

धृत्येति । विलापं कुर्वन्पूर्वभावं वर्णयन्नाह । या भामिनी धृत्या
 धैर्येण पदस्खलनस्य भीतिः पतनं तस्य वशात् मे करं हस्तं वि-
 वाहे शिलाशकलं गौरीप्रतिष्ठोपलं प्रतिरूढवत्यसि सप्तप्रदक्षिणा-
 मिषाद्धस्तानुगामिनी वस्त्रनिबद्धा सा मां विहाय जीवितं त्यक्त्वा
 कथं यामारोहासि स्वर्गं गमिष्यसि शेषं । सुगमम् ॥ ५ ॥

१. धृत्येतिपाठः ।

निहिषणा गुणवती रसभावपूर्णा
 सालंकातिः श्रवणकोमलवर्णराजिः ॥
 सा मामकीनकवितेव मनोधिरामा
 रामा कदापि हृदयान्मम नापयाति ॥ ६ ॥
 चिन्ता शशाम सकलापि सरोरुहाणा-
 मिन्दोश्च बिम्बमसमां सुषमामयासीत् ॥
 अभ्युद्रतः कलकलः किल कोकिलानां
 प्राणप्रिये यदवधित्वमितो गतासि ॥ ७ ॥
 सौदामिनीविलसितप्रतिमा न काण्डे
 दत्त्वा कियन्त्यपि दिनानि महेन्द्रभोगान् ॥
 मन्त्रोज्झितस्य नृपतेरिव राजल्पलक्ष्मी-
 भाग्यच्युतस्य करतो मम निर्गतासि ॥ ८ ॥

निरितिनिहीषणा निःशेषंहीसहिता गुणवती चतुरा रसभावपूर्णा
 सालंकातिः सकुण्डला श्रवणयोः कर्णयोः कोमला वर्णराजिः
 गौरतापंक्तिर्यस्याः सा मामकीना मामकीया कवितेव मनो-
 भिरम्यते यस्यां सा रामा सुन्दरी रमणी मम हृदयान्नापयाति
 न दूरी भवति स्मरणमायातीत्यर्थः ॥ ६ ॥

चिन्तेति । हे प्राणप्रिये त्वं यत् यस्मात् अवधित्वं परलोकं
 गतासि ततस्तस्मादेव सकलापि सरोरुहाणां चिन्ता शशाम सु-
 खनैरुपमत्वात् । च पुनः इन्दोः बिम्बं असमां श्रेष्ठां शोभां सु-
 षमामपासीत् तत्याज किलेति । कोकिलानां कलकलः अभ्युद्रतः
 प्राप्तोर्ध्वगमनः ॥ ७ ॥

सौदामिनीति । हे भद्रे भाग्यात् विधेः च्युतस्य मन्दभाग्यस्येत्यर्थः ।
 मम करतो निर्गतासि मद्धस्तादन्यत्रापि गता मद्धस्तदुर्लभासि त्व-

केनापि मे विलसितेन समुद्रतस्य
 कोपस्य किनु करभोरुवशंवदाभूः ॥
 यन्मां विहाय सहसैव पतिव्रतापि
 यातासि मुक्तिरमणीसदनं विदूरम् ॥ ९ ॥
 काव्यात्मना मनसि पर्यणमन् पुरा मे
 पीयूषसारसरसास्तव ये विलासाः ॥
 तानन्तरेण रमणी रमणीयशीले
 चेतोहरासु कविता भविता कथं नः ॥ १० ॥

मिति शेषः । कथं यथा सौदामिनी ताडित् विलसिता सुखकरी
 प्रतिमा कान्तिर्यस्यास्सा तथा सती काण्डे न बहु नैकत्र स्थि-
 ता चञ्चलत्वात् कियन्त्यपि दिनानि महेन्द्रभोगान् दत्त्वा पुन-
 र्यथा निर्गच्छति सा यथा तथा त्वमित्यर्थः । पुनरुपम्यते म-
 न्त्रोज्झितस्य मन्त्रविचाररहितस्य नृपतेः नराधिपस्य जरूपल-
 क्ष्मीः वाक्यशासनेव यथा विचारं विना राजा वाचं न गृह्णन्त
 मन्त्रिणस्तथा मम त्वं गता व्यर्था जातेत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

केनेति । केनापि विलसितेन सुखेन कृत्वा समुद्रतस्य उद्धतस्य
 मे कोपस्य वशंवदा तज्जन्यहेतुभूतका मृताऽभूत्त्वं हे करभोरु
 तत् किनु वदेत्यविस्मरणवाक्यम् । तत् यत् मां पतिं विहाय
 हसायं पतिव्रतापि विदूरं स्वर्गं मुक्तिरमणीसदनं परमेश्वरस्त्री-
 भोगायतनं गतासि ॥ ९ ॥

काव्येति । काव्यात्मना शुक्रात्मना मे मया मनसि पुरा ये तव
 विलासाः पीयूषसारवत्सरसाः अमृतफलवद्भासिकाः पर्यणमन्
 शिक्षिताः तेनानन्तरेण तैर्विना हे रमणि रमणीयलीला यस्याः
 तथा तत्सम्बुद्धौ हे सुखदे नः अस्माकं कविता कथं चेतोहरा
 भविता भविष्यतीति । त्वां विना कवितापि विस्मृता जाते-
 त्यर्थः ॥ १० ॥

या तावकीनमधुरस्मितकान्तिकान्ते
 भ्रूमण्डले विकलतां कविषु व्यतानीत् ॥
 सा कातराक्षि विलयं त्वयि यातवत्यां
 राकाधुना वहति वै भवामिन्दिरायाः ॥ ११ ॥
 मन्दस्मितेन सुधया परिषिच्य या मां
 नेत्रोत्पलैर्विकसितैरनिशं समीजे ॥
 सा नित्यमङ्गलमयी गृहदेवता मे
 कामेश्वरी हृदयतो दयिता न याति ॥ १२ ॥
 भूमौ स्थिता रमण नाथ मनोहरेति
 सम्बोधनैर्यमधिरोपितवत्यसि चाम् ॥
 स्वर्गं गता कथमिव क्षिपसि त्वमेण-
 शावाक्षि तं धरणिधूलिषु मामिदानीम् ॥ १३ ॥

येति । या राका पूर्णिमा तावकीनं मधुरं स्मितं मन्दहास्यं तेन
 कान्तिः शोभा तथा कान्ते शोभने भ्रूमण्डले विकलतां कविषु
 व्यतानीत् विस्तारयामास । सा राकाऽधुना हे कातराक्षि त्वयि
 विलयं मृत्युं यातवत्यां प्राप्तायां सत्यां इन्दिराया वैभवं वहति
 चन्द्रे एव शोभामपयन्ति सुखाविष्कारात् ॥ ११ ॥

मन्देति । पूर्वं स्त्रीरूपोपकारं स्मरन्नाह । या मां मन्दस्मितेन
 सुधयाऽमृतरूपेण परिषिच्य प्रसन्नवदनेत्यर्थः । नेत्रोत्पलैः नयन-
 कमलैः विकसितैः फुल्लैः कृत्वाऽनिशं सदा समीजे पूजयामास सा
 नित्यमङ्गलः पुत्रपौत्राद्युत्सवः तत्प्रचुरा नित्यमङ्गलमयी मे गृहदे-
 वता कामेश्वरी हृदयतो न याति । कीदृशी दयिता दया सञ्जा-
 ता यस्याः सा भक्तवत्सला देवी हृदयतो न याति ॥ १२ ॥

भूमाविति । भूमौ स्थिता जीविता यं मां द्यां अधिरोपितवती

लावण्यमुज्ज्वलमपास्ततुलं च शीलं
लोकोत्तरं विनयमर्थमयं वचश्च ॥
एतान्गुणान् शरणकान् कतमांश्च हित्वा
हा हन्त सुन्दरि कथं त्रिदिवं गतासि ॥ १४ ॥
कान्त्या सुवर्णवरया परयापि शुद्धा
नित्यं स्वकाः खलु शिखाः परितः क्षिपन्ती ॥
चेतोहरामपि कुशेशयलोचने त्वां
जानामि कोपकलुषो दहनो ददाह ॥ १५ ॥
कर्पूरवर्तिरिव लोचनतापहन्त्री
फुल्लाम्बुजस्रगिव कण्ठसुखैकहेतुः ॥

सुखतोऽविस्मृतस्वर्गकारिणी असि अधुना स्वर्गं गता मृता सती
धरणिधूलिषु पार्थिवरेणुषु मां कथमिव महता कष्टेन क्षिपसि
मामपि तत्र नयेत्यर्थः ॥ १३ ॥

लावण्येति । लावण्यरूपं उज्ज्वलं निर्मलं अपास्ततुलं निश्च-
लं शीलं लोकोत्तरं सर्वेभ्योप्यधिकं विनयं वचश्चार्थमयं सार्थ-
कम् । एतान् शरणकान् शरणरूपान् कतमांश्चान्यान् गुणानपि
हित्वा हन्त हा कष्टं महत् हे सुन्दरि कथं त्रिदिवं स्वर्गं त्वं
गतासि ॥ १४ ॥

कान्त्येति । कान्त्या रूपेण सुवर्णवत्यापि गौरणापि परया
शुद्धापि निर्मलातिशयेनापि परितः स्वकाः शिखाः क्षिपन्तीति
वाला रूपा शिखा चूडा केशपाशेत्यमरः । अत्र केशपाशोज्जेयत्तान्
क्षिपन्ती उद्धृत्ययन्ती पुष्पादलकरिष्यन्ती सा चेतसो हरा रति-
रिव मयि हे कुशेशयलोचनेऽहं त्वां जानामि । कोपकलुषो
दहनो ददाह अग्निरेव चितोद्भूतस्त्वां ददाहेत्यर्थः ॥ १५ ॥

१ एतान्गुणानशरणान् इति पाठान्तरम् ।

चेतश्च मत्कृतपदं कवितेव रम्या
 रम्यानरीभिरमरीव हि सा विरेजे ॥ १६ ॥
 स्वप्नान्तरेपि खलु भामिनि पत्युरन्यं
 या दृष्टवत्यसि न कश्चन साभिलाषम् ॥
 सा सम्प्रति प्रचलितासि गुणैर्विहीनं
 प्राप्तं कथं कथय हन्त परं पुमांसम् ॥ १७ ॥
 दयितस्य गुणाननुस्मरन्ती
 शयने सम्प्रति या विलोकितासीत् ॥
 अधुना खलु हन्त सा कृशाङ्गी
 गिरमंगीकुरुते न भाषितापि ॥ १८ ॥

कर्पूरेति । कार्पासकृता कर्पूरयुक्तघृतयुक्ततूलवर्तिका वत् लोचन-
 तापहन्त्री नेत्रयो रात्रिगतं तिमिरतापं हरतीति विग्रहे सा ना-
 यका फुल्लानि अम्बुजानि तेषां स्वक् मालेव कण्ठस्य सुलैको
 मुख्यो हेतुः चेतश्च चित्तमपि मायि कृतं पदं यस्य तत् तथा
 कविता रम्येव सेयमतात्सा रम्या नदीभिः स्त्रीभिः मानुषीभिः
 अमरीव हि सा विरेजे शचीव शोभामापत् ॥ १६ ॥

स्वप्नेति । नायका स्वप्नेपि मां पत्युरन्वयादृष्टवत्यसि साभिलाषं
 सोपभोगं कश्चनेति सम्प्रति अधुना गुणैर्विहीनं मां त्यक्त्वा परं
 पुमांसं मदन्यं जारमित्यर्थः । गुणैर्विहीनं सम्प्रति प्रचलिता त्व-
 मासि हन्त युक्तिरत्राधन्या । परं पुमांसं परमेश्वरम् । गुणैर्वि-
 हीनं कृत्यं याता तद्वक्तियुक्तातो जाबालिसुतः श्रीभानुगो यो
 राधापतिः स च निषण्णः सो राधाकामुकः कृष्ण एव स्वतन्त्र-
 नायकः इति ज्ञेयं श्रीभानुकस्यानमारः जगन्नाथाचार्यः तस्य
 भामिनीसख्या मन्त्रप्रस्तुतोयं श्लोकः ॥ १७ ॥

दयितस्येति । या दयितस्य नायकस्य गुणान् रतोत्साहा-

सन्तापयामि किमहं धावन् धावन् धरातले हृदयम् ॥
 अस्ति मम शिरसि सततं नन्दकुमारः प्रभुः परमः २०
 रे रे मनो मम मनो भवशासनस्य
 पादाम्बुजद्वयमनारतमामनन्तम् ॥
 किं मां निपातयसि संसृतिमर्तमध्ये
 नैतावता तव गमिष्यति पुत्रशोकः ॥ २१ ॥
 मरकतमणिमेदिनीधरो वा
 तरुणतरस्तरुषे वा तमालः ॥
 रघुपतिमवलोक्य तत्र दूरा-
 द्दृष्टिनिकरैरिति संशयः प्रपेदे ॥ २२ ॥
 तरणितनया किं स्यादेषा न तोयमयी हि सा
 मरकतमणिज्योत्स्ना वा स्यान्न सा मधुरा कुतः ॥
 इति रघुपतेः कायच्छायाविलोकनकौतुकै-
 र्वनवसतिभिः कैः कैरादौ न संदधिरे जनैः ॥ २३ ॥

सन्तापयामीति । सुगमम् ॥ २० ॥

रे रे इति । मम मनः रे मूर्ख मनोभवस्य शासतेसौ शिवः तस्य
 पादाम्बुजं चरणारविन्दं अनारतं सततं आमनन्तं स्मरन्तं मां
 त्वं किं संसृतिगर्तमध्ये निपातयसि तवैतावता पुत्रशोको कामना-
 शशोकविलपनं न गमिष्यति ॥ २१ ॥

मरकतेति । तत्र दण्डकारण्यवने रघुपतिं श्रीरामचन्द्रं दूरात्
 अवलोक्य दृष्ट्वा ऋष्टिनिकरैरवाधूलसाद्यैर्दण्डकारण्यवासिभिरिति
 सन्देहः प्राप एषः दृश्यमानो रामः मरकतमणिः नीलमणिः प-
 न्ना इति तेषां मेदिनीधरः महीध्रः तत्सदृशो वायमिति सन्दे-
 हः एषो वा पक्षान्तरे तरुणतरो घनछायः तरुस्तमालनाम्मा २२
 तरणीति । इति अमुना प्रकारेण रघुपतेः कायस्य छायाविलोकने

चपलाजलदाह्युता लता वा
 तरुमुख्यादिति संशये निमग्नः ॥
 गुरुनिश्वसितैः कपिर्मनीषी
 निरणैषीदथ तां वियोगिनीति ॥ २४ ॥
 भूतिर्नीचगृहेषु विप्रसदने दारिद्र्यकोलाहलो
 नाशो हन्त सतामसत्पथजुषामायुः समानां शतम् ॥
 दुर्नीतिं तव वीक्ष्य कोपदहनज्वालाजटालोपि सन्
 किं कुर्वे जगदीश यत्पुनरहं दीनो भवानीश्वरः २५

कौतुकं येषां तैर्वनवसतिभिः मुनिभिः कैः न संदाधिरे न सन्देहो
 वृतः । सन्देहमेनं विवृणोति एषा तरणितनया सूर्यपुत्रिका य-
 मुनानदीत्यर्थः । किं स्यात्तर्हि सा नदी जलप्रचुरा इयं तु प्रभु-
 मूर्त्तिरिति मरकतमणीनां ज्योत्स्ना वा स्यात् तर्हि सा मधुरा-
 शीता इयं तु न सुखावहत्वात् तेजस्वाच्चैयं रामतनुग्रीष्मशीता
 तस्मात् कुतः न स्यात् वर्त्तमानताञ्च सूचिता ॥ २३ ॥

चपलादिति । मनीषी बुद्धिमान् मन्त्रीत्यर्थः । कपिर्हनुमान् गुरु
 निश्वसितैः श्रेष्ठकारुण्यनिश्वासाैरुपलक्षितोसौ तां वियोगिनि इति
 निरणैषीत् सीतारामचन्द्रोपकारं कृतवान् । कीदृशो हनुमान् चप-
 लात्प्रभावात् अथ मङ्गलार्थे तरुमुखात् लतावान् हस्तकृतसह-
 स्त्रलतावान् सन् तत् विषयात् च्युतः पतितः इति सन्देहे मग्नः
 वियोगिनि विरहिणि रामे तां जानकीं निरणैषीत् ॥ २४ ॥

भूतिरिति । नीचगृहेषु विरुद्धजनगेहमध्ये भूतिः सम्पत्तिः । विद्व-
 त्सदने पण्डितराजगृहे दारिद्र्यस्य कोलाहलः कुतूहलः हन्तानु-
 कम्पायां सतां नाशः परमहंसानां मृत्युः । अथ च असत्पथ-
 जुषां जाराणामायुः जीवितं समानां वर्षाणां शतं । तव दुर्नीतिं
 अन्यायं वीक्ष्य हे दैव कोप एव दहनोऽग्निस्तस्य ज्वालास्त्राभि-

आमूलाद्रत्नसानोर्मलयवलयितादा च कूलात्पयोधे-
र्यावन्तः सन्ति काव्ये प्रणयनपटवस्ते विशङ्कं वदन्तु ॥
मृद्वीकामध्यनिर्यन्मसृणरसझरीभाग्यभोजां नृपाणां
वाचामाचार्यतायाः पदमनुभावितुं कोस्ति धन्यो मदन्यः २६

जटावगुण्ठितः सन् क्रोधोपहतोऽपि भवन् सन् हे जगदीश
पुनरहं क्रुद्धोऽपि किं कुर्वे किं कारिष्यामि किकर एव भवामी-
ति न तु रिपुरावणादिवदिति भावः यत् यस्मादहं दीनः द-
रिद्रः भवान् त्वं ईश्वरः लक्ष्मीनाथः तस्मादहं असमर्थः । सम-
र्थस्त्वमेवेति भावः ॥ २५ ॥

आमूलादिति । रत्नसानोर्हेमाद्रेः सकाशात् वलयं वर्तुलं
वलयवदाचारितं सुगन्धवत्त्वात् पयोधेः सकाशात् समुद्रकूले
दावो वह्निः कूलशब्दः पूर्वं ग्राह्यः तद्वच्छीतलत्वात् समुद्रतटे व-
ह्निः शाम्यति वह्निशङ्का कृपीटमवा बोध्या यावन्तः बहवः सन्ति
कवेर्भावः काव्यं तस्य प्रणयने रचनायां पटवश्चतुरास्ते विशङ्कं
वदन्तु वादं कुर्वन्तु तथापि । मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी म-
धुरसेति चेत्यमरः । तस्याः मध्ये निर्यत् निष्कृष्यत् मसृणः चि-
क्कणो रसः तस्य झरी निरन्तरा वृष्टिः तस्या भाग्यं सुखं भजतां
सेवतां पुरुषाणां मध्ये नृपाणां महमदक्षोणिपतीनां सभायामि-
त्यर्थः । मदन्यः कः अहमेव । आचार्यतायाः राजपदव्याः वा-
चां पदं पण्डितराज इति क्षोणीशचक्रवर्त्तिधृतं स्वकं नाम अनुभ-
वितुं भोक्तुं धन्योस्ति समर्थोस्ति नान्यः यादृशः पण्डितराजः
तादृशो न पण्डितः दृष्ट इति महम्मदप्रशंसा ॥ २६ ॥

गिरां देवी वीणागुणरसनहीनादरकला
 यदीयानां वाचाममृतमथमाचामति रसम् ॥
 वचस्तस्याकर्ण्यं श्रवणसुभगं पण्डितपते-
 रधुन्वन्मूर्द्धानं नृपशुरथवायं पशुपतिः ॥ १७ ॥
 मद्वाचमङ्कुशविषादमनादरेण
 मात्सर्यभुग्नमनसां तरसा खलानाम् ॥
 काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रताना-
 मास्येषु धास्यतितमां कियतो विलासान् ॥ २८ ॥
 मधुद्राक्षासाक्षादमृतमथ वामाधरसुधा
 कदाचित्केषां चित्रं खलु विदधीरन्नपि मुदम् ॥
 ध्रुवं ते जीवन्तोप्यहह मृतका मन्दमतयो
 न येषामानन्दं जनयति जगन्नाथभणितिः ॥ २९ ॥

गिरामिति । तस्य वचः आकर्ण्य श्रुत्वा मूर्द्धानं अधुन्वन् पशु-
 पतिः रुद्रः नृपशुरथ वा क्षितीशो महम्मदः गिरां देवी सरस्वती
 वीणागुणस्य रसनं शब्दो तेन हीनादरकला यस्याः यदीयानां
 यस्य जातानां वाचां अमृतमयं रसं आचामति आचमनं करो-
 ति पिबतीति श्रवणसुभगं कर्णमनोहरम् ॥ १७ ॥

मदिति । मद्वाचं अङ्कुशवद्विषादं दुःखं यथा स्यात्तथा हस्तिनां
 अङ्कुशं यथा तथैव पण्डितानां मम वाणी विषादकरी तत् यथा
 स्यात्तथा ऽनादरेण मात्सर्यः तेन द्वेषेण भग्नं मनो येषां कु-
 ठिलहृदयाणामित्यर्थः । खलानां दुष्टानां वादिनामित्यर्थः
 काव्यमेवारविन्दं सरोजं तस्य मकरन्दः पुष्परसः मधुवत् मद्य-
 वत् तस्मिन् व्रतो येषां तेषां कवीनामित्यर्थः । आस्येषु विला-
 सान् कतमान् धास्यति नैव धास्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

मध्विति । मधुद्राक्षा क्षौद्रं द्राक्षा च साक्षाद्रसरूपा अमृतं अथ

निर्माणे यदि मार्मिकोसि नितरामत्यन्तपाकद्रव-
न्मृद्वीकामधुमाधुरीमदपरीहारोद्धुराणां गिराम् ॥
काव्यं तर्हि सखे सुखेन कथय त्वं सन्मुखे मादृशां
नो चेद्दुष्कृतमात्मना कृतमिव स्वान्ताद्बहिर्मा कृथाः ३०
धुर्यैरपि माधुर्ये द्राक्षाक्षीरेक्षुमाक्षिकादीनाम् ॥

वामायाःस्त्रियोधरसुधा जगन्नाथस्य भणितिः कृतिः येषां कदाचि-
त् केषांचित् न मुदं विदधीरन् अपि शब्दात् द्राक्षादिका य-
दिमिष्टत्वमायाति तदा मत्कवितापि रसकरी भवति येषां का-
व्यं भाषिनीविलासारुयं आनन्दं न जनयति ते ध्रुवं जीवन्तोपि
अहह मृतकाः जीवन्मृतका इत्यर्थः । यतः शास्त्रे मन्दमतयः
कुबोधाः ॥ २९ ॥

निरिति । हे सखे त्वं अत्यन्तपाकेन फलावसरेण द्रवत् स्वाव-
युक्तं मृद्वीकामधुमिष्टरसः तस्य माधुरी तस्याः मदपरीहारायो-
द्धुराणां धुरन्धराणां गिरां वाचां निर्माणे रचनायां यदि मार्मि-
कोसि मर्मज्ञोसि तर्हि मादृशां कवीनां सन्मुखे सुखेन काव्यं
कथय चेन्नोस्ति तर्हि आत्मना दुष्कृतामिव स्वान्तात् कृतं बहि-
र्मा कृथाः मा हृदयाद्बहिः कुरु मा वदेत्यर्थः ॥ ३० ॥

माधुर्यैरिति । माधुर्ये रसे मिष्टे धुर्यैः पुंभिः मुख्यैर्द्राक्षा क्षीरं इ-
क्षु माक्षिकं क्षौद्रं तदादीनां यथा माधुरी तथा पण्डितराजस्य क-

१ अत्रायं त्रिशत्तमाग्रे प्रक्षिप्तः—

विद्वांसो वसुधातले परवचःश्लाघासु वाचंयमा

भूषालाः कमलाविलासमदिरोन्मीलन्मदावर्णिताः ।

आस्यं घास्यति कस्य लस्यमधुना धन्यस्य कामालस-

स्वर्वाभावमाधुरीमधरयन् वाचां विपाको मम ॥ १ ॥

वन्द्यैव माधुरीयं पण्डितराजस्य कवितायाः ॥३१॥
 शास्त्राण्याकलितानि नित्यविधयः सर्वेऽपि संभाविता
 दिङ्मीवलभ पाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः ।
 संप्रत्युज्झित वासनं मधुपुरीमध्ये हरिः सेव्यते
 सर्वं पण्डितराजराजितिलकेनाऽकारि लोकाधिकम् ३२
 दुर्वृत्ता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शङ्कया ॥
 मदीयपद्यरत्नानां मञ्जूषेयं कृतिर्मम ॥ ३३ ॥
 इति श्रीमत्पण्डितजगन्नाथविरचिते भामिनीविलासे
 शान्तविलासश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

विताया माधुरी पदप्रणयना यमकादियुक्ता सालङ्कारा सरसे-
 त्यर्थः । तेभ्योन्यमाधुरीभ्योऽपि तत्कवितामाधुरी सर्वरसेति ता-
 त्पर्यार्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदखिलाङ्गिवेगीयनायककुतकुलावतंसजागे-
 श्वरसूरिपुत्रेण पण्डितराजाख्यसूरिणा विरचिते भामिनी-
 विलासे चतुर्थे शान्त्याख्ये विलासे तत्पौत्रमाधवदीक्षितसू-
 रिसूनुमहादेवसूरिदीक्षितपण्डितराजविरचिते भामिनीविला-
 सभूषणे शान्तिकाख्यानं सम्पूर्णम् ।

—••—

मुद्रितमेतन्मुम्बय्यां गोपाळनारायणजनतया स्वकीये मुद्रालये ।

BHAMINIVILAS.

ANYOKTI SAMULLASA.

My nectar-like poem is on this earth sweet to its utmost limit, is produced by churning the ocean of literature and is the giver of much pleasure to those who drink (read) it.

(1). The elephants, whose temples are soiled with rut, are heard (to have run away) to the end of the quarters; the female elephants are an object of pity; while the deer are indeed not a footing of equality. Where should then this lord of the beasts exhibit the sharpness of his nails, the ends of which are incomparable.

(2). Tell (me) how the prince of swans, who had passed his former days on the Manas Lake in the water, made fragrant by the pollens falling from the full blown lotuses, should now remain in the water of a puddle full of frogs, gathered together.

(3). When the chakoras, with their eyes unsteady on account of thirst, are looking towards the East; when the Moon-lotuses are giving up their silence (are blowing open); when cupid is twanging his bow and when the anger of proud women is on the point of giving way; is it, O creator, fit for a sheet of cloud to appear on the Moon?

(4). O full blown lotus, let the bees tasting your indescribably sweet juice, dripping downwards, hum agreeably. (But) this other (viz.) the wind spreading your fragrance in every direction, is a disinterested friend of yours.

(5) O lotus, though the bee, come to you to enjoy your fragrance, got confined, still when freed (from his confinement) he hums your glory; whereas the wind having deprived you of all your essence makes himself famous (fragrant.)

(6). O Kutaj, when the bee by chance approaches (thee) dont show disrespect to him; (for) he is held in high respect by lotuses full of juice.

(7). O Cuckoo, pass away the dull days by resorting to any other forest, until a mangotree, surrounded by bees, puts forth its blossom.

(8). O lotus, why do you distress your mind with the thought that you are disregarded by ignorant cranes. May the bees, the appreciators of your fully developed juice, live long on earth.

(9). O well, never give yourself up to sorrow with the thought " I am exceedingly low (नीच) " since you have your bottom (हृदय) full of very sweet water (रस) and you take the string (गुण) of others to help it up.

(Taking the words नीच, हृदय, रस, महीन, & गुण to mean poor, heart, love, appreciator, and merit respectively the version would stand thus:—O man never give yourself up to sorrow with the thought " I am exceedingly poor (नीच) " since thy heart (हृदय) is full of love (रस) and thou art the appreciator of merits (गुण) in others.)

O ARKOW MITRA

(10). Alas! how indeed did the bee, who passed his days in the full-blown lotus, containing much juice, entertain a desire for kutaj tree ?

(11). O Sandal-tree, for whose power of description can this greatness of yours be a subject (who can describe your greatness)? since, by emitting fragrance you gratify the snakes (though) vomiting venom.

(12). Osandalwood; what intelligent (sensible) person can imitate this action (manner) of yours since though powdered you give pleasure by means of your fragrance even to those who reduce you to atoms.

(13). O swan if you even are disposed to be idle in separating milk from water, who else on earth will fulfil (adhere to) the family vow?

(14). Glory to the persons of indescribable greatness whose exterior is like the edge of a sword and who are more ferocious than the most frightful snakes, but who are at heart so mild as evidently to become preceptors for teaching mildness to grapes.

(15). O full-blown lotus, let the bees, enjoying your juice at their own pleasure, produce humming; but none else in this world than the wind is well versed in spreading the fragrance in all directions.

(16). Blessed is the existence of this lake on the road whose body is reduced every day by such constant distressing thoughts "when I shall be soon after dried up by the scorching rays of the Summer-sun, whom will this crowd of travellers go to, when oppressed with excessive heat." Fie upon the existence of the ocean.

(17). O tank when you are reduced (dried up) the birds around might take to the path of sky the bees might resort to the blossom of mangotrees; but alas! what state would the most miserable fish be reduced to.

(18). O lotus, dont think that the desire for fragrance in this wind is like that of the bee; (for) though high minded, he has stooped to beg only for the pleasure of the people.

(19). O Mālati, dont remain shut, when the bee is sweetly humming; (for) even the trees of heaven, the foremost among the charitable, bear him on their heads with profound respect.

(20). O Sandal-tree what to say to this insolence of yours,

since you bear (on your body) those very serpents by whom you, though possessed of many good qualities, are made unfit to be served by the good.

(21 L. R.). The whole forest was closely searched; all the trees around were also seen; (but) none, O Mango tree, was seen by the bee to resemble thee.

(21). O bee, what a sensible creature must you be, if you desire to fly to yet another flower, after having once sat (enjoyed) on a flower of the trees of heaven, before which no mention of any other fragrance can be made (which defies any other fragrance).

(22). O river, holy because of taking your source from the Vindiya Mountains, think well if it be proper for you to accept of the gutter water, even though you be dried up.

(23). O Barbur tree, tell (me) what attraction should draw us to you (for) you are never seen with the charms of leaves, fruits or flowers, but on the contrary are covered with thorns.

(24). O cuckoo, while alone in this forest, you should never utter sweet tunes, so that the ruthless crows may not kill you mistaking you to be one of their own kind.

(25). O Father of Parvatee, for what attraction, do you sustain (the weight of) this snow drift, which on earth, destroys the beauty of a number of trees and causes affliction to many living beings.

(26). O young one of an elephant never show any disrespect to this bee, coming to thee; for he is welcome to take his seat upon the head of even the best of elephants, who appear charming on account of (flowing) rut.

(27). This fondness for other flowers, in a bee all of whose desires are fully gratified by the enjoyment of the fragrance of flowers of the celestial trees, is a matter of great ridiculousness.

(28). Indeed cuckoos are inquired, all trees around are examined but O mango tree no equal to thee has been found to the bee.

(वरपुष्टः so called because they are nourished by another i. e. by a crow).

(29). O gardener is it possible for the clouds which pour down heavy showers of water from all sides, to work that development in this tree, which is effected with tenderness by thee with little water in the summer when the sun is very hot?

(Frugal timely meals are more wholesome than continual sumptuous feasts.) चार् N. water.

(80). (I have translated this verse taking धन्वनि for धुन्वति which I think is a better reading.) The lord of the garden is destitute of discretion, indeed the soil is devoid of water, the ten quarters are made dusty by the tempestuous wind and the sun is unbearably when all are unanimous, in this manner in being a cause to the destruction of अपक tree in Marawada. O cloud the creator has fortunately sent thee forth sprinkling अमृत (water and nectar) at a time favourable for the purpose.

(Here the word अमृत is very happily put अमृत restores to life even a dead animal why then it will not here protect a creeper on the point of destruction?)

(81). Also there in the cave—where collection of pearls are rolling on the ground—of the lion, is heard a confused noise of jackals when he is dead, where formerly elephants, with a collection of bees hovering about the flow of excessive rut and with their eyes unsteady through fear, could not take their stand.

(स्थेमन् M. stability).

(82). The gardener shows equal regard to all of the trees and does not show great compassion for young बकुल tree, nevertheless this बकुल tree gives fragrance of the collection of

blowing flowers to all the quarters which are already filled with the humming of the bees.

(83). O lord of the trees your roots being big are well fixed in the ground, your branches being huge number about a hundred and your situation is an inaccessible mountain what have you to fear then (i. e. you have nothing to fear). But this voracious relentless conflagration alone forming circle of flames creates a little anxiety in my mind.

(स्वान्त N. Mind).

(84). O cloud the châtak bird though scorched by the terribly hot rays of the sun in summer, passed the live-long days with great difficulty calling thee to mind and now when happily thou art in the range of his sight if thou art pleased to favour him with a shower of hail whom are we to blame?

(कृपं this word is ironical). Either cloud must be blamed for his cruelty or châtak may be blamed for his hopes in an unworthy person.)

(85). O cloud what sort of pride is this of thine arising from the abundance of water that thou pourest down great quantity of water on the peaks of mountains though the trees are attacked by a number of flames making circles from fire of conflagration consequently fading and losing creepers encircling them.

(This verse alludes to the character of the man whose wonderfully foolish pride of wealth is shown in extending liberal patronage more to those who are not distressed than to the distressed).

(86). O traveller dont be disquieted in mind even in the least at hearing the thunder of cloud here. O friend, hast thou not heard that this cloud has devoted all his जीवन (water or life) to the removal of the universal distress.?

(This verse shows that harsh words from the generous are not to be feared, because they are beneficial in the end therefore those harsh words are but favours).

(37). O Sandal tree thy fragrance is known even to three worlds, thy power of cooling is uncommon and thy fame has reached the court-yards of women in form of quarters; but hear this one thing, this collection of serpents giving the flames of venom in thy cavities swallow up all the good qualities of thine.

(38). There is no desire of reciprocal kindness no favourableness, no affection, no companionship yet the high (fig:) cloud removes the distresses of the people.

(39). Pure lake is thy birth place, hand of god Vishnoo is thy abode, goddess Laxmee has her residence in thee and thy fragrance is attractive to the hearts of gods, with these and such other qualities O lotus had thy love been in a swan the best of birds, thy dignity would have been very great.

(40). On thy shores jewels brilliant like the disc of the sun roll with collections of common stones, and in thy water with aquatic animals God Narayen takes sleep, having seen thus on one hand thy indiscretion and great height of dignity on the other tell me O ocean whether I should censure thee or praise thee ?

(41). What with these jewels and what with the body resembling cloud (in dark blue colour) when thy water does not reach the mouth of the thirsty.

(42). O lake if thou dost not quench the thirst of those that are distressed by it even now when there is such abundance of water, in summer when the sun will be spreading fire every where whose thirst wilt thou satisfy being almost empty?

(43). O store of water we have to say something to thee if thou wilt have no recourse to anger. "Thou, though great, dost not refuse the waters poured down by a cloud who is but thy suppliant."

(44). O monsoon-rivulet we do not object to thy entering the course of the daughter of janhoo (Bhāgirathi) but it is

not proper that thou breakest her waves to her face. (It is ignoble to quarrel with the person resorted.)

सरङ्गभङ्गान् dispersions of waves सरङ्गाणाम् भङ्गान् or अस्याः गङ्गायाः सरङ्गेषु स्वस्या भङ्गान् सरङ्गान् is other interpretation).

(45). O lotus if thou hast recourse to greediness when that bee, through misfortune longs for honey, which first smells and then quits the flowers of celestial trees shining in the garden of Indra so that they should be again smelt, by god what should we say to thee ?

(46). O swan by what action of thine wilt thou return the favours of the lake from which, lotus-stalks are eaten water is drunk and lotuses are used as seats by thee?

(47). If thou givest up the feeling of gratitude towards the mango tree which for the present through misfortune is reduced to bad state, the same mango tree about which at the advent of the spring thou didst enjoy many pleasures in the collection of blowing blossoms, producing sweet humming. What other man is meaner than thee ?

(48). O black antelope why dost thou indulge in sport with the female deer in this forest with thy eyes shut in consequence of great pride? Know this place full of pearls dropped down from the broken temples of the best elephant to be the boundary of pleasure-district of a lion.

(बभ्रुघरा This word is here अव्यर्थ because of the अकृतानन्दत्वं in that place.)

(49). How a herd of deer should be killed by a deadly enemy of elephants (not of poor little animals) though they (deer) present themselves before him without any fear and though he (lion) is distressed by the digestive fire in the stomach,

(50). How, that lion should now show his prowess to the deer, who had formerly graced the earth with lines of pearls idpping down from the broken temples of elephants,

(51). O leader of the herd of elephants blind through intoxication, my friend, thou shouldst not make a stay in this dense forest even for a moment, because here in the cave sleeps the best of lions, who has broken asunder the collection of great rocks mistaking them for the temples of elephants.

(52). O young पोट of the best of elephants, never enter the caves of the mountain, being puffed up with great pride; if the cub of a lion sucking breast do but know it, there will remain only female elephants on the earth. (as they are objects of pity.)

(भविता=भविष्यति.)

(53). The gardener successful in the plantation of a number of trees though skilful, planted even a बकुल tree somewhere in a corner as usual; who knows the fact that it will fill the whole world with fragrance of flowers (even) from the corner?

निसर्गात्=through nature; it was the nature of the gardener to plant any tree at any place, and hence the word is translated 'as usual'. (In this verse the indiscretion of the gardener is found fault with and readiness of बकुल tree to oblige others is commended.

(54). When a large राक्ष fish moved all about (in the sea) the elephants presiding over the cardinal points, entertained a misapprehension of the revolutions of the mountain (मेघ) used for churning ocean; in whose cavities that very fish, which is very expert in swallowing the large तिमिंगिल fish, should sport if he quits the ocean in consequence of a quarrel in sport?
(हरितावच्छा दिग्गजाः, देरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोज्ज्वलः प्रुष्यदन्तः
सर्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥

These are described as residing near the seas and throwing up water by their trunks, which comes down as rain).

(55) Some part of forest was destroyed by intoxicated elephants, some part was cut down by people distressed with

cold, the remainder of the forest was reduced to ashes by the rays of the hot summer-sun; alas! this tender लक्ष्म creeper standing in the corner and giving fragrance to the quarters is also burnt.

(56) O Nandan forest thou art a crest-jewel of celestial world, a wonderful abode of the collection of celestial trees, the fulfilment of the virtuous or meritorious acts of Indra and his wife; but indeed the prayer of the compassionate, to the creator or fate runs as follows "Let fire the skilful dancer on the stage of Khândava forest be away from thee."

(57) "When all men are away from me being engaged in their respective business I will fly away from this cage by boring a hole with the end of my beak" while thus a parrot was drinking nectar in form of desires, there came in a large serpent like the trunk of an elephant.

(मत्तो means 'from me')

(58). O active or unsteady deer residing in a mountain how have you determined to dive into this river, the beloved of ocean, full of series of waves? Even the biggest of elephants is here thrown down to the bottom like a large stone, being entangled in the eddies throwing up great quantity of water.

(59) A lioness addresses her young when it casts a stern look at a cloud thinking it to be an elephant:—

O young, drink milk, why dost thou cast severe glances at these quarters under the misapprehension of an intoxicated elephant? It is but a dark blue fresh cloud which removes the distresses in the hearts of three worlds, that thunders gravely.

(60) A lioness addresses a cloud:—

O cloud enough of your grave thunders, the young in my womb which is but a month old, moves about in the womb taking thee to be an intoxicated elephant.

(61) What exploits should be shown to the deer by the

lion who rivals the skill of the elephants in rubbing the temples. (i. e. he is rival of those elephants which have itching sensation because they are about to give out rut.)

(62) O lotus thy birth is from pure water, thy loveliness rivals with the face of a lovely woman, thy abode is the hand of Hari, thy fragrance attracts the hearts of gods, thou art the chief object of description for poets and a principal thing for a cupid, with all these, thou showest love for मद्य (drunkard or bee) what should we say to thee ?

(63) Why dost thou enjoy comfortable sleep gracefully shutting thy eyes ? O lord of elephants the enmity with a lion dangerous in the end, gains ground.

(64) From the lips of the learned, words dont come out rashly, but if once come out, are never taken back like tusks of elephants.

(65) Generosity well known to the three worlds, birth in great store of water, abode in the Nandan-forest and fragrance attracting the hearts of gods, all these qualities, of the celestial tree would have been uncommon if there be discretion in granting request of only the best of the begging.

(66) 'I alone being relentless, kill animals creating confidence in them,' with this idea O fowler dont you have recourse to remorse at heart; in palaces of kings and in holy places there are many enemies of the good, with their motives concealed.

(67) O mother earth thou bearest even those who pretending to be the humblest cheat the good, creating confidence in them by agreeable speeches, hast thou also lost thy discretion?

(68) Unusual is the universally beneficial inclination of mind, extraordinary is the process of discourse, uncommon are the deeds and agreeable is the appearance to the worthy every thing of the learned is far above description.

(69) Indeed the foremost of the magnanimous when fallen

into misfortune, extends his generosity more than before.

Kālāgaru when thrown in fire spreads its peculiar fragrance all around. (The चक्रवर्तिन् word generally means a king but when there is a pun upon the word चक्रवर्तिन् the other meaning being 'resembling in shape the ruddy goose' it means 'round and hence 'head' 'foremost.'

(70) Even the rage, of the pure-hearted men endowed with great many qualities agreeable to the world, is pleasant as even bitterness of saffron full of fragrance pleasing to the people, is delightful.

लोकपूजे: (लोकं पुणन्ति परितोषयन्तीति तथा ते:)

(71) If foolish persons, stealing particles (of knowledge) coming out from the abode of learning, swagger before those who have easily acquired immense wealth in the residence of the goddess of learning, in a day or two young birds will easily set their foot on the head of serpents, hare on the head of elephants, and dogs on the head of lions.

(लीलया लुण्ठितः शारदा पुरमहासंपन्नः ये: तेषाम्.) अद्यश्वः अद्य वा-
श्वो वा । सुप् सुपेति समासः ।

(72) Men scolded with harsh words by the elders or teachers rise to greatness; precious stones are never placed on the head of a king unless they are rubbed against stones (touch stones, &c.)

(जातु = कदाचिदपि.)

(73) A sandal tree bears serpents, a lamp has on its top a coating of soot even the moon possesses a blot so also lords of the earth patronize the mean.

(74) Indeed a noble man gives great pleasure to all people without being asked; by whom is the moon propiciated who causes the beds of the night lotuses to blow by his gentle ray? (Read कौरे: for गुणै:)

(1 page. 86 or 76 of L. R. Vindya) A wicked man, brother of a serpent tries on the contrary to kill (his benefactor)

without any fear having swallowed up his obligations just like milk (in the case of the serpent.)

(page 86. 2. 77 of L. R. Vaidya) For whom we condescended to become panegyrist keeping aside cleverness (in discretion), and who was with great troubles on our part, raised to a post unattainable (for him even in fancy) but no sooner does the same man attain the dignity than he goes against us, forgetting series of former obligations: what should we now say to anybody?

(86. 1. 78th L. R. Vaidya). By people, for fear of an evil through his deceit, a wicked man is avoided, while at a distance, as serpents for their venom.

(75). He is a very wonderful man who is able (to do good to all) in whose heart there prevails the handsomely great magnanimity of its own accord, who has a feeling of equality towards all beings and who does not care for his own good through eagerness for doing good to others. The other sense of the verse has relation to grammar, the wonderful man there in that sense is तत्पुरुषसमासः

In Tatpurnusha samas the components give up their own meanings and go to form one whole idea; there is अभेदैकत्व in the attributes, by nature, the ending vowel becomes always उदात्त and the words must be capable of forming the compound.

For instance राजपुरुषः, here राजन् and पुरुष have their own meanings but they give up their own meaning to form one whole idea राजपुरुषः, राजपुरुषः does not mean one or the other.

राज्ञः पुरुषः, राज्ञोः पुरुषः, राज्ञां पुरुषः, all will take one form राजपुरुषः, but generally the dissolution of the compound has one way राज्ञः पुरुषः and this is what is called अभेदैकत्वम् in grammar.

Here the ending vowel becomes उदात्त the words in the compound must be capable to form समास; “ वक्ष्यं राज्ञः पुरुषश्चैवस्य , here राज्ञः and पुरुषः these two words come together but they are

not capable to form समास, as राज्ञः goes with वस्त्रं and पुद्गलः goes with वैभवं, राज्ञः वस्त्रम् and वैभस्यपुद्गलः here we cannot form compound of राज्ञः and पुद्गलः

(76). A man, though of high descent and possessing merits, is revered only when in association of some special thing. वीणाकण्ठ (the neck of the lute) though बंसजम् (made up of bamboo) and गुणवान् (consisting-fibers) does not rise to greatness when without a gourd.

(77). An object, though endowed with innumerable good qualities is disregarded owing to a single bad quality, as garlic on account of its strongly bad odour, though it stands high in the list of medicines.

कालिदास gives quite a contrary idea in the first canto of kumārsambhava. “ अनन्तरत्न प्रभवस्त्वयस्व हिमं न तौभाग्यकिलोपि जातं एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दीः किरणेष्विवाङ्गः ॥ ”

(78). A man of good qualities though fallen into misfortune extends certainly his generosity; here a calcined and purified quicksilver serves as an illustration.

सर्पुणः (सन्तः शुद्धा गुणा यस्य स सर्पुणः) सुर्द्धगत and पृत are chemical terms.

(79) Also that Sita, who, being terrified at the sight of a young hare while sporting in a forest, used to enter into the arms of her husband the destroyer of her fears, when carried away by रावण and surrounded by demons having teeth as large as furrows, being helpless, is reduced to some indescribable state.

(80). The body of cupid fit to be worshipped with the collection of flowers in form of eyes of the celestial women, became at once an object to be reduced to a heap of ashes by the fire from the head of the God Shiva. The cupid—who was aiming at the God Shiva, having boasted often of his muscular strength before gods.

(Read मदनसुन for मदनमूल). One demon called तारकसुर grew troublesome to the gods. They while seeking a remedy to bring about his destruction knew that the son of God Shiva and Parvati the daughter of the Himalayas, was his destroyer: so it became their first business to unite God Shiva and Parvati by marriage.

The work was devolved upon madana, who taking for his assistance रति and वसंत proceeded to influence the God Shiva.

There not only was he disappointed but on the contrary reduced to ashes. In Kumarsambhav Kalidasa gives description of this event thus:—

तृतीय सर्गे .

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति याव मिरः खे मरुतां चरन्ति ।

स्यवस्त वद्धिर्भवेनवज्जन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ७५ ॥

(89 page. 1. 85. Vaidya). In the assembly of monkeys the branches of trees serve well for the soft seats, the चीत्कारा for the excellent speeches and the scratchings by teeth and ends of the nails for hospitality.

(81). What is a ford (in the ocean in form of this worldly existence)? devotion of the lotus like feet of Hari. What is a jewel? pure heart. What is a science? at the hearing of which disappears the darkness of dualism in philosophy. What is a friend always taking pleasure in obliging? knowledge of reality. What is an enemy clever in giving pain? a store of evil desires.

तीर्थम्:—This word is derived from a root meaning to cross over; therefore तीर्थं may mean that by which we cross over. रत्न may be derived as रमतेऽन रम् न तांतादेशः द्वैतम्. The assertion of two distinct principles i. e. elements, such as the maintenance of the doctrine that spirit and matter, Brahman and Universe or the individual Soul and supreme soul are different from each other. तत्त्वम् (तत्त्वम् i. e. तत् ईश्वरः + त्वम् thou. Thou art that God i. e. thou art identical with God) reality or real

nature of human soul or the material world as being indented with the supreme spirit pervading the universe.

(82). A wicked man though well-versed in Vedanta does not attain goodness. As Mainak Mountain does not become soft though plunged in the ocean for a long time.

मैनाक(मेनकायां भवः) Son of the Himalyas and मेनका. It is described that formerly mountains had wings. Once Indra was angry as his way was blocked by these mountains, and so he resolved to clip the wings of all mountains. The wings of all mountains but Mainak were clipped, Mainak the son of the Himalaya had a friend in the ocean, so he, to avoid the fury of Indra plunged himself into it, without any feeling of compassion for his old father the Himalayas. This action of his is well censured in a verse in नीतिशतक which runs as follows:-
 वरे पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकालिप्रहरीरुहच्छद्महलरहनोद्गारगुहभिः ॥
 मुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविदग्धे नचासी संपातः पयसि पयसां
 पत्युरुचितः ॥ ३६ ॥

(83). Absence of good qualities, is better, lie upon the collection of good quabilities, since all other trees thrive but sandal tree is cut. (सधीयस् comparative of दाढ adjective).

(84). Trees only are worth living because their hearts are never attacked by a number of flames of fire in form of endless anxiety, at the approach of others.

Men are disgusted at the approach of others, because they have to receive them hospitably. Trees are not disgusted, they receive all the comers with great hospitality by removing their fatigue by cool wind and shade.

(85). A virtuous man just like spider is able to produce गुणा (virtues or fibers) where there is absence of them and to conceal the विवरा (defects or holes) by his own गुणा (virtues or fibers).

(86). By whom a wicked man can be described (fully)?

a wicked man—who is fire for the cotton-heap in form of virtuous men, and wind to allay the fire in form of afflictions of others. (The words *रक्षक* & *क्षमक* are ironical here.)

(87). Wicked men spoil noble men as mice spoil fine garments, though both of them (noblemen and garments) are skilful in concealing *परगुण* (secrets or private parts), full of *गुण* (good qualities or fibers,) and are very much liked by all.

(88). A wicked man, troublesome to the virtuous is garlic, to fragrance in form of fame, fire for the cold in form of peace, a place void of flowers in form of kindness. As garlic undermines fragrance, as fire undermines cold so wicked men undermine the virtuous.

(89). Bow to that tree, first among the generous, which for the happiness of others, offers its own body, bears burden of flowers, leaves and fruits, suffers afflictions of heat and evil of cold.

(90). That man who entertains a desire of persuading a wicked man wishes as if to drink *हालाहल* poison with curiosity, or to kiss closely the fire of destruction or to embrace actually the lord of serpents. (*अज्ञा=नस्वतः* surely) (Read *परिबुद्धं बिभ्रति* for *परिबुद्धं भ्रति*, and *परिरुद्धं* for *परिबद्धं*).

(91). O cloud thy power of discrimination is known to me now, since thou, being proud of thy high position, showest thy generosity towards mountains, leaving these dry corn fields of the poor.

(92). Mountains are reckoned as great things, but the earth is greater than mountains, further universe is greater than the earth, yet the virtuous who are undaunted even at the time of universal destruction, are the greatest.

(93). ज्योतिनि बीजाकुहले चिन्म निर्माति सुन्दरं पद्मे ।

रश्मयति रेखाः सलिले यस्तु खले चरति सत्कारम्

That man, who treats the wicked with respect, as if sows seed in the sky, draws a good picture in the wind, draws lines in water. As sowing seed in the sky is as good as not sowing, as drawing lines in water is as good as not drawing so paying respect to the wicked is as good as not paying.

(94). A monkey first licks the necklace placed on his body by some ignorant (of its worth), then smells it and having compressed it, makes a high seat (out of it for himself). (Read उन्नतनासनम् for उन्नतनाननम्).

(95). O bee how dost thou abandon the bed of lotuses which is रागपूर्णा (full of love or of red colour) though thou art मङ्गिन (black or deceitful), विकसितवदना (having cheerful face or blown), though thou art अनल्पजल्प (talkative or constantly humming) and सरसा (full of affection or full of honey) though thou art क्षपल (unsteady or hovering).

(96). What wonder is there if the face be blackened of the man who takes wealth for himself from a wealthy man; if this cloud though it absorbs water from the ocean for others becomes black on all sides. In the first case the wealth is used for himself and only the face is blackened, while in the latter case the water is absorbed for others and yet the whole body is blackened therefore as compared to the latter the first case is not at all wonderful.

(97). O sandal tree thou hast risen to greatness only by thy own good qualities (and not through the influence of thy father, class or company) since some particular mountain is thy father, wood is thy class and serpents are thy companions.

(98). O virtuous man with what object art thou so eager to acquire a number of good qualities? If it be for raising thyself to dignity, listen to my beneficial word; those very objects, which are attractive to the heart, being full of many beauties, serve as daily food to Kali who is very careful for the nourish-

ment of his body. If thou triest to make thyself great there is a great probability of thy becoming a victim to his cruelty- (Read दैनंदिनम् for दैन्यम् दिनम्; वर्तनम् livelihood.)

(99). O spring, having bees, producing sweet humming in mango trees full of tender and therefore reddish foliage, without thee ten quarters are filled with smoke and hot winds just like fire, having destroyed the lotuses, scorch the body of the cuckoo.

(100). Great rocks from high mountains are broken asunder with great strength at the ends of the nails, mistaking them (rocks) for elephants, but fortune being adverse, the lion did not obtain even a little quantity of flesh of an elephant. (Read कुत्रापि यापि खलुषा विशितस्त्वलेष्टः for fourth line of this sloka. नापि=न+आपि, न प्राप्तः)

(101). Having slightly heard the thunder, while in the lap of the mother, the young of a lion though half a night old, having contracted his body, lurks as if to pounce (mistaking the thunder for the voice of an elephant).

Now the running numbers are according to L. R. Viadya's edition.

(107). Read दिव्यमते for दिव्यतमम्.

O wicked, of extraordinary intellect, what should I speak of thy love for virtues; since thou does not forget any one of the good even during the whole day (of 24 hours). The readers may well know that the wicked remember the virtuous always, not to reward their virtues but to find out their weak points. This is censure under the cover of praise.

(108) 2. O villain I shall describe minutely thy deeds before the learned or O sinful, enough of thy worthless stories that are told already. कथय for कथय.

(109) 3. The company of the wicked is conflagration to the deer in form of joy, an intoxicated elephant to a tree in form of good nature and stormy wind to a lamp in form of knew-

ledge (i. e.) the company of the wicked takes away joy, spoils good natures and removes the light of knowledge as conflagration destroys deer, elephant breaks trees and wind removes the light of the lamp.

(110) 4. The wicked are very expert in bringing obstacles to the welfare of the virtuous; as serpents are clever in taking away life of the innocent.

(111) 5. By the creator, a female serpent is made to enter the mouth of the mean under the pretext of a tounge; otherwise how the persons stung by it do not continue life even for a short time if they be **अज्ञान** (without spell or without counsel)?

(112) 6. You have done great things and acquired spotless fame I shall give you many blessings as long as you are alive.

(113) 7. The speech of good men, constantly engaged in doing business for others, is just like nectar owing to its great degree of sweetness, their mind is (as grave) as ocean and their fame is (bright white) as the light of the moon in clear autumn.

(114) 8. " The spring, having arrived, will restore me my voice lost for a time " while engaged in this thought, an arrow was discharged aiming at his heart by a fowler.

(115) 9. A man devoid of good qualities does not appear to advantage though adorned with many ornaments, as **झाङ्गली** tree adorned with flowers beautiful only in appearance for the time being. (as they are not fragrant). **आपातेन रम्यः** = beautiful for the time being.

(116) 10. A lake without mud is beautiful, a meeting without a wicked man is beautiful, poetry without harsh words and mind without pleasures of sensual objects.

(117) 11. Very few know the uncommon pith of poetry who, without the bee, is the appreciator of the honey in flowers? (**किमपि** - Some extraordinary.)

(118)12. O bee what a shameless creature art thou? since thou enjoyest Katakī which is स्रजस्का (full of pollen or a woman in menstruation), पाण्डु वर्ण (pale, white) कंदकप्रकराविता (full of a number of thorns in form of rough hair).

(119)13. As a राज without its keynote, a king without respect and an elephant without rut so an ascetic is (worthless) without knowledge of philosophy.

(120)14. The good qualities in men come to light of their own accord and not through the medium of other things. The fragrance of musk is not indeed made to be felt by taking oath, (i. e. we dont want to take oath to prove its existence.)

(121)15. O musk dont you be very proud of your fragrance which stands at the head of all fragrances; since the very fragrance costs the life of your father lying helpless in the dark caves of the mountains.

(122)16. It removes evil thoughts, clears heart, swallows up sin of long standing, increases kindness for the beings, what good does not the company of the good effect?

(123)17. The words of the great whose pure hearts are solely devoted to oblige others, prevail just like medicines bitter for the time being, (but beneficial in the end).

(124)18. In this forest, these groves of trees, I think, have bent their heads down to the ground owing to great politeness taking its rise after hearing the praises sung sweetly by the collection of the humming bees.

(125)19. Desire for death, desire of giving, in miser, love for the husband in a woman of ill fame, pacification of a serpent and friendship (in the real sense of the word) of the wicked are never seen yet in the creation of the great creator.

(126)20. We cannot keep confidence even in the best women; since the night—lotuses though favourite of the moon, play with मयूष (drunkard or bee).

(127)21. The unchained fate gives happiness when not asked, does not give it when asked for it. (not this much) but also the fate when adverse takes away every thing that belongs to the man.

(128)22. Having seen you in the battle field, destroying the powerful enemies by the sharp arrows discharged from the brilliant bow bent round by the pair of strong arms, what king will not be reminded of that Pandava who was angry at the Khandava forest which was destroyed by the speedy flames taking their rise from the volleys of arrows discharged from the गाँडीव bow? The answer will be every one of those kings.

(129)23. Let the rays of the sun protect (you). The rays which are expert in giving charm to the lotuses in form of eyes of a खंडिता woman and which give brilliance to all directions. खंडिता woman is angry at her husband for his infidelity, but at the sunrise she is propitiated by him, so rays of the sun bring joy for her i. e. she is happy when her husband begs her pardon and so

खंडिता is defined in साहित्यदर्पण as follows:—

प्राश्वमेति मियो वर्या भ्रमसंभोगचिन्हितः ।
सा खंडितेति कथिता धैरेयीत्या कथयिता ॥

SHRINGAR SAMULLASA.

(1). O beautiful young woman, there is not even a little fear of wrath of राहु (for the moon is form of your face), here there is no existence of spot and pale whiteness; some uncommon splendour is constantly increasing in your face. (In this verse the moon-like face is shown to advantage by the absence of the defects which exist in the real moon).

(2). The garland of lotuses is very rugged, the lotus fibers are not even so tender as to think of (comparison between them and thy limbs) and when the tenderness of thy lovely limbs is once (experienced) what importance is there of the foliage?

(8). That indescribable state, of my beloved endowed with sparkling eyes, when remembered, produces delight in my mind. The state which was charming because of the ear-ring oscillating on the round surfaces of cheeks adorned by the beautiful particle of perspiration. साङ्ग=beautiful, excessive.

(4). O friend with a blooming face, soon after sunset, having made a mark of musk (on the forehead,) honour the top of the place (by thy presence) and so let the night lotuses blow very vigorously and the quarters be brilliant. आग्लि=O friend.

(5). That sweet smiling, those breathings, and that sweet spotless splendour of the face of the beloved lady having eyes just like half blown lotus, even now (i. e. though it is long since then) alas! create passions in me. सायंतनांबुजम्=कुङ्कुमरूपं.

(6). Very early in the morning after saluting the elderly persons, when the lady heard the blessed words "be mother of a son" she fixed the corners of her eyes on her husband who was not at a distance. Read नदीयसी for नन्दीयसि.

नन्दीयस् is comparative of नन्दीन्.

(7). Never shall I forget the eyes, as beautiful as slightly opened lotus, of the deer-eyed lady who used to be inwardly overcome (with passions) at her glance towards me cast with fear of elderly persons.

(8). O beloved now thy pair of breasts attempts to surpass in beauty the temples of young elephants having first outdone the excellent splendour of ज्वर (the fruit of jujube) आमलक, mango and pomegranate respectively.

(1.9 L. R.) O beloved with eyes just like blue lotuses having easily surpassed the citron in beauty, now your pair of breasts, which has bent down the beautiful golden jars, bids defiance to the golden mountains.

(9). O tender lady, blessed one with beauty, I take the round

surface of thy cheek for the north direction, because it being ललितालका (covered with beautiful hair and including splendid बलकापुरी) there shines the attractive लक्ष्मी (splendour, and wealth) of दे—अवज (ear and Kubera). In the north there is बलकापुरी the capital of Kubera, and here on the cheeks beautiful hair move here and there and shines the splendour of ear.

The lustre of the ears is as it were reflected in the cheeks.

(10). The splendour of the navel, just like the inner part of lotus, seen at the time of tightening the foldings of the garment when the lotus eyed lady was about to leave her bed in the morning at the entrance of light, does never pass away from my mind.

(11). In the height of sport, before the female friends the young lady frequently imitating my speech (with her), bore the splendour of lightening when she heard my voice from a distance. (i. e. she fled away quickly from there as soon as she heard my voice.)

(12). What words of mine were not accepted by the lady the tears from whose unsteady eyes began to run down when I, laying with harsh words a false charge upon her, was ready to go? (i. e. she consented to do everything I wished her to do).

(13). The mature thought, the result of the full meditation on hundreds of स्मृतिs sciences and पुराणs will hold its ground as long as the graceful movements of the eyes of young-deer eyed lady find no place in the heart. (In the event of its finding place the thought will surely disappear.)

(14). When the deer-eyed lady, just like moonlight, will make my eyes cool? by standing at the threshold, being startled at the hearing of the words " here comes the husband " uttered by her friends.

(15). The charming young lady standing with her eyes fixed on the door of the house at the close of the day at the

appointed time had a cheerful face when she saw me approaching.

(16). A beautiful young woman kept on seeing silently with eyes red in corners, at the lotus-like face of her lover immediately after he stood at a distance, having gently touched the nipples of her breast. ओषम् silently.

Read यातस्य for यातस्त.

(17). The young woman directed the corner of her eye towards me though surrounded by the elderly persons, having exposed a little her golden arm tender like stalk, under the excellent pretext of scratching her cheek.

Read कैतवेन for कौतुकेन.

(18). When the tender limbed lady, sitting in the midst of elderly persons, was struck with a bud of lotus by me, she having looked at me bending her eyebrows and having given a slight motion to her ear-rings, began to tremble.

(19). O dear-eyed lady indeed I don't know by what means you can be pleased. If I try to be polite there appears reddish tint in the eyes, if I try to fall at your feet alas! there is succession of lines of tears. In the event of my setting on a journey there is doubt about your life.

(20). O auspicious sleep who other than thee will deliver over to me the tender lady continually dropping down tears taking off the ornaments and saying "O cruel liar leave the end of my garment, I have fully experienced thy affection." (A traveller saw in a dream his beloved who was in a state described).

(21). Having seen the smiling face of a young woman on the bank and a blowing lotus in the water, the perplexed young bees, greedy of honey, run towards both.

(22). A beautiful young woman took off her creeper-like hand placed on the shoulder (of her lover) as soon as she saw a mark of the neck-lace of her rival lady on his breast.

(23). I remember always the intercourse with my beloved, in which the neck suffers slight bending, the lovely lotus-like

eye is a little shut, and the limbs become idle through heavy breathings.

(24). That lady with unsteady eyes comes with slow step-like लक्ष्मी, to the door having recognized me though announcing myself by some other name, when I returned six hours after going out, through anger.

(25). This young lady has placed fresh moss on her breast, now and then she throws her limbs here and there, and directs a melancholy look towards the face of her friends talking about her husband.

(26). I remember the smiling lotus like-face of the young woman with a bending eyebrow, turned towards me though surrounded by elderly persons, after having gone from this place.

(27). Tell what hope is there of the duration of my life? These winds, other gods of death, given out by the serpents on the मलय mountain blow (very vigorously); and here the bee humming sweetly on the mango tree swallows as it were my consciousness.

(1 page 62. 29. L. R.) O moon thou resemblest हलाहल poison in taking away my life, by what foolish fellow art thou called सुधांशु? (one having rays full of nectar).

(28). She bent her smiling lotus-like face slowly when I held before a cooing pigeon, a female pigeon having prevented her from flying away with great speed.

(29). O lady with eyes like चकोर, the splendour of thy face surpasses the splendour of the lotus, takes away heat of those that are afflicted by it, and removes darkness in the directions around.

(30). That young woman, looking leisurely at the mark of my nails, in the middle of the pair of her breasts entered into the house quickly being thrilled with joy, when she saw me placing my head in the window.

(31). The tender lady surpassed the uncommon splendour of the universal sovereignty of Indra when she laid herself on my breast having her chin in a suitable place for my lips to kiss.

(32). To day even the sun became cruel towards me as soon as I touched the chin of the beautiful eyed lady, made over to me in the last quarter of the night by the sleep which was solicited often and often.

(33). Even frequent meditation of hundreds of vedas or Bhârat does not pacify the troubles of mind as the denial coming out from the lovely lotus like mouth of the charming lady fatigued after the intercourse.

(34). When thy cheek very easily puts down the लवली creeper by its tender lustre it is but proper that great fears find their place in the collection of white lotuses.

(35). The lustre of the lotus like eyes of Janaki either faded or shone with brightness as either she was afraid of his just being of age or attracted by the virtues, courage, strength, splendour in Râghava respectively.

(36) Will this young man marry the daughter of the King of निरयिला without any obstacle or not? after having bent the bow of the god Shiva and pacified the troubles of his well wishes.

(37) A young woman newly married, when embraced by her husband when alone, trembles very much just like a young female deer caught in a fatal snare.

(38) The religious lore is well studied, even गीता is learnt by her. Alas! the moon-faced lady does not come out of the horizon of my mind.

(39) The lady afflicted (by thy separation) taking hand of her friend said "O hard hearted lover I will not leave you any longer".

That lady was mad as she mistook her female friend for her husband.

(40). The most precious blue stone was found in the way by a young milk-maid who was wandering in the evening, to sell her butter-milk with the hope of getting some kavaries. The fact, that the milk maid while selling her butter-milk was met by Krishna in the way is described in the poetical way.

(43 L. R. 1 page 68). Alas! there was produced aversion to the whole world including her own body, in the beautiful eyed lady who was enjoying the beauty of the face of Krishna to remove her aversion to beauty. (i. e. Krishna was so much beautiful that as soon as she saw him she was maddened by love and grew careless of herself and of the whole world.)

(41). O lady, being satisfied with little why dost thou say through ignorance "my body has gold-like complexion?"

When that gold is thrown into fire then only it will bear similarity to thy complexion.

(42). Charming is the play of a young newly-united couple's eyes which now and then meet through curiosity but are immediately turned away through bashfulness.

(43). Bow to that indiscriminate gravity of youths, which accepts insignificance giving largeness to the breasts of the deer-eyed ladies. Largeness is the result of pressing and rubbing and that is done in the absence of gravity i. e. wantonness.

(44). The tender woman's pair of eyes, blessed on account of the unlimited beauty, is joy resulting from the mutual meeting or sight.

(45). न्येचति वयसि प्रयमे समुच्यति तरुणमनि सुदृशः ।

वयसि मधुरिमाणं वाचो गतयश्च विभ्रमाश्च भृशम् ॥

When the childhood is completely over and when there comes in, the youth, the speech, gait and other amorous play assume some peculiar charm.

(46). The deer-eyed lady prevented me when I was about to strike her with a lump of earth, by biting the tip of her tongue and by unsteady eyes, being among the elderly persons

(47). That lady who formerly could not bear even a side-long look now sits silent even when embraced by her dear husband wishing to set on a journey.

(48). Though she had turned her face away, now (being overcome with passion) she keeps her cheek on the palm of her lover as if she does it in sleep, having raised her hands and idly giving a turn to her neck.

(49). A bee, in the form of a mark of musk, stands beautifully fixed, on thy forehead, his mind being in a wavering condition through the desire for both the full blown lotuses in form of thy eyes.

अलिके = छलाटे.

(50). A lotus-eyed lady begins to consider with fear of what will take place, when she is forced by the elderly persons at night to go to her husband with great difficulty.

(51). The anxiety has attacked the mind of Madan. (i. e. he is unable to remove thy haughtiness) thy female friends have no vigour (on account of the same reason). Thy dear husband is also love-sick, never mind if these things cannot work any change in thy mind i. e. keep these things aside if you like; but if thou thinkest my words to be beneficial I warn you in this way. "O silly lady dont exercise haughtiness, the full moon will surpass thy face."

(52). O beautiful ear-ornament thy birth is very praiseworthy as thou dost experience the pleasing movements of the deer-eyed lady's lotus-like hands, as the fruit of great merit, when she turns away her face with hissing sound on account of the severe pain in adorning her ears.

(53). The night has fallen, the rays of the moon have

made the quarters distinct, the beautiful young women have begun to adorn their bodies with number of ornaments. O silly woman dont you lessen your haughtiness even a little? Alas! thy body, more tender than even tender lotus stalk, is put into great distress.

(54). At the departure, when people in the house were uttering auspicious words, alas! the young wife (of the departing man) was looking at the lord of her life with unsteady eyes, her breasts being wet with tears dropping down, the lips deprived of their lustre by the hot breathings, having placed her lotus-like face on the front side of the window of the pleasure-room.

(73 page. 1) O companion, as long my dear husband was through misfortune away from my sight so long my limbs slackened their desire to execute their functions.

(2). The whole night I was kept awake by my dear husband who had come from a long distance, I cannot tell anything more. O friend dont you speak, thy tongue is as if made of iron.

(3). When shall I see the deer-eyed lady's blue-lotus like eyes the pupils in which are steady on account of the checking of the flow of tears.

(4). O Laxuman if that deer-eyed lady will not come in the range of my sight, what is the use of my dull life and of this fruitless world?

(5). (This verse gives the description of the treatment by a lady, of the young men who were following her being attracted by her youth and beauty when she was passing by the way.)

The kind young lady at the time of her entering the house threw garland of lotuses in form of glances on the young men standing on the way eager to receive permission to go.

(6). Alas! a great sin has been committed by me in abandoning even Sita. How will that moon-faced lady sustain her life in the forest without me? How can I see the face of the good? what will they say to me? Let this kingdom go to hell I have no desire to live.

(7). Early in the morning, there appeared at once a red-dish tinge in the corners of lotus like-eyes of the beautiful eyed lady when her lover approached from the house of her co-wife.

(8). Red colour, in the eyes of a lady having lotus-like eyes, disappeared when her husband fell to her feet which is a principal place where forgiveness can be had

(9). The anger, of the deer-eyed though agitated by the remembrance of many faults, was as if a guest (i. e. it disappeared quickly) when she saw the splendour of Hari, expert in taking away firmness of women.

(10). O young woman remove the fear, of this traveller, rising from the rival king, by giving him place to stop here.

(11). That young woman being overcome with passions and distressed by the separation, thinks herself in fire when in the cool breezes from the Malaya mountain and so also she thinks herself in a forest when she really is in the palace made of jewels.

(12). That young woman thought indeed the fluid of काला गुरु to be हलाहल poison, and even the garland of blue lotuses to be the collection of serpents.

(13). O friend through misfortune I could not go to the place proposed by my lover, now alas! I dont know what the king Madan intends to do.

विरहेणविकलहृदया विरूपंतीदयितव्यितेति ।

आगतमापितं सविधे परिचयहीनिव वीक्षते बाला ॥ ७१ ॥

(L. B. Vaidya) The young woman being afflicted by

separation, was crying aloud " O dear, O dear, " and even when he came near her she looked at him as at a stranger.

(55). O lady of gold-like face if you but give splendour to thy face (by smiling) the moon will look poor (before thy face), the full moon will fade, there will arise sadness of its own accord in the beds of night lotuses, the quarters will shine brighter and the number of your female friends will be very delightful (In this way a lover is propitiating his beloved).

(56). Hot winds blow as if coming out from the mouth of large serpents on the sandal trees. (i. e. winds blowing from the मलय Mountain in the south). These mango trees reddish (on account of the foliage) burn eyes. These cuckoos give out as if हलाहल poison in form of their cooings. In this state of things how can a young woman more tender than even a fresh lotus-shalk sustain her life?.

(57). " The night, which makes the mind of deer-eyed ladies restless, has come, how now this pride will stand firm in my mind without any agony? " while a lotus-eyed lady was engaged in these thoughts the disc of the moon, as if the umbrella of the king Madan, appeared in the sky.

(58). A young woman, wishing to hide the morning twilight from her lover through affection, shuts his eyes by her hand playfully. But the lover came to know the rise of the sun more vividly from the wind which carries along the fragrance from the beds of lotuses.

(59) (A husband describes the movements of his wife's eyes while he was approaching her while serving her elderly persons.).

When I was at a distance the eyes of a deer-eyed lady were steady through wonder, when I came a few steps nearer her eyes became unsteady, after some few steps towards her,

eyes expanded, and lastly when I entered the number of elderly persons the pupils in her eyes began to roll through bashfulness.

(60). How can the words of lotus-eyed lady, as sweet as the excellent juice of grapes, be described? The lady the inner part of whose lotus-like mouth looked splendid as she smiled when I gently kissed her cheeks hair on the surfaces of which stood erect.

(61). O moon, the creator, who made you king easily is now old and so his power is now limited. Consequently now God Madan the new creator will bestow the whole kingdom on the permanently splendid face of a lady whose eyes are just like an intoxicated *संजति* bird.

This bird always moves its tail therefore the eyes of the lady are described as unsteady.

(62). When Nanda's son's lustre from which honey was overflowing (i. e. which was very charming), and which was very expert in attracting the eyes of all women, came into sight, a lady from high family began to breathe heavily, there appeared paleness on her cheeks and sadness in her heart.

(63) When a lady heard the greatness shown in killing Kāliyas of Yādavās from the lips of elderly persons, the hair on her cheeks which were full of perspiration stood erect and she at once began to describe with great wonder the dance of Krishna on the hood of the lord of the serpent which was giving out the flames of venom.

(64). When gradually childhood of that tender lady had almost gone and the husband of Rati, master of everything had the possession on her body, at his command the lustre of full moon appeared in her face, her eyes became as if one with lotuses, and so also there was perfect identity between her sweet smile and nectar.

(65). A lady, lying on a bed made of moss, retaining only lustre (but not bulk) just like digit of the new moon, received her dear husband come near her by casting pleasing looks.

(66). The young lady whose heart was distressed on account of separation and who was crying aloud " O my beloved, O my beloved " looked at her lover (who had been near her) as if she was a stranger to any familiarity with him.

(67). The lustre of the lower lip of this lady of beautiful eyebrow throws in back ground the lustre of foliage, the lustre of her face surpasses that of the moon, her body is matchless, it does not seem to be the creation of this usual creator.

(68). The lord of Lanka being afflicted by the separation of Sita, talks irrelevantly for a time, soon after observes silence for a moment, casts sad looks towards all objects, breathes heavily, and does not take even the least courage.

(69). No sooner did the moon rise than the separated persons began to feel the pangs of separation and Madan, whose order is as if borne on head like crest-jewel by all women, rejoiced.

(70). O beautiful lady looking thy face with a gentle smile the bees are quite delightful thinking it to be a lotus; and O black-eyed lady the chakora birds open their beaks taking thy face for the moon.

(71). This is not smiling but blooming, possessing natural charm, who says that it is face? No, it is a flower giving out fragrance, calling this, a couple of breasts is a wrong idea, it is a couple of fruits having the lustre of gold, it is not a beautiful lady but a beautiful creeper bent a little by the line of bees.

Read भ्रमरकुलनम्या for भ्रमरकुलरम्या.

(72). (This is said by a man separated from his beloved at the rise of the moon.) It is the sun that rises: scattering

rays hot like fire over the whole surface of the earth, and showing the blueness of the sky through the hole made at the centre by the lords of the earth killed on the battle field while going to Brahmaloaka. What brute did call him the moon?

(73). The colour of the eyes of a beautiful-eyed lady is neither black nor white throughout so it is plain that it contains both a poison and nectar, if such would not have been the case how are young men delightful and fainted?

(74). What is that which shines here, is it a bee, a deer or the eye of a deer-eyed lady? what is this? Is it a lotus the moon or the face of a lady?

(Page 83 below). O beautiful lady adorned with pearls just like stars, having a white garment as brilliant as the moonlight and face just like the full moon; thou art without any doubt the full moon night.

(2). This young woman is just like a river difficult to cross, because she is full of water in form of beauty, her sparkling eyes are just like fish, her navel is just like an eddy, her hair just like serpents, here good men sink.

(3). O tender lady, in the lotus in form of thy face the rays of the line of thy teeth appear just like filaments of lotus, when mixed with the lustre of thy lower lip.

(75). O dear lady the filaments of lotus shine here in form of rays of the lustre of teeth, and bees assuming the form of hair hover about thy face with a desire for honey.

(Page 84 below). To me this human world seems to be paradise, because I am in company of this deer-eyed lady as beautiful as Tilottama.

(2). O lotus eyed lady the chakora birds, looking at thy face bearing a mark of musk on the forehead keep open their beaks for a long time waving their wings through joy. (i. e. Chakorass mistook the face for the moon.)

(3). O tender lady thy face does not at all appear to advantage when there is anger, as the moon in daylight and a lotus in the winter.

(4). If her face with unsteady eyes, resembling a lotus with hovering bees, be seen, I care not if god Madan become angry.

(5). The dull creator should be blamed here by whom I with a heart as a thunderbolt was made a friend to her whose body was made of nectar alone.

(6). O young woman thy face having a black spot on the forehead appears just like a lotus in the interior part of which lies a bee at rest.

(7). O moon why dost thou take delight in thinking thyself matchless for lustre, O foolish, who has seen this globe of earth? (None and therefore the pride. There are many moons in every house here.)

(8). The face of a deer-eyed lady covered under the end of her garment appears just like the moon reflected in the black water of the Yamoona

(9). A curled hair hanging from the cheek down to the breasts appears just like a serpent hanging from the disc of the moon down to the Meru Mountain.

(10). O lady bent owing to the burden of breasts as thou art exactly similar to a creeper bent under the weight of bunch of flowers, so O proud lady it also resembles thee with red lips because it is now endowed with foliage.

(11). This whole forest is very attractive on account of these creepers bent under the weight of bunches of flowers, and it would have been resorted to always had not these young women bearing the burden of breasts attracted the heart.

(12). That lady more delighted on account of my arrival, passed the whole night without sleep, and was not awakened by the bees desirous to enjoy the fragrance from her mouth.

(13). O beautiful lady, through the force of the unimaginable power of the powerful god Madam, thy face has become just like the moon, and thy eyes cannot be distinguished from the petals of lotus flower.

(14). This beautiful lady is a lake, she has fish in form of her eyes, blown lotuses in form of her hands and feet and moss in form of her hair.

(15). O dull brained traveller why dost thou trouble thyself, try to have पयोधर (cloud, or breast) which will cool thee.

(16). People had doubts in their mind whether it was lightning or full-moon-night when they saw that tenderest lady making the whole earth brilliant by her own lustre.

(17). People entertained doubts whether it was a creeper with leaves or a fibrous stalk of lotus bearing a full-blown lotus when they saw her with beautiful hands, feet and smiling face.

(18). No sooner did people look at that beautiful lady's face than they doubted whether it was a lotus or a disc of the moon.

(19). Having seen the wife of Rama (Sita) charming owing to her golden complexion, and Rama himself standing together, the young Châtaka birds danced in the forest under the misapprehension of a cloud united with lightning.

(20). All people call this lady a Wanitâ, let them call her that way, I think her to be the fruit of the meritorious deed of young men.

(21). Chakora birds and bees were very much delighted when they saw that lovely lady smiling.

(22). O young lady when thou possessest the beauty of smile on thy face, then and then I think that the world is conquered by five-arrowed god.

(23). When cranes were crying loudly half sunk in the

water of the Yamuna I thought that little moons were coming out from darkness through quarrel.

(24). The breasts of that bent eye-browed lady had become larger on account of the mutual contact, and so I think the waist is tender being unable to bear the burden.

(25). I think this is thick darkness producing delusion in people, in form of thy hair; and it appears more black because there is not the moon in form of thy face.

(26). It appears that this line of lotuses practises penance with the desire of being exactly similar to the breasts of the lotus-eyed lady, as they (lotuses) stand in water day and night propiciate the god Sun.

(27). O lady separated from husband thy pearl-necklace performs penance for the happiness of the company of thy husband, on the altar in form of thy heart having fire resulting from separation.

(28). I think, the god, born out of a lotus, who created thy face the store of beauties, was under some sort of delusion since, having disregarded thee this expert, just like a mad fellow, made the poor moon who is not always full a king.

(29). O tender lady thy impassioned heart has come out assuming the form of ruby between the pair of breasts to see dear husband.

(30). Indeed the moon, assuming the form of the face of the young deer-eyed lady, rises and fills the whole world with rays full of nectar.

(31). If ever darkness and winter moonlight lotus coral and a bud of champaka be together then only we can compare thy face in some degree.

(32). When the husband said with affection "O beloved abandon dejection" large lines of tears dropped down from the eyes and haughtiness from the mind of the beloved.

(33). The moon covers the whole world with nectar to announce the coronation of the god Madana.

(34). I am reminded of a lotus with a collection of bees hovering around it, when I see the face of a young deer-eyed lady, about which the hair moves to and fro.

(35). The fact, that a blooming faced lady going with elderly persons having turned her face, saw, was as if she took away the wings of the world.

(36). Those ladies, who are absent minded on account of the separation from their lovers, have the sensation from the lotus fibers, gentle wind, and sandal, अश्रु grass, moss and lotuses other than cold.

(37). In the morning the sun being full of अश्रु (red colour, and love) awakens the bed of lotuses not opened by the rays.

(38). The young woman arrested my way by a young playful cat which was playing with her finger, when I started pretending to be angry for a distant country though I was obstructed by sweet words and by bending her head.

(39). The power of the bow of flower-arrowed god becomes unobstructed, with darkness the heat of the eyes comes to an end when thy face begins to scatter nectar all around; then why does this moon rise every night?

(40). These beautiful women having eyes as long as the petals of lotus flower, are truly powerful because their actions are attractive and magical, they can even tear the hearts of thoughtful young men even without weapon.

(41). As long youth, of a moon-faced lady the storehouse of sports, is in prosperity, so long the hearts of the youth burn without fire.

(42). The attachment of the husband towards herself was enfeebled by a lady who was giving an account of her co-

wife (to get him attached solely to herself) in the following way " She does unite her eyes with yours, she does not speak smiling, and at the time of hearing your stories she bends her eyebrows. "

(43). Why should not the Moon be a cause to separate soul from body, as he is brought up with sharks and serpents, just like submarine fire and Kálakute poison?

(44). Only through meritorious deeds, a handsome wife is obtained, from her purehearted sons, from them fame and by it the paradise is obtained.

(45). O lady having beautiful thighs, even a lord becomes at once quite insignificant when he wishes to ask any man for something as I am at once disappointed by thee when I asked thee for thy lower lip.

(46). When thou wast carrying water-jar full of water from the lake quickly, only the god Madan had the knowledge of thy गृगृ in the grove on the bank (i. e. the drops of perspiration caused by गृगृ were taken for water drops dropping down from the jar on the head).

(47). My dear husband, just like you, O traveller, removes his fatigue in the grove of trees, what other happiness is there other than the fact that still I am alive?

(48). O fair lady don't you be elated with great pride thinking that there is nothing that can be compared with you in the forests, there are many tender creepers bend down a little under the weight of fruits.

(49). The splendour of thy face is enhanced, the pair of thy lotus-like eyes is fully expanded, O friend, hast thou seen blue cloud (Krishna) somewhere shedding blue lustre every where?

(50). The lotus has waited upon the sun till the evening by performing, with great reverence, the panance of (standing)

in the water; (but) O highminded lady has it got even now the faintest resemblance to your face ?

(51). O tender lady if you but make your face lovely by gentle smile, consider that the Kingdom of the full moon will at once come to an end.

(52). A drunkard laughs very loudly, talks something at random to himself, the three worlds appear to him red, and looks at something without any intention.

(53). O young lady, put your lower lip sweeter than even honey, in my mouth, take my hand in yours, otherwise I shall fall on the ground.

(54). Oh ! a fortunate man went somehow or other after trying many means, to the top of the palace, awakened the tender limbed queen slept alone on a flowerbed made whiter by the moonlight and embraced her whose eyes were first unsteady through wonder but whose face was smiling afterwards very closely so as to produce heavy breathings.

(55). The bees produce sweet humming, run to and fro, go away and return to the lake.

(56). As more and more a red lotuseyed lady was enjoyed by me with great love, she made me to entertain only one feeling taking my mind from all other feelings just like philosophy.

(57). That house where a deer-eyed lady is not seen though full of much wealth, is just like forest.

(58). Whose heart will not be attracted by the gait of a beautiful lady going to the house of her lover in the evening having made an influence on the eyes of people by her lotus-like eyes on which the hair move here and there?

(59). Having created the face of the deer-eyed lady, full of nectar and even putting down the beauty of a lotus by the lustre of teeth, how has the creator, the best of the wise, not removed the disc of the moon being redundant.?

(60). The modes of leading life of that lady being full of compassion, love and chastity attract my heart very much.

(76). How will a beautiful lady be the means of happiness? Her hair resembles a young serpent, the corners of her eyes have the beauty of an arrow adorned with feathers, and she herself is compared to lightning.

(77). Formerly there was uncommon sweetness in thy face, and there was great compassion in thy tender heart, but O deer-eyed lady, the condition of those good qualities is now quite different.

(78). How can we compare even in some degree the lotus which loses its beauty at night with thy triumphant face which has lasting and charming splendour.

(79). That beautiful lady surpasses the splendour of flowers by that of her tender limbs; and flower-arrowed god troubles my heart by his arrows (flowers). Fit object to be troubled was she.

(80). That lady with tender feet, is wearied while walking in the street on account of the weight of the hips; and I am afflicted by seeing her beauty.

(81). Read मधुरागमनोन्मुखे पुरारा—*for मधुरागमनोन्मुखे सुसारा* :
When Shri Krishna set out for Mathoora the women from Vraja felt the burden of their lives, they made the full moon light appear like the fire at the dissolution of the world and houses like the oceans.

(82). Having gone to the private apartment and having removed the servants by signs I began to fan the lotus-eyed lady feigning to be asleep, when she put my hand on her breast saying as if to her female friend " O friend thou art fatigued " by shutting purposely her eyes, though she knew it was I.

(83). With childhood the gait became slow; with mind the lower lip also became रक्त (full of love and red) and with the hips of the young deer-eyed lady Kāma also became great.

(84). Her breath is be guessed, her limbs are cold, her eyes are steady, O friend; enough of her stories, tell some other stories.

(85). When Raghunandana took Sita's shaking hand, full of perspiration into his, that hand bore the splendour of a morning lotus beaten by the strong wind and frost.

(86). O young lady thy lower lip owing to its excessive sweetness puts down the coral tree though red and foliage though tender.

(87). Let the eyes of खंजन birds have unsteadiness of various sort similar to that in the eyes of a beautiful lady, but can a lotus be similar to the face splendid on account of the beauty of unsteadiness?

(88). The line of drops of perspiration caused by the enjoyment, surpassing in beauty even the collection of jewels and the forehead of that beautiful-eyed lady, surpassing in lustre even gold mutually enhanced the uncommon beauty of each other.

(89). Sita entered the heart of her husband for fear of the glance of other men, and Rama also quickly entered the heart of Sita for fear of female serpent in form of any other woman.

(90). Oh you young lady, whose eyes resemble the blue lotus, your breasts, having with grace excelled the beauty of अमर fruit and having thrown into shade the charms of fascinating golden balls, now compete with कनकाक्षर (in beauty).

(91). It is but proper that you buy the lives of men by giving your limbs, yet it is not proper (that you buy them) by giving only corners of eyes.

(92). O lady thy nose feels great delight because it is in the vicinity of the teeth which surpass pearls in lustre. But the hazardous pearl being unable to do any injury to the teeth puts down the nose only.

(175 L. R.). Her face having pearls in the nose shines like the disc of the full-moon in conjunction with the Budha.

(98). Dont you be elated with pride seeing again and again your own fairness, you can see in every house bracelets of gold resembling you in complexion.

(94). O friend, how do you hear with respect the comparison of your breasts with the temples of elephants made by the unrestrained poets. Indeed women always take contrary meanings.

(95). When scolded the dear husband of the deer-eyed lady was angry and slept having turned his face away from hers. Then at once she embraced him closely fearing if he were troubled by that.

(96). When the women of Vraja saw Hari they were concealing their moon-like faces by the ends of garments through bashfulness, but on account of the sensation of love they began to shake and their knots of the foldings in front were loosened at once and fell down.

(97). Though the whiteness of teeth was concealed by red colour of the lower lip the teeth being in vicinity of it, their (of the teeth) lustre became again white, being assisted by the white smile of the lotus-eyed lady.

(98). O jewel-toothed lady how should we mark *साम्बल* in thy mouth? The mouth, O deer-eyed lady, is already fragrant just like lotus, and thy lower lip also is already more red than ripe *द्विम्ब*. (He means to say that the qualities produced by the eating of *साम्बल* are already present there and so that cannot be marked.)

(99). A beloved looks at the lotus-like face of her lover with her eyes half shut (through bashfulness) being unable to fulfil her desires (through bashfulness) though lying near him.

(100). These stern looks of that beautiful-eyed lady are very impressive, which she casted towards me when I asked a kiss of her lower lip though bees were hovering about her lotus-like face with the desire for fragrances.

(101). "O thin-waisted lady why are you thin?" The lady puts the question "What have you to do with the condition of others." He speaks again "But please tell it to give me delight" she said in return "O traveller your wife will tell you everything."

KARUNA SAMULLASA.

(1). Alas! when fortune has turned away its face and when now the dearest of the relatives has gone to heaven, O mind whom will you communicate your state and who will allay your agonies by consoling words.

(2). O young lady, alas! how is it that thou dost not cool me today even in the least, by thy sweet words as before, having advanced at once with great modesty to receive (me) with smiling and impassioned looks the ministers of Madan.

(3). Even all pleasures of sense have sought the path of forgetfulness, even learning being overpowered by sorrow, has disappeared; that young-deer-eyed lady only does not go out from my heart as a presiding deity.

(4). O merciful lady, indeed even mercy has been laid aside by thee entering hastily the happy state of final liberation from matter and reunion with the supreme spirit, as thou, O beautiful lady, dost not look at me with glances triumphant on account of the humbling of the pride of morning blue lotuses.

(5). Read पृथक् पृथक्.

(My) heart breaks into hundred pieces at the thought "O graceful how wilt thou, who at the time of marriage hadst walked over a piece of stone having

taken hold of my hand through the fear of the slipping of a foot, ascend the sky today without me? "

In marriage there is a ceremony in which a bride is made to walk over a piece of stone (सहाय) taking the help of the hand of the bridegroom when the priest says "अहमेव एवं स्थिरा भव. "

(6) That beautiful lady like my poetry being निर्दोषा (blameless without any fault such as शुक्तिः) गुणवती (Virtuous; full of qualities considered as inherent properties of sentiments.) रसभावपूर्णा (full of passion and affection; full of erotic sentiment and emotions) सालंकृतिः (wearing ornaments; full of figures of speech) श्रवण कोमल वर्णराजिः (whose series of words were pleasing to ears; in which the construction of syllables is melodious) and charming does not ever go out from my heart. (Read निर्दोषा.)

(7) The anxiety of lotuses has entirely come to an end, the digit of the moon has assumed uncommon splendour, indeed there has risen the cooing of the cuckoos, O lady as dear as life, as soon as thou hast gone from this world.

(8) Thou hast gone all of a sudden from my unfortunate hand, just like royal splendour from the hand of a king without policy, having given for few days, pleasures fit only for सहेन्द्र and as momentary as the flashes of lightning.

(9) O lady with thighs resembling the back of the forearm, wert thou under the influence of anger reoused by some improper conduct on my part that thou, though a devoted wife, didst go at once to the house of thy friend मुक्ति (final liberation from matter) at a long distance?

(10). मुराये तव पीडयितारसस्ता विवसतः

मे मनसि काष्ठात्मना पर्यममन् ।

O lady of agreeable conduct without those nectar-like pleasant sports which formerly used to assume the form of

poetry in my mind, how will my poetry be attractive and agreeable?

(11) O lady with unsteady eyes that full-moon-night which was considered as useless by poets, when this globe of earth was made splendid by the splendour of thy sweet smiling now bears the splendour of goddess लक्ष्मी when thy life has come to an end.

(12) That ever auspicious dear lady—who used to bathe me with nectar in form of gentle smile, and worship me always with fullblown lotuses in form of eyes; just like goddess of the house, able to satisfy my desires, does not go out from my heart.

(13) While on this earth, O young-deer-eyed lady, thou didst raise me to heaven by calling me O रम्य (lover), नाय (lord) and मन्मोह (fascinating, lovely). how is it that thou, gone to heaven, dost now throw me in the dust on this earth?

(14) Splendid loveliness, matchless character, extraordinary modesty and successful policy, leaving these qualities, and me destitute of refuge, alas! O beautiful lady, how didst thou go to heaven?

(15) O lotus-eyed lady, I think indeed that the fire burnt thee though charming being full of anger as thou always didst use to throw in back ground the flames of fire by thy complexion superior even to the colour of gold and by great purity.

(16) She was the destroyer of the heat in the eyes as camphor-eye-salve, (she was) the chief source of happiness for my neck as a garland of full-blown lotuses, (she was) the object of wonder for every mind, (she was) charming like poetry (she was) worthy to be saluted by other women, she shone like a celestial woman.

(17) Tell how hast thou—who hadst not looked with

desire even in dream, at any other man but thy husband—now gone to get *वरं पुनर्लब्धं* (other man; supreme being) who is destitute of qualities.

(18) Alas, the tender limbed lady, who could just before be seen in bed recollecting the merits of the lover, does not now speak though addressed.

(19) Whose mind will not be pleased to praise her style of speech imitating the flow of nectar, her form extolled by the best poets, and her extraordinary conduct full of compassion and tenderness.

SHANTA SAMULLAS.

(1) Let this my mind be *chakora* to the moon in form of the face of *mukunda*, which is the house of entire sweetness and whose splendour is rapidly increasing; the mind which is distressed by a number of spreading flames of the fire of conflagration taking its rise in the circle of the great forest in form of pleasures of senses.

(2) O support to the lotuses in form of the eyes of the daughter of the ocean, soon, cool me—apt to break under the force of the excess of mental pains more troublesome than raging fire—by glances pleasing to the three worlds and removing the pride of the greatness of the blowing morning lotuses.

(3) Let the wonderful line of clouds—taking its stand on the trees on the banks of (*Yamoona*) the daughter of *Kalinda* mountain; encircled by hundreds of lightnings of permanent lustre and removing the fresh troubles of men through compassion even when only remembered—be the subject for my contemplation.

(4) Let the *समल* tree—shining in the forest on the skirts of (*Yamoona*) the daughter of *Kalinda* mountain, taking away the burden of the fatigue of frequent going and com-

ing in the journey, encircled by the collection of creepers and endowed with sweet splendour—soon take away my troubles entirely.

(Page 108, 1 below) Let the wonderful clouds—filling the universe with fresh nectar in form of splendour, removing at once the threefold troubles of the people, resting in वृक्ष forest surrounded by all gods bowing down—destroy the darkness of my mind.

(2) Let the best of the family of वृक्ष like an autumnal clouds take away agonies of me troubled by the terrible heat of the scorching summer sun, in form of the worldly existence.

(3). May this Vishnu, who resembles a new तमाल tree standing on the bank of the daughter of the sun (यमुना), remove the surrounding vexations of mine who am dull, exhausted and whose peace of mind is lost while continually wandering in this unfathomable worldly existence, which is a road leading to the uneven forest of worldly pleasures.

(4). May God Vishnu from whose naval a lotus has sprung up, and who has been amorously embraced by the daughter of the ocean (Lakshmi) as a Tamal tree is by a Priyangu creeper—shine in my heart (reveal himself to me) at the time when my body will cease to exist.

(5). May this indescribably beautiful line of clouds (which resembles the colour of the image of Krishna) which is able to enhance the excessive delight of the eyes, remove my vexations at once.

(5). O lord! I, a shameless creature, being filled with pride, have not, even in a dream, thought of the Vedic knowledge which you imparted to me by pure words sweet like nectar, though thus committing hundreds of faults you still take me as one of your own. O lord of Yadus! there is no store of mercy greater than yourself nor is there a person more arrogant than myself.

(6). Go to Patal or to the capital of gods or to the top of the Meru mountain: cross the line of several oceans yet your desires will never be at an end: if you who are overwhelmed with troubles mental and physical, desire for eternal

happiness, then do you accustom your tongue to the medicine viz. the word "Shri Krishna."

(1 below). O Incarnation of mercy! sinking as I am in the hollow of the desert of this worldly existence, I do not deserve to be totally neglected by you who have protected persons prominent among whom are Ganikā and Ajāmila.

(7). Grapes were tasted, sugar was swallowed: pure sparkling water was drunk: nectar even was tasted by going to heaven, and the lower lip of a heavenly nymph was bitten several times (by you): but O soul of mine tell me truly if the sweetness issuing from the two letters कृष्ण has ever been observed by you while wandering in this worldly existence again and again.

(8). Glory to the two letters कृष्ण which are the thunderbolts to the mountains of sin, which act as a specific medicine to the prolonged illness of the worldly existence which are the sunrise to the deep darkness of the night of false knowledge which are like a fire encircled by terrible flames to the trees of the harassing affliction, and which are the entrance-gate to the palace of final beatitude.

(9). O mind, I tell you this for your own benefit. You should not form friendship with a certain person (कृष्ण) who feeds herds of cows in the वृन्दावन forest and who resembles a new cloud (in complexion): for enticing you by his faint smiles emitting on all sides the nectar of his beauty, he will soon lead you and your dear objects to ruin.

(10). O tongue! if you are an appreciator of sweetness accustom yourself to the name कृष्ण which emits sweetness better than that of grapes even, which, when it occupies the interior of the heart produces some indescribably great love (towards him) and which, when it fills the mouth, entirely drives away the internal ignorance.

(11). There are many beautiful birds in this world: but of them all I am greatly attached to the चालक; for it is through him that, by being reminded of the cloud his friend, the indescribable ब्रह्म which goes by the name of कृष्ण finds its way into my mind.

(12). Alas! who can describe the impropriety of those, who, not knowing their own hearts, inquire of others about that Vishnu by whose brilliance, pervading the universe, the whole world shines and who is the mysterious support of all knowledge namely ब्रह्मज्ञ.

Here विद् is a feminine noun and means " knowledge ".

(13). Oh mind, my friend, if you are desirous of serving, serve the Lord of लक्ष्मी, if you are eager for contemplation meditate upon the wheel-armed one (विष्णु); if you have set your heart upon singing, chant the hymns (in praise) of the enemy of Cupid (शिव) or if you wish for sleep, enjoy the sleep, which brings on rapture of absorption into Brahma.

(14). Pious men (like elephants) who have their bodies heated by the great summer heat of the worldly existence and whose manifold sins have been removed by having broken, through force, the chain of great ignorance, bathe into this pure lake of nectar in the form of Brahma, which is cool on account of the absence of all desires.

(15). The acts of persons, who are puzzled by this worldly existence are all blunders; (for instance) In order to get free from the the worldly ties, they resort to religious performances such as sacrifices and others, which themselves are ties; in order to secure inward peace, they vex their mind by pondering over the conflicting opinions of hundreds of sages and while wishing to get to the other end of the impure ocean, they bathe into the sacred waters of rivers.

(16). Let my devoted feelings first resting upon the feet and then contemplating the shanks, the knees, the thighs, the naval and the heart, settle finally upon the charms of the lotus like face of Vishnu.

(23 L. R.). May I have a steady devotion towards the supreme soul (ब्रह्म) devotion which will make me perceive no difference between the wind blowing from the शल्य mountain and the कालकुट poison or between the hair of a beautiful damsel and the hood of a serpent or between a चांदाल and ब्रह्मदेव (Page 115. 1 below). The whole universe is perishable and our body is much more so; but alas (with all this) what a world of troubles people put themselves to for its sake.

(2). Though seeing every moment all people going down the jaws of death, yet alas why does not my mind turn away from these worldly pleasures still.

(3). Let the splendour of royalty disappear all at once, or let swords fall over my body. The God of death had better take away my head even, but let not my mind budge an inch from duty.

(4). Let my enemy burn constantly on my head a heap of thick fire or let him drop a sword upon my head; I won't even then utter so much as a syllable of abusive language.

(17). Oh soul of mine why do you feel uneasy, even though you do not see any means of salvation. Will not the son of नर ever cross the range of your thoughts in future?

(18). Let me not possess even for a moment wealth, which becomes pleasant on account of the sweet humming of the rows of bees hovering over the rut (flowing) from the temples of intoxicated elephants. (For) the delight of worshipping the feet of Vishnu is lost to those who are plunged deep in them and consequently whose sight is overpowered by the intoxication of wealth.

(10). 'O soul, why do you sleep giving up all sense of care in this old age? Death is drawing near. Or rather enjoy sleep at your ease; (for) the mother Ganges is awake by your side.

(20). Why do I harass my soul by struggling after everything in this world. There is one to watch always over me and it is the son of नर the supreme Lord.

(21). Oh my mind why do you hurl me down into the pit of worldly existence—me who am constantly bowing down at the lotus-like feet of the destroyer of the mindborn. By doing this the grief for the loss of your son will not cease.

(22). There (in the Dandaka forest) at the sight of the lord of Raghoos from a distance, the sages were seized with doubt as to whether it was a mountain of emeralds or a young Tamāl tree.

(23). Is it the river अमुना;? but there is no water in it; or is it the luster of emeralds;? but how can it be so pleasant (as

this)? what persons, gazing steadfastly at the complexion of the lord of Raghoos and being delighted were not seized with such doubts.

(24). While plunged in doubt as to whether it was lightning dropped down from a cloud or a creeper come down from its supporting tree, the intelligent monkey determined from the heavy sighs that it was a woman, separated from her husband.

(25). Prosperity reigns in the houses of the mean; while loud cries, indicating poverty, are heard in the houses of the Brahmans. Alas destruction awaits the good, while a life of hundred years is in store for those who betake themselves to the wrong path. Seeing this perverted arrangement of yours, the Lord of Bhavâni, though he is (naturally) enveloped in the flames of the fire of anger, has become helpless. What then O Lord of the world, can I do?

(26). Let all those persons, skilful in composing poems (poets), from the foot of the Meru Mountain down to the shores of the ocean surrounded by the Malaya mountain, declare openly if there is any other person besides me, who is fortunate enough to enjoy the position of being the master of words which have the good luck of possessing the sweetness of the flow of the sweet juice, coming out of the interior of the grapes.

(27). He must either be a Shiva or a beast in the form of man who does not nod his head at hearing the poems, sweet to the ear of the best of poets, (hearing) whose poetical composition the Goddess of Speech, suffering her hands to disregard the playing upon the chords of her lute, drinks in its sentiment full of nectar.

(28).(41 L. R.) Oh my muse, dont at all be sorry for the disregard on the part of the wicked persons, whose minds are biased by jealousy; (for) you will be the best subject for various eulogiums to the mouths of those bees who have tasted the juice of the lotuses viz. your poems.

(29). Honey, grapes, nectar itself—even the nectar on the lips of lovely women may not give delight to some and on

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

**Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts

1996**

3 20 1 025 03:

